

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ

hurtom.com

О

ЛЕКСАНДР

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Д

ОВЖЕНКО

Т В О Р И

В П'ЯТИ

Т О М А Х

Т О М

Д Р У Г И Й

„ДНІПРО“, КИЇВ — 1964

У2
Д—58

Редакційна колегія:

*О. Т. Гончар, М. Т. Рильський, О. М. Підсуха,
Ю. І. Солнцева, М. П. Стельмах*

Редактор тома *О. М. ПІДСУХА*

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА „ЖОВТЕНЬ“

К

ІНОПОВІСТІ

„АРСЕНАЛ“

ЧАСТИНА ПЕРША

Поле, огорожене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух.

В хаті злидні й пустка, тільки жінка з слідами важкої праці й нестатків. Руки, як цівки, спущені, очі вицвіли. Смуток.

ОЙ БУЛО В МАТЕРІ ТРИ СИНИ...

Іде військовий ешелон. Пливають пейзажі. На платформі в сірих солдатських шинелях, неголені, зморені, сплять сини.

Дротяне загородження. Окопи передових позицій. Тиша. Поволі суне до окопів важка газова хмара.

Вицвіли в матері очі від чекання, сліз і багато чого, про що й розповісти неможливо, чого не втілиш ні в які слова. Як тихо й сумно в цій хаті!

Газова хмара суне в окоп.

Небо в диму.

БУЛА ВІЙНА...

За селом піски. Ось самотня хата. Чи повернеться до неї син або внук? Чи зотліють на чужих полях, під чужим небом? В безіменних братських могилах? Чи розлетяться прахом на грізних мінах і сліду від них не лишиться?

На вулиці три жінки. Кожна — сама-одна. Плавно дигає каліка на прудких милицях, а за калікою дріботить босими ніжками дитина.

Нудьгуючи, стражник підходить до однієї з жінок, що закам'яніли край воріт у задумі. Підійшов, постояв, торкнув висхлі груди і пішов геть. Жінка й не помітила стражника.

НЕМА В МАТЕРІ ТРЬОХ СИНІВ...

Поле. Вийшла в поле літня сівачка сіяти і сіє. Торбина з зерном тягне її донизу. Від утоми хитається сівачка.

Син у неї вдома без ніг. Милиці під стіною. Сам долі, як пам'ятник, розбитий і знятий з п'єдесталу. На грудях «георгій».

Сіє мати, хитається. Від усієї картини віє чимось пісенним, і сама вона в полі, ніби зрима пісня.

В Петербурзі цар Микола II сидить за столом. Не осяває царське чоло жодна висока думка. Нудний і сірий останній з царів.

Опустились у полі руки, що сіяли. Впала на землю, як у сон, сівачка — мати інваліда.

Що може робити в цей час цар? Удає, ніби щось думає.

Робітник біля верстата заплющив очі, зосереджений.

Цар пише в історичному щоденнику:

«Вбив ворону. Погода гарна».

Підписується: «Нікі».

А в полі на сухому грудді лежить стомлена мати. Думає цар. Поставив крапку, крутить вус.

Лице матері вкрите краплинами роси.

Минає час. Вродила нива. Чорною плямою, заступаючи небо, стоїть у житі жандарм, поглядає праворуч, ліворуч.

Поле. Миршаве жито. Худий однорукий інвалід веде похнюпленого худого коня.

Спинившись, подивились один на одного, похилили голови, людина і кінь.

Стирчать сухі колоски. Мізерний урожай.

А вдома біля материних ніг голодні діти кричать, плачуть, вимагають.

Поле. Стоїть солдат-інвалід. Як жити?

Оступіла мати від дитячих сліз.

Нахиляється однорукий солдат, зриває щуплий, жалюгідний колосок. Подивився. Повертається до коня і раптом, узявши повід у зуби, в тупому розпачі починає бити,— ну, хоч би коня. Треба ж когось вдарити людині — серце крається від гніву, розпачу, чого хочете. Злидні заїдають.

Отак і мати. Не витримала й починає лупцювати своїх дітей. Не дивиться на неї, відверніться.

Б'є озвірілий солдат коня.

Б'є мати двох дітей.

Б'є коня однорукий. Повід у вишкірених зубах.

Не витримав, вирвався кінь. Падає однорукий хазяїн на землю, впустивши повід.

Плаче біля печі дитина.

Кінь спинився, оглядається і бачить: ледве-ледве підводиться спустошений хазяїн-солдат. І коня взяв жаль— на хазяїна й за хазяїна.

Підводиться покалічений хазяїн-солдат. Тоді каже кінь солдаткові, кивнувши головою:

— Не туди б'єш, Іване.

У всякому разі щось подібне здалось однорукому. Він мовчки взяв повід і повів чотириноного товариша. Став, озирнувся, щось спало на думку, і зник за горбом. Так далі тривати не може. Повинно щось статися. Напруження дійшло до краю. Наближається гроза.

Почорніло небо. Між окопів і щільних дротяних загороджень рвуться снаряди.

Чотири важкі вибухи піднімають землю й людей.

Ще один вибух.

В сірій димній сутині біжать в атаку солдати кайзера Вільгельма Гогенцоллерна.

Біжать цепом — прямо, праворуч, ліворуч.

Деякі цепи мають зовсім незвичний вигляд. Солдати йдуть попід руки, заточуючись, наче п'яні. Цепи звиваються, як сліпе чудовисько. Живі тягнуть убитих і поранених, підхопивши попід руки.

Біжать серед вибухів.

Чорне небо ясніє.

Аж ось міняється вітер. Серед диму, що повернув насупроти, зупинився німецький солдат.

Суне солдатська отара в зелено-сірих шинелях, в залізних касках.

Один солдат не стерпів маски. Спинився, судорожно зриває протигаз, озирається несамовито на всі боки й починає сміятись.

Є ГАЗИ, ЩО ЗВЕСЕЛЯЮТЬ ДУШУ ЛЮДИНИ.

Сунуть на бій німецькі цепи. Гвинтівки на грудях.

Надихавшись звеселяючим газом, корчиться від сміху солдат. Падає з голови залізна каска. Жалюгідна і страшна людина. Несила вже вгамуватись.

Стелеться землею газова хмара, вповзає в спустілий окоп.

Ідуть колонами, хитаючись, як п'яні, німецькі загони.

Замовк, нарешті, той, що сміявся. Востаннє оглядається на свої невірні діяння.

...З розритого снарядом піску стирчить мертва рука.

...Трохи далі на піску голова німецького солдата.

Очі заплющені. Тільки страхітлива посмішка, звернена в порожнечу неба, перекосила солдатське лице й вишкірені великі зуби.

Але ось атака докотилась до окопу. Зупинились, здивовані. В окопах пусто. В одного унтера випала з рук гвинтівка.

— Де ворог?

Мчить довжелезний солдатський ешелон-гусениця. Солдати-росіяни на дахах вагонів, на буферах. Кінець війни. Додому.

Стоїть німець. Поза здивована, запитлива.

І, можливо, вперше за чотири страшні роки замислився німецький солдат, відчув себе людиною, розвів руками: де ж ворог? Що діється? Хто я? Кого і в ім'я чого вбивав? Навіщо все це? Яка темна сила обернула мене на ката? Замислився так глибоко, всі почуття, думки, всі пристрасті звернені були всередину з такою силою, що коли підбіг до нього ззаду офіцер і з брутальною лайкою почав загрожувати йому парабелумом, він так і не почув лайки. Вбитий у потилицю офіцерською кулею, він тихо падає. А офіцер піднімає його гвинтівку — і вперед!

Купчаться хмари, зависають низько над землею.
Чорні силует. Розпластався солдат на закривавленій
землі, як темний барельєф епохи.

ЧАСТИНА ДРУГА

Маленька станція десь між Шепетівкою і Коростенем. Застряг ешелон. Перон переповнений. Метушня й тривога. Солдатам перетнули путь гайдамаки Центральної ради.

Гайдамаки. Що за слово, що за ймення? З яких могил видобули його й нащо? Хто це? Повсталі з глибини століть лицарі українського народу, безстрашні захисники його й борці? Ні, це ті ж самі солдати й офіцери російської армії, в тих самих шинелях, нашвидкуруч дерешитих на свитки й жупани, і в тих самих шапках з пришитими зверху шликами.

Тільки націоналістичний туман замутив їхню і без того затьмарену свідомість, розбуджену в огні. Картини минулого змалювали їм провінціальні українські кооператори й ветеринари, які марили в страшний час про поворот історії народу назад.

Обступили гайдамаки ешелон, роздягають російських солдатів.

Галас, гамір.

— Віддай, враже, нашу українську шинель!

Стягають з солдата чоботи.

— І наші українські чоботи віддай!

Біля вагона обдертий солдат, молодий, кругловидий. До нього вчепився такий самий молодий, кругловидий солдат-гайдамака. Горлає з чужого голосу:

— Триста років мене мучив, кацап проклятий!

Повертається обідраний солдат:

— Это я-то?

З подивом і образою дивиться він на свого нового «ворога», до речі, дуже на нього схожого.

Стирчить з розтлінної імперіалістичною війною землі застигла навіки посмішка німецького солдата.

Аж от поїзд рушає далі. Не здолали його гайдамаки. Стоять і зирять услід. Не вистачило сміливості.

Докотився поїзд до Поста-Волинського.

На Посту-Волинському, перед самим уже Києвом, знову сперечання й галас. Розлучені солдати насядають на машиніста, притисли до паровоза.

— В чому справа? Відправляй!

Злякався машиніст:

— Далі не повезу, товариші. Тут уклон. Гальма лопнули.

Солдати лютують:

— Везеш?

— Братця, не можу!

Солдат уже ладен убити машиніста. Додому солдатові треба — три роки гнив в окопах.

— Везеш?

— Ні.

Є такі машиністи. Замурзаний кіптявою й мастилом, неголений, худий, з запаленими невиразними очима. Нічого-нічогісінько в ньому не тільки героїчного, навіть простої мужності ніби не видно. Але коли вже прийде вирішальна хвилина, коли доля, скрегочучи зубами, зажадає від нього подвигу, звідки береться в них непоборна сила духу. Скільки їх загинуло на своєму високому посту, скільки врятували вони чужого збуялого життя на важких путях-коліях своєї залізничної держави!

Біла скроні машиністової дуло нагана.

— Везеш?

— Ні.

Стоїть машиніст. Здається, збагнув щось солдат. Відводить дуло нагана від машиністової скроні.

Зблизька почувся приємний голос. Солдати обернулись. Це Тиміш Стоян. Трохи заросле молоде обличчя, ясна усмішка.

— Спокійно, хлопці. Полагодимо гальма самі.

Раптом на перон налітає гайдамацький загін. І прямо до ешелону.

— Ім'ям Української народної республіки здати зброю! — кричить гарний сіроокий гайдамацький старшина, махаючи наганом.

На Тимоша Стояна, одначе, наган враження нібито й не справив: Спокійно підходить він до старшини.

— Ім'ям українського народу? Хто сказав?

На одну хвилину запала тиша. Всі солдати й гайда-

маки прикипіли очима до двох суперників, мовчки стискаючи зброю наготові.

Стоять, міряють очима один одного. Стоян і старшина, кожен по-своєму. Сторопів старшина, і вже наган у руці збувся певності, але знак своїм все ж таки подав.

Змахнув рукою Тиміш — теж дав знак своїм.

Зараз може початись громадянська битва.

Відсуваються двері теплушки — в теплушці кулемети, направлені на гайдамаків.

Відсуваються другі двері — кулемети.

Треті — кулемети. Четверті. П'яті — кулемети.

Увага! Рушив поїзд. Залишились позаду гайдамаки.

Біжить земля.

Миготять солдати, гвинтівки, гармати.

Біжить за поїздом машиніст, з відчаєм розмахуючи руками. І хочеться крикнути йому: «Братці, зупиніться, що ж ви робите! Загинете! Вріжетеся усім составом в тупик так, що й кісток ваших ніхто не збере. Не зустрінуть вас ні матері, ні жінки, ні діти. Стоятимуть вони на перехрестях, тужно вдивляючись удалину, перепитуючи в тривозі подорожніх, проклинаючи війну».

А поїзд мчить на всіх парах прямісінько на Київ. З уклону пішов поїзд, тільки ніхто поки про це не знає, — ні в ешелоні, ні на паровозі.

— Крути, Гаврило!

Затирликала солдатська окопна гармошка.

Миготять сади, поля, городи.

Все в напруженім русі.

І навіть машиніст... А що йому робити?.. Біжить по колії, блідий-блідий, тяжко стогнучи на бігу.

На платформі поїзда біля гармати стоїть Тиміш Стоян. Безліч думок опанувало його й бажання діяти.

Пливуть ліси й телеграфні стовпи. Летять ліси.

Куняють у вагонах.

Пролітає поїзд під мостом. Пролетіли тунель.

У вагоні солдати грають у карти.

Летить стрічний поїзд.

Грає гармошка.

Мчить поїзд — швидше, швидше.

Ще міст.

Грає гармошка. Весело солдатам. Радісно дивляться вони на розлогі лани. З кожним обертом колеса наближається дім.

— Гей, крути, Гаврило!

Витіває гармошка.

Мчить поїзд. Мигтять далина, вагони.

Але що за хід, однак? Невдоволено супляться старі солдати, звично стискаючи гвинтівки.

— Гей, крути, крути, Гаврило, навертай пістон,— виграє гармошка.

Біля паровозної топки вже зчинили бійку солдати: як управляти паровозом? Куди повертати ручку? Де вона? Що за прилади?

На Київському телеграфі паніка. Брязкіт. Метушня. Наближається катастрофа.

Мчить поїзд. На паровозі вже справжня бійка.

На вокзалі Київ-Пасажирський телеграфіст охопленний жахом. І телеграфістку охопив жах. І ще когось.

Біля топки паровоза, що мчить стрілою, душать один одного солдати, чуючи небезпеку.

Врозтіч кидаються телеграфні чини.

Поїзд мчить з уклону з жахливою швидкістю.

Солдати вистрибують з вагонів. У вагонах паніка.

На паровозі бійка.

На страшному льоті посипались солдати з вагонів, хто — куди. Летить поїзд.

Вокзал.

Кричать жінки! Тікайте! Заплющіть очі! Зараз погрожитесь поїзд і загинуть герої, великомученики, брати.

Тиша. Дах будівлі. Пауза.

Але ось звідкілясь з неба падає на дах знайома гармошка. Впала, зітхнула й поволі посунулась униз. Впала на інший дах, що нижче, вигнулась якось догори, наче жива, і раптом швидко впала на землю.

На вокзалі, вривавшись у перон і будівлю, горить розбитий ешелон. Купи догораючих уламків. В диму судорожно тягнеться вгору рука, мабуть, гармоніста. Перебирає пальцями. Впала в дим.

Лежать обвуглені солдати.

З-під уламків підводиться Тиміш Стоян. Довго дивиться, дивуючись з усього, що сталося. Подивився вперед на всіх нас і вирішив:

— Буду машиністом.

Повертаються з фронтів живі.

Кадр із кінофільму «Арсенал». 1929 р.

Не скрізь радісні зустрічі. Окопне життя, злигодні, кров, вогонь і рани посіяли в мільйонах сердець тривогу.

Чи повернуться воїни? І якими побачать їх дружини?

Тривожне чекання в убогих оселях. Ось підвелася мати, пригортаючи до грудей немовля. Стук. Повертається чоловік. Пильно дивиться в очі. Вдома він чи не вдома? Дивиться на дитину.

— Хто?

Мовчить дружина. В очах страх і страждання.

Очевидно, так по всій Європі.

І в Німеччині те саме. І перед німкенею в такій самій напруженій тривозі стоїть німецький окопник.

— Вер?

І у Франції стоять так само винні з дітьми й дивляться з тугою на чоловіків. Нема щастя! Нема затишку! Втрачено спокій в Європі. І все немов чекає чогось.

Старий світ затаїв тривогу. Блукає бідність, готова до дії. Нікуди діватись інвалідам.

Виповз на вулицю вночі безногий солдат. Подивився вслід парочці, що кудись поспішала, замислився...

Тиміш Стоян повернувся на рідний свій завод — київський «Арсенал». Тут він працював змалку. Невесело зустрів його «Арсенал». Начальник заводу — полковник — має гострі очі. Він пильний, безсердечний, засмиканий тривоگوю й страхом.

— Хто ти?

— Демобілізований солдат-арсеналець, маю честь повернутись, — відповідає Стоян, насилу додержуючи чиншанування.

Полковник примружив запалені злі очі:

— Українець?

Тиміш розводить руками, думає. Звичайно, українець, але чому це запитання? Що відбувається на заводі?

— Дезертир? — чує Тиміш строгий полковничий голос.

Стоять двоє робітників біля дверей кабінету. Дослухаються: не гаразд в кабінеті.

Нічого не відповідає Стоян полковникові, але так дивиться, що полковник змушений присунути до себе браунінг, який лежить на столі, і якнайшвидше. Присунув, не спускаючи очей з солдата.

Подивився Стоян на ворога, мовчки повернувся й вийшов.

За дверима на нього чекали товариші, такі самі робітники, як і він. Пішли рішуче й швидко.

Багато про що хотів розповісти Стоян у бойовому заводському ревкомі. Тільки не дали йому довго говорити. Голова ревкому, немолодий вже токар, не мав часу. Він їсть хліб, усміхається, поглядаючи на Тимоша, слухаючи його гнівну розповідь. Тоді перебиває його короткою, але повною змісту фразою:

— Повертайся поки що в казарми, Тимку. Прийде час — ревком тебе покличе. В казармі потрібні наші люди. Готуються великі події.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Гуде, лунає, заливається багатоцерковним дзвоном столиця України. Вся Софійська площа від самої древньої Софії аж до менш древнього Михайлівського монастиря захаращена народом. Кого тільки нема на історичній площі! Офіцери і навіть генерали, петлюруючі чиновники, звичайні й відставні, студенти в формі, тисячі безформених обивателів міста. Урочистим гулом гудуть дзвони. Сорок і ще чотири могутні київські іереї на чолі з митрополитом в сяючих ризах, з масою розкішного волосся, диякони з кадилами й кропилами, протодиякони із своїми атрибутами, архідиякони, що рикали громовим риком,— хресний хід рушив з собору через знамениту браму на площу.

Корогвоносці піднесли над духовенством сяйні від золота, срібла й самоцвітів корогви. Ревнителі церкви несуть образи, гаптовані сріблом-злотом, бісером чудової оздобы.

Серед темних умовних ликів святителів та угодників несуть ще одне аж ніяк не праведне обличчя. Це Тарас Шевченко, висвячений у святі стараннями сентиментальних кооператорів.

Увесь цей хресний хід сповнений таємничої врочистості, хор гучних голосів і передзвін близьких і дальніх

монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення.

Одна відставна стара полковничиха кинулась на пишного архідиякона і в екстазі поцілувала його в плече.

Нема числа прекрасним сценам і почуттям.

Одна тільки картина, здається, псує торжество. Гімназисти, реалісти і солдати-дезертири вилізли на пам'ятник Богдану Хмельницькому в такій кількості й так старанно лузають насіння, спльовуючи лузгу з такою байдужістю, що це спричинилось до цілковитого викривлення образу героя.

Здається, що він очолює на своєму баскому коні щось не те, що треба, і гнівно махає булавою Тарасові Шевченку, що теж опинився в сумнівному товаристві...

Але повернімось до митрополита, архимандритів, протоієреїв та ієреїв.

— За богом бережену вільну нашу матір Україну господеві помолимось! — заgrimотів протодиякон катастрофічним басом.

— Господи помилуй! — вдарив трьохсотголосий хор під гудіння й передзвін великих і малих дзвонів.

Запахло ладаном. Окурюють фіміамом кадилиць портрет Тараса Шевченка.

На трибуні, під розмаяними вітром жовто-блакитними прапорами, лунає заклик оратора:

— Народе православний!

Заюрмилає уся площа на це звернення.

Заворушились чиновники.

Загукали «славу» гімназисти, студенти, чиновничі й куркульські синки, простодушні вчителі й учительки.

Кооператори заступають один одного на трибуні, один одного голосистіше, патетичніше. Заклик і захват.

Артисти!.. Вулицями поміж народом ідуть верхи виряджені в оперні костюми — Запорозька Січ, та й годі!

Майорять жовто-блакитні прапори. На трибуні інтелігент у пенсне. Пафос досяг межі.

— Хай живе!

Отут би й треба звуку. Без справжнього звуку тут вже нічого в кіно не поробиш. Видно тільки широко розплющені очі та тисячі роззявлених ротів. Це кричать «славу» захриплі вже гімназисти, студенти, вчителі,

навіть провізори й інші інтелігенти й обивателі, а також офіцери й відставні люди різного звання.

— Хай!.. Хай!.. Хай!..

Юрмиться, коливається натовп. Очі всіх скеровані на трибуну. А на трибуні серед корогів і прапорів оратор за оратором.

П'ять ораторів змінюється за хвилину — та кортить усім говорити.

Але крізь гудіння дзвонів і гамір юрби майже нічого не чути, крім слів одного кооператора:

— Триста років нас...

Тут уже починаються сльози. Триста років — хіба жарт? Заплакала бабуся. Де Богдан Хмельницький? Ось він! Простягає булаву на північ, до Москви.

Прив'язують національний прапор до булави Богданової. Годі!

На п'єдесталі під Богданом, попід черевом коня, студенти не студенти — дивляться на юрбу. А в юрбі вже починають христосуватись

Ось студент вицілює генерала:

— Христос воскрес!

І почалось.

Тиміш стоїть під Софійською стіною, дивиться. Складні думи хвилюють його.

Ось проїздять «аристократи-запорожці».

Ось кооператор кидається обнімати Тимоша. Відсторонив Тимош кооператора рукою.

Кімната. Старенький чиновник лізе до портрета Шевченка з засвіченою лампадою й співає: «Ще не вмерла...»

Ось він сідає в крісло й, диригуючи рукою, заплющивши очі, наспівує в блаженному тумані.

Не витримав Тарас Шевченко. І, оживши на мить, загасив лампаду, гнівно блиснувши очима.

Але повернімось на площу. Ось на п'єдесталі під коном Богдановим студент, повчаючи солдата, питає:

— Ти знаєш, хто був Богдан Хмельницький?

Солдат поправив шапку й, не кинувши лузати насіння, дивиться вгору на кінське черево:

— Не знаю. Кажуть, якийсь хохлацький генерал.

Бачиш, як криво в сідлі сидить.

Хвилює не тільки київська площа. Неспокійно в

казармах Києва. Солдати в тривозі. Великі думки хвилюють солдатів. Що робити? Що діється на площі? Для чого?

Вулицями проїздять верхи оперні «запорожці» в жупанах з клейнодами й корогвою. Скрізь підозріле цілування.

Українські соціал-демократи вже крутяться в казармах. Один з них, вгодований, у чумарці, зібрав навколо себе мало не цілий батальйон.

— Панове солдати! Центральна рада закликає вас!..

Величезна казарма солдатів вся обернулася на слух, не ворухнеться.

Один тільки солдат весь час піднімає руку. Піднімі й опустить.

Соціал-демократ говорить гарно, довго, швидко.

Як пробитись до нього з солдатським питанням? Знову піднімається та сама рука.

Нарешті агітатор соціал-демократ зробив паузу, щоб витерти піт. Помітив солдата.

— Що тобі?

Обертаються солдати до того, що підняв руку.

Тоді підводиться невисокий на зріст, кремезний, видно, з селян-бідняків, і задає ораторові зовсім несподіване запитання:

— А чи можна вбивати буржуїв та офіцерів на вулиці, якщо трапляться озброєні?

Вся казарма враз обертається. Що відповідь агітатор?

Соціал-демократ невиразно розводить руками: звичайно, можна, тобто, власне, звичайно, не можна.

В другій казармі йде вже розподіл солдатів на «українців» і «неукраїнців», інакше кажучи, йде вербовка в петлюрівську армію.

Люто сперечаються солдати. Тут уже все пішло в хід: крики, гамір, погрози, лайка, всі види переконувань у неповторний цей великий час самовизначення.

Перед офіцером, що провадить запис, стоїть Тимош. Офіцер простягає вже ручку йому.

Тимош не бере. Офіцер з переконливою звичною усмішкою звертається до Тимоша, як до школяра:

— Таж ти українець?

— Так. Але я робітник, — відказує Тиміш, суворо дивлячись офіцерові в очі. Потім повернувся й пішов. Офіцер сторопів. Але зразу ж закликав агента контррозвідки й наказує стежити за Стояном.

Підійшовши до гурту солдатів, що сперечаються, задумався Тиміш Стоян, чи правильно він відповів офіцерові й що далі робити.

Треба діяти, і не зволікаючи. Навкруги йде одурманювання темних солдатів.

Ось знову з'являється соціал-демократ і зразу ж — на трибуну.

Ось солдати з розпачливою лайкою «розв'язують національне питання».

— Так, робітник. Робітник я, пролетарій.— Тимофій Стоян трусонув блискучою ччприною і рушив до соціал-демократа на трибуну.

Підійшовши швидко й рішуче, зіпхнув його з трибуни і в гніві став перед солдатами.

Вся солдатська маса підвелася раптом, як одна людина.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Події розвиваються з неймовірною швидкістю. Контрреволюція на Україні йде в наступ. Центральна рада скликає в Києві перший всеукраїнський з'їзд.

Ущерть переповнений делегатами весь оперний театр столиці.

Куди не глянь — мальовничі групи куркулів, столичної і провінціальної інтелігенції.

Ось розсівся в кріслі здоровенний колоритний куркуль, як намальований.

Ось ветеринар у пенсне гордовито оглядає зал.

Ось молодий куркуленко повчає старого, показуючи на сцену:

— Оце от і є та наша українська президія, про яку розповідав нам учитель. Пригадуєте?

От і президія. Два не зовсім певних себе громадянини середнього віку. Жоден з них зроду не гадав і не думав, що йому доведеться називатись міністром. Ох, як це приємно!.. Хоч хто його зна!..

Третій міністр одягнений під запорожця.

Четвертий — непевний і явно шахраюватий. Це видно з усмішки і з того, як він колупає пальцем стіл і малює в блокноті чортиків. Не звик до президії, ніякові.

Але от урочистий і мирний, хоч і не позбавлений деякої ледве помітної тривоги, перебіг з'їзду порушується однією фатальною фразою голови:

— Слово надається представникові більшовиків.

Рокіт гніву й обурення покотився по залу.

На трибуні Тиміш Стоян. Вигляд у Стояна грізний, рішучий.

В президії ховають посмішки.

Серед делегатів старий директор цукрового заводу з обуренням зривається з місця:

— Геть більшовиків!

Стоїть Тиміш на трибуні.

Перешіптуються міністри.

Хвилюється зал:

— Геть! Геть! Не давайте йому слова!

Що робити Тимошеві? Не хоче бачити його вітчизняна буржуазія.

В президії презираються. Міністр малює чортиків.

Тоді Тиміш з грюком опускає кулак на трибуну:

— Ми робітники!.. Ми теж за Україну. Чуєте? Але ми вимагаємо заводів, радянської влади, от що!

Ховають посмішки, гнуться в президії.

Дзвонить білобородий професор-голова. Стукає дзвоником по столу.

Тоді, бачачи, що діється в залі, кидаються до Тимоша гайдамаки.

Тиміш, обурений, обертається до президії з'їзду:

— Подивимось, як ви вчинятимете самосуд над беззбройним представником робітників і селян!

Посміхнувся міністр.

Дзвонить безперестану сивий професор.

Не посміли зачепити Тимоша гайдамаки. Спинились.

Залишає трибуну Тиміш.

Злими, ненависними очима проводять його з президії.

Під загальні оплески йде й стає на трибуну представник селян. Низько вклоняється всьому театру і, звертаючись до президії, несподівано каже:

— Ну, гаразд. Влада, кажете, українська, а земля чия?

В президії є відповідь. Тільки поки що, можливо, краще придержати її. Мовчить президія. Годі неприємний селянин звертається до залу:

— Земля, питаю, панська чи селянська?

Дзвонить голова. Треба відповідати на головне питання.

— Для відповіді слово має головний отаман Симон Петлюра!

І тут зразу весь зал стугонить від оплесків. Підводяться, витягують шиї куркулі,— де він? Ось він! Дивіться! Слава!

Не аплодувала одна тільки ложа в театрі. Ложа більшовиків.

Ось вони залишають її.

Ложа порожня. На одну хвилину тільки повертається Тиміш, щоб кинути виклик президії:

— Ми ще повернемось!

Виходить, грюкнувши дверима.

Не встиг Петлюра підійти до трибуни, як голова знову звертається до з'їзду. Йому хочеться дезавуїрувати протест більшовиків. Зараз він обрадує з'їзд: одержана телеграма від Чорноморського флоту. Весь Чорноморський флот визнав Центральну раду.

— Панове, одержано привітання від Чорноморського флоту! — вдягнувши окуляри, голова зачитує телеграму.

— Що це? Не може бути? — Здивування, розгубленість скрізь — в партері, в ложах.

«Не брешіть же нашим братам і синам, бо вони незабаром побачать вашу діяльність, і ви будете прокляті всіма синами України». Ось що написали чорноморці.

Тривога й страх опанували театр.

«Не спирайтеся ж на Чорноморський флот, бо ми перші наведемо на вас дванадцятидюймові гармати».

Почувши грізні слова, багато хто в своїх плюшевих кріслах буквально зігнувся, повертаючи й задираючи голови на гальорку, ніби саме там можна було побачити наведені жерла гармат.

Голова зробився біліший за свою бороду. Ох боже ж мій! Який дурень, не прочитавши, підсунув мені, близькозорому, цю телеграму? Що ж тепер робити?

— Панове! Це помилка!.. Я голосую, панове!.. Увага! — Довгий дзвоник.

— Хто за те, щоб вважати це за помилку?

Ніхто.

Порожня ложа більшовиків.

Застиг у мовчанні весь зал.

Гнітюча тиша.

Один тільки темний хуторянин підняв був руку невпевнено й обережно. Але, поглянувши навколо, поволі й ніяково опустив її до бороди й почухав за вухом: мовляв, не підіймав.

— Хто проти? — пролунав тремкий голос голови Центральної ради.

Тривога. Всі проти. Майже вся Україна.

Матрос-вершник піднімає руку від імені корабля «Дредноут Марія».

Два озброєні матроси-вершники з піднесеними руками — «Три святителі».

Три матроси з шахтарів: Донбас! Полтава!

З депо виходить паровоз. На паровозі озброєні робітники.

А з півночі сніжною рівниною йдуть ескадрони кінноти — сини й брати України.

Майорять під морозним вітром червоні знамена.

«Арсенал» слухав.

В одному з цехів «Арсеналу» робітники пішли на барикади.

Один тільки літній робітник біля верстата зупиняє останній мотор. Тиша. Замислився старий арсеналець — що буде?

Чорною тінню проходить вздовж вулиці броньовик Центральної ради.

Нікого нема в цехах «Арсеналу».

Перегукуються робітники на барикадах.

Страйкує «Арсенал». Це не звичайний страйк. Ніхто не вимагає ні збільшення заробітної плати, ні скорочення робочого дня, ні страхування. Керований комуністами робітничий клас України бажає того, до чого він покликаний уже історично — влади, як у Радянській Росії. Не змовкає на робітничих мітингах ім'я Леніна. Надходять великі події — все говорить про це.

Чорної ночі вештаються вулицями Києва гайдамацькі загони.

В «Арсеналі» не припиняються мітинги — так багато треба сказати робітникам, так багато треба знати в ці дні.

Ось підходять до «Арсеналу» солдати. Це Тиміш Стоян веде всю свою казарму на допомогу обороні робітничої тверджі.

Мітинг триває.

Але раптом —тривога!

Робітничі пости біля «Арсеналу» бачать: наближаються до «Арсеналу» військової частини.

Тривога зростає. На вокзалі вже зчинилась паніка.

Коли військова частина підійшла до «Арсеналу», Тиміш відокремився й пішов уперед один.

Все зрозуміло.

Разом з робітниками Тиміш увиходить в «Арсенал».

За ним ідуть солдати. Поволі зачиняються ворота.

Наближаються події.

Спорожнів перон вокзалу. Чвалає в тривозі, припізнівшись, чиновник з великим чемоданом? Що робити? Куди? На поїзд пізно. На паровоз? Ні. Грізний машиніст біля паровоза.

ПРОЛЕТАРИАТ СКАСОВУЄ ПОЇЗДИ.

Побіг чиновник назад і пропав. Тікати нікуди.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Наступала ніч повстання. Викотили робітники на арсенальський вал єдину свою гармату, розіклали снаряди, подивились туди, на древне своє місто, й усі, як один, замислились.

Добру хвилину стояли вони мовчазні, вдивляючись широко розплющеними очима в міську пільму, в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє.

Зараз пролунає перший їх постріл по старому світу. Далеко розляжеться його грізний гул, пробудить поснулих по містах, селах, по степових хуторах України. Довго не вщухатиме його відгомін. Пролунає хвилюючий гуркіт цей по багатьох братніх країнах. Народиться новий світ, нова сила речей. Думи й пісні складуть про нього,

напишуть поеми й книжки. Гармату поставлять на п'єдестал як пам'ятник епохи гордих своїх діянь і дивитимуться на неї з усміхом, дивуючись її скромним розмірам: всі гармати минулого здаються скромними.

Але повернімось до гармати. Ось вона.

Розміри її справді скромні, як скромні й самі артилеристи. Нічого героїчного нема ні в їхніх обличчях, ні в складках одягу,— тільки тоді, коли, розстрілявши по ворогах усі снаряди, загинуть вони смертю хоробрих за революцію, коли вкриють рідну землю своїми постріляними тілами де доведеться, побачать народи, які великі серця бились під сірими шинелями.

Але все це в майбутньому. А в цю неповторну священну хвилину біля невеличкої гармати Тиміш Стоян казав прості слова:

— Ну що ж, товариші, починаймо, пора.

І от закладається в гармату перший снаряд.

Перед тим, як вдарять по контрреволюції, пройдімось безлюдними вулицями Києва, прислухаймось до перешіптувань, зазирнімо в оселі багатих і бідних.

Всі чекають,— кожен по-своєму. У всякого своя турбота.

Кабінет міністра. Прислухається міністр, а до чого — сам не знає. Гнітить тривога його стару душу.

Ось обивателя оселя. За столом сім'я. І теж у тривозі. Ждуть сина, офіцера-невігласа. Вбігає молодий офіцер. Живий, хвалити бога.

Жде вбога робітнича родина. Повернуться чи ні? Повернуться чи ні? Заходять дві жінки.

Кабінет міністра. Навшпиньки підходить секретар до вікна. Дивиться за острахом. Тиша.

«Арсенал». На крані робітник з гвинтівкою. Поволі посувається кран.

А вдома прокинулась дитина й плаче, покинута в ліжку,— страшно їй, малій, самій. Але батькам тепер не до дітей вже. Увага!

Треба зірко пильнувати пільму!

Міністрові не сидиться в кабінеті. Але треба сидіти. Зараз має початись.

Робітник біля гармати плюнув на долоню, потирає руки.

Тихо! Чує міністр в кабінеті, як калатає його старе склеротичне серце.

Єврей-швець скрадається до вікна. Жалюгідна халупа.

Застиг міністр біля стола, подавшись вухом убік, оком — навскіс. Зростає тривога. Весь — слух.

Наслухає чиновник. Увага, чиновнику! Тиша перед бурєю.

Шевче, відійди від вікна! Краще тобі відійти, чуеш?

Старий чиновник розгублено забігав по килиму, зовсім спантеличений, тре скроні.

Робітнича родина. Події гримнуть от-от, цю хвилину, цю секунду, мить.

Ось робітник біля гармати вже скручує цигарку. Зараз вогонь — і...

Обличчя в міністра стає тривожнішим і тривожнішим.

Ширить тривогу телеграф. У телеграфістів швидкі руки.

Такі самі нервові, прудкі руки на телефонній станції.

В нічній тиші зупиняється кран, що досі обертався поволі. Поночі, тож невідомо, яку роботу він виконував, тільки зупинка його стає нестерпною. Хочеться, щоб уже почалось.

Хвилюється міністр. Ривками чергуються його портрети.

Праворуч.

Ліворуч.

Вперед.

Вперед! Ближче!.. Годі!

«Арсенал».

Пильно вдивляючись у пільму, зводить гвинтівку арсеналець.

А вдома його добра матінка плете теплу шкарпетку. Не спиться матері.

Проходить загін синьожупанників темною вулицею. Вороги оточують «Арсенал».

Почалось. Піднімається рука. Гармата!..

Д а в а й!

Постріл.

Заметушились гайдамаки. Застрочили звідусіль кулемети, розкраяли тишу.

По домівках хвилюються.

Певно, гарматні постріли йдуть один за одним.

Як вовча зграя, мечуться в пільмі вулиць гайдамаки.

Паніка в міщансько-буржуазному домі.

Гайдамацький загін мчить у темряву. Гаснуть іскри з-під кінських копит.

Старий єврей-швець злякано відвертається від вікна. Він збагнув, що це стрілянина. Він так і каже своїм домочадцям:

— Здається, вони вже стріляють.

Живе швець десь на протилежній околиці міста. Постріли десь далеко. Безлюдна вулиця.

Поволі переходить вулицю безногий інвалід імперіалістичної війни.

Настав сірий морозний ранок. Життя в місті геть змінилося. Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою. Обивателі, чиновники, що так недавно горлали на площі славу Центральної раді, стоять з глеками, розгублені, злющі. Розгублені й люті жінки. Що буде?

Поступово починається лайка.

Жадібно п'є воду чиновник з відра.

В «Арсеналі» стрільба ніби трохи вщухла.

Біжить дружина робітника, несе чоловікові обід.

Але ось гримнули постріли з усіх боків. Розбігається черга. На площі лежить мертвий чиновник з порожнім глеком.

Лежить перед «Арсеналом» вбита дружина робітника. Посуд побився, хліб викотивсь на брук.

Битва гримотить по ярах та кручах. Наїжились багнетами прилеглі до «Арсеналу» будинки й цілі квартали. Супротивників майже не видно. Тільки безперестанні кулеметні черги та залпи ворожих батарей оповіщають про розмір і завзяття бою.

Поранені заповнили вже весь арсенальський госпіталь.

Поранені бійці, поранені в руки, ноги. Кругом забинтовані голови. Втомлені, виснажені обличчя.

Сестри-жалібниці — дружини робітників. Одна з них пише листа біля ліжка пораненого. Проказує боєць останні свої бажання:

— Кланяюсь низьким поклоном...

Пише поклони сестра.

— І ще кланяюсь вам до сирої землі...

Пораненому пригадалась казарма, пригадалися промови офіцерів, політиків, агітаторів. Певно, довго гнобила бідність його рід. Цілі століття злигоднів викарбували на ньому свої сліди. Як важко було йому скидати з плечей цей тягар:

— І питаюся вас я, чи можна вбивати буржуїв на вулиці, якщо озброєні мені трапляться?..

І тут увірвалось його життя.

Сестра кладе листа в конверт.

— Адреса яка? Кому посилати листа?

Лежить мертвий боєць. Так і не почувши, звідки він родом,— з Запоріжжя, Рязані чи з далекого Сибіру,— сестра поволі виймає листа з конверта. І, ставши край постелі над мертвим, читає листа всім нам:

— Кланявся вам до сирої землі...

Читає суворо, на очах — сльози:

— І питав усіх вас, чи можна...

І, ніби на відповідь товаришеві, кинулись робітники-арсенальці на контрреволюцію, в контратаку, в багнети!
М о ж н а !

ЧАСТИНА ШОСТА

Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини.

Край села, біля одинокої хатини, — мати й дочка. Вдивляються в сніжну далину, — чи не принесе хто вісточку, а чи живий-здоровий і де він.

Пролітає кінний загін червоних партизанів.

Криваві бої йдуть під Бахмачем, Ніжином. У великих трудах і жертвах визволяється Україна від куркулів та поміщиків.

Замели сніги залізничну колію між Києвом і Ніжином.

Уздовж колій розтяглися по степу червоногвардійці довгим ключем. Ідуть на допомогу «Арсеналу». Ідуть з денними й нічними боями, залишаючи на рейках колій убитих і замерзлих своїх товаришів.

А край села степова далина прикувала до себе очі матерів.

Похиливши голови, дві жінки ждуть не діждуться, як у пісні чи в стародавній думі.

П'ятеро засідланих коней проскакало без вершників. В тривозі озирають білі простори коні. Де їх вершники?

На залізничних коліях замерзлі.

Біжать, розбігаються посиротілі, безпритульні коні.

Ось один вершник лежить на снігу, прощається з товаришами. Так, як у пісні:

— Гей, ви, брати мої, товариші бойові...

Стоять товариші, низько похиливши голови. Помирає їх улюблений командир Андрій Федорченко.

— Чотири роки служби й чотири війни пройшов...

Дивляться бійці на вмираючого товариша, і вмираючий у чистому полі дивиться востаннє на товаришів і на коней, що стоять в артилерійській упряжці.

— ...і рік громадянки, брати...

Суворі й задумливі обличчя в товаришів. Молодший їздовий Тягнибіда відводить очі набік, щоб приховати сльози.

— Поранив мене кулею Петлюра, і чую я свою героїську смерть.

Біліють губи. Останні слова:

— Поховайте мене вдома. Тут недалеко, півгодини дороги. Дев'ять років не бачив я дому. Тільки поспішайте, брати,— «Арсенал» чекає.

Наділи шапки товариші. Зглянулись між собою. Кладуть померлого на лафет, прив'язують вірвовками.

Гримить бій в «Арсеналі». Залізним кільцем оточила його контрреволюція. Безсонні й безстрашні, кидаються робітники-арсенальці в контратаки. Батьки забули про дітей.

Сніжною рівниною мчать артилеристи — три вершники, шестеро коней.

Мигтять сніжні ліси, степові простори України.

— Гей, ви, коні наші бойові! — голосно гукає перший номер.— Поспішайте ховати товариша нашого, славного бійця революції!..

І здається — відповідають коні:

— Чуємо!.. Чуємо, господарі наші! Летимо всіма двадцятьма чотирма ногами!

Випластувались коні над снігами, миготять намети, стовпи.

Везуть на лафеті мертвого Федорченка додому.

В «Арсеналі» б'ються вже на мосту.

Вже вриваються гайдамаки в «Арсенал».

Мчать коні.

А за селом над свіжою ямою стоїть, покірна долі, тиха й добра Федорченкова мати.

Мчать коні.

Мчить червона кіннота на підступах до Києва.

Застигла мати край могили. Підлітають бійці. Привозять Федорченка-сина.

Стали. Біла пара клубоче над кіньми. Все кличе до руху — швидше, швидше!

Летить сніжною республікою кіннота.

Так! Поклали бійці товариша на мерзлу землю перед матір'ю край самої ями. Що сказати матері? Як пояснити? Чим потішити?

Скоріш, скоріше б сказати їй:

— Маеш, мати, пояснювати ніколи. Революційне наше життя і смерть.

І знову мчать навздогін кінноті, на Київ.

Блискотять сніжні простори.

Не встигла мати привітати гостей, ані сльози зронити, озватися до них жалібно: «Ой синочки мої, голубчики...» — як герої вже зникли в голубій імлі, — тільки їх і бачила.

Помчимо і ми за ними на Київ.

Ось безлюдна вулиця. На вулиці гуркоче броньовик «Вільна Україна». Порожньо навколо. Один тільки забитий робітник лежить між трамвайними рейками.

Гуркоче «Вільна Україна». Стугонить земля. Здається, от-от розчавить робітника сліпе громаддя. Але ні, обминає. Тоді робітник вмиє підводиться й швидко кидає бомбу. Став броньовик.

А кіннота вже на околицях міста.

Знищивши бомбою броньовик, сам робітник не встиг зникнути. Схоплений гайдамаками, він стоїть вже на допиті в штабі петлюрівців. Ось ведуть його, засудженого, в порожній сарай. Виконує вирок над ним один з ораторів, що так завзято виступав на всециновному торжестві біля пам'ятника Богданові.

— Ти перекинув нашу «Вільну Україну»,— каже він робітникові, піднімаючи наган. В його очах за склом пенсне змагаються ненависть і страх. Тремтить в його руці наган, і в голосі, напевно, теж тремтіння.— Стань... лицем до стіни, щоб я міг убити тебе в спину.

Повертається робітник, мовчки іде до стіни.

Переляканий оратор цілиться йому в потилицю і не має сили вистрілити.

Вже вдираються гайдамаки в «Арсенал».

Але кіннота наближається до Києва. Кіннота!

Робітник різко відвернувся від стіни.

Чому ж не стріляє ворог? Чому ж тремтить його рука?

— А якщо я підйду до тебе, нікчемного й мізерного? Якщо я зажадаю пострілу не в потилицю, а в око? Ну ж бо, наводь свій тремтячий наган. Чуєш, як сніг рипить? Це вершники — брати мої линуть мене виручати. Стріляй в лице, чого ж ти став? В очі стріляй! Не можеш?!

Затремтіли в оратора руки. Забігали очі. Одвисла щелепа. Чорт його знає, вилетіли всі думки з голови, і всі слова, й почуття, всох язик, тільки мізерний високий трудний звук бринів десь усередині, та й не звук, а відчуття безсилового звуку.

— А чому я можу? — чує оратор голос робітника. І вже робітник наближається до нього, впевнено відбирає револьвер з заклої руки.

Пропав! В ораторових очах порожнеча. Судорожно сіпає збезсилілими пальцями уявний курок. Ніколи.

Наган в робітничій руці. Постріл. Куля в пенсне. Все.

В дворі «Арсеналу» величезна купа димучих снарядних гільз. На смерть стоять пролетарі за свободу.

Сарай перетинає сонячний промінь. Лежить той, що пропав за панство. Над ним бомбометатель з наганом у руці.

ЧАСТИНА СЬОМА

Настала ніч. Не шкодували оборонці «Арсеналу» ні праці, ні крові. Сімдесят одну годину не сплять дружинники. Три дні й чотири ночі безперервного бою з офіцерством і гайдамаками стомили робітників. Багато поранених, багато вбитих. Їх нікому й ніколи ховати. Лежать поранені, залякли на морозі, посміхаються в вічність.

ГОДИНА СІМДЕСЯТ ДРУГА.

Лежать навколо гармати вистріляні гільзи. Біля гармати робітники-артилеристи. Їм хочеться спати. Стомленими очима обводять поле битви. Один з них підняв порожню гільзу, подивився, кинув... Спати.

Біля другої гармати двоє. Один, поранений у голову, витягає великого залізничного годинника. Прикладає до вуха, слухає, чи йде. Важкі думи. Чи не останню ніч стоять вони біля грізного свого верстата? Чи не востаннє світять їм зорі? Хоч, здається, й зірок не видно.

— Яка-то завтра погода буде?

Поволі накручує товариш годинника, думаючи про своє:

— Став. Думаю, що взавтра нам каюк. Став. Ішов-шов — і став.

Гуркоче, посуваючись до «Арсеналу», ворожий важкий броньовик.

Застрочили кулемети в «Арсеналі».

Вдарили гармати.

За броньовиком ідуть в атаку гайдамаки.

Тимоша Стояна майже не впізнати. Другу добу не випускає з рук кулемета.

Але на цей раз вдерлись гайдамаки в «Арсенал». Вже нічим було боронитись.

— Снарядів!

— Немає.

І потонуло все в диму. Ні зарядів нема, ні патронів. Замовкнув «Арсенал».

У ворогів триумф.

Дорого далася їм перемога, і ще дорожче заплатять реставратори історії за своє короткочасне торжество. Але — було так.

Впав «Арсенал». Лише на окремих ділянках чути ще стрілянину.

Недобра вістка лине з Києва, шириться робітничим світом. Радіють куцозорі реставратори історії, тріумфове міщанство.

П'яні гайдамаки йдуть у танок.

У дворі ведуть полонених арсенальців під високий цегляний мур. Попереду, спираючись на плечі товаришів, іде поранений вже літній робітник.

Вдирається в «Арсенал» нова зграя озвірилих гайдамаків.

Починаються розстріли.

Падають робітники біля своїх верстатів, обливаючись кров'ю.

Падають розстріляні в дворі, під кам'яним муром.

Падають біля розбитих гармат.

У гайдамаків кашкети насунуті низько, не видно очей. Огидні жовна ходять на стиснутих щелепах. Повільний рух наганів у злочинних руках.

Падають батьки, брати, товариші, падають горді, непокорені на землю. Не ждїть, сироти, матері, вдови, не питайте:

— Де батько?

— Де чоловік?

— Де син?

Пустка, сум і плач по убогих оселях, підвалах.

Ніч у дворі «Арсеналу». Падають, падають батьки й сини, падають у сніг і прах.

Поранений робітник з зав'язаними закривавленою ганчіркою очима. Зараз і він упаде. Черга!

Пустка в цехах. Завмерли верстати.

— Де слюсарі?

— Нема слюсарів.

— Де ковалі?

— Нема ковалів.

Триває знищення. Тільки дарма думає недолугий переможець з насунутим на самі очі козирком і наганом у руці, що бій скінчився. Не скінчився бій! Він тільки розпочинається. Вже кіннотники з півночі вриваються в місто.

А на останньому бастіоні «Арсеналу» посипає ворогів з кулемета Тиміш.

Підбігають до нього гайдамаки... Вогонь! Вогонь!
Нема. Заїло кулемет у Тимоша.

Лютиться Тиміш, топче кулемет, випростовується і починає кидати каміння в наступаючого ворога.

— Стій! — кричать гайдамаки, сторопівши.

— Хто з кулеметом?!

— Український робітник. Стріляй! — Тиміш випростався, роздер на грудях сорочку й став як залізний. Страшною ненавистю й гнівом палають очі.

Три залпи дали по ньому гайдамаки і, бачачи марність нікчемних пострілів своїх, закричали, приголомшені:

— Падай! Падай!

І самі зникли.

Стоїть Тиміш — український робітник.

ЗЕМЛЯ

Сценарію «Земля» фактично вже нема. Він зник у полум'ї Великої Вітчизняної війни разом з усім архівом автора. Те, що тут написано, є лише авторський спогад про сценарій і фільм, що ним був створений давно колись, в тридцятім ще році, напередодні становлення колгоспного ладу в нашій соціалістичній Вітчизні.

А в т о р

I

Не знаю, справді так воно було, чи то мені приснилось, чи, може, сни переплелись із спогадами і спогадами про спогади,— вже не пригадую. Пам'ятаю тільки, що дід був дуже старий і що скидався він на образ одного з богів, які охороняли й прикрашали нашу стару хату.

І куди було в садку не глянеш — десь поміж яблунь, груш, кущів порічок й агрусу неодмінно біліла і його ясна борода.

І ще пам'ятаю: був гарний літній день, і все навколишнє здавалось прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом. А в саду, якраз коло погребні, під яблунею, серед яблук і груш, на білому стародавньому рядні, в білій сорочці, весь білий і прозорий від старості й доброти, лежав мій дід Семен, колишній чумак.

Років йому було сто чи, може, трохи й менше, але приємно чомусь думати, що саме сто, бо се було давно й красиво. І лежав він, немовби на картині,— теж красиво. Здавалось, він якось трохи ніби сяяв, а коли й не сяяв, то так видавалось, бо він посміхався, і була ще неділя і якесь-то свято.

Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік. Бороди Григорій не носив, зате мав грізні прокурені вуса, що робили його схожим на якогось стародавнього воїна. Колись, дуже давно, розповідав нам дід, Григорій був найдужчим парубком на всю губернію. Ніде

по степах від Чернігова й Конотопа до Ставрополя, Бердянська і Ясс, та й до самої навіть Москви,— містами, поміж якими розвозили вони на волах сіль і спирт щось років сорок, ніде ні разу не стрічали такого чоловіка. Був він не дуже балакучий і якийсь ніби потайний, але діда, вірно, любив і провідував його не менш трьох разів на рік. Одягався охайно, був незмінно пристойний і зосереджений і завжди про щось, здавалось нам, думав. Отак і зараз — посидів він біля товариша, помовчав і згодом спитав:

— Умираєш, Семене?

— Умираю, Грицьку,— тихо признався дід і, злегенька посміхнувшись, заплющив очі.

Надійшла мати і, відчувши, що діється під яблуною, замислилась.

— Так... Ну, вмирай,— сказав Григорій і одвернувся.

У траві серед яблук-падалок сиділо одне наше дитинча, яке зовсім ще не розуміло життя. Тримаючи в руках яблуко, воно вперто намагалось вкусити його двома своїми першими зубками, але яблуко було чимале, а ротика на нього дитині ще не ставало.

— Помирай, Семене,— сказав Григорій,— та вже, як помреш, подай мені знак з того світу, де ти там будеш — в раю чи в пеклі — і як тобі там.

— Добре, Грицьку,— пообіцяв дід, лаштуючись в останнє чумакування. — Якщо можна буде, неодмінно сповішу, — приснюсь або привиджусь якось, — лагідно обмірковував він нехитромудрий спосіб потойбічних зносин.

Але оскільки дід не слабував ні на яку хворобу, він не помер відразу. Навпаки, без усякої сторонньої допомоги він ще легенько підвівся, сів і оглядівся навколо. Від хатини підходили до нього син Опанас і онуки, Василь і Орися, з полумиском грушок.

— Може б, з'їсти чогось? — вголос подумав дід, оглядаючи свій рід, і, коли Орися піднесла йому полумисок з грушами, взяв одну, обтер об рукав білої сорочки й почав їсти. Це була його улюблена червонобока «дуля», та, мабуть, з'їв уже він всі свої грушки до одної, бо тільки пожував її трохи за звичкою, аж тут серце почало спинятись, і він це зрозумів: відклав грушку набік, опорядив бороду й сорочку, глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою:

— Ну, прощайте, вмираю,— тихенько ліг і вмер.

Отут, мабуть, і починається кінокартина, хоч, власне, і далі нічого особливого начебто й не сталось.

Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не загримів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкрояли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх дубів.

На полудневому небі так, як і було,— ні хмаринки. Тиша навколо. Десь тільки яблуко бухнуло м'яко в траву — та й усе. Навіть соняшник ніде не похилився. Весь ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що вступили у височінь свої радісні обличчя. А над обличчями тихо снували покинуті дідом золоті бджоли.

З дідовим родом теж нічого особливого не сталось. Усе склалось якось так до ладу, що близькі, дивившись на нього, не впали ні в скорботу, ні в розпач. Тільки дивне хвилювання на якусь мить пойняло серця нащадків і відчуття врочистої таємниці буття — немовби всі вони раптом торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів. До того ж, і дід хоч і помер, проте не захотів розлучитися з усмішкою, і вона й тепер тихо сяяла на його обличчі. Треба сказати, він і за життя не мав героїчних рис.

— Грушки любив,— з сумовитою посмішкою промовив до Орісі її старший брат сількор Василь і знову глянув на діда. Виконавши все, що було йому призначено, предок лежав під яблуною, склавши на грудях поверх сорочки старі свої мозолі.

Все, що тут написано, в кінокартину, звичайно, не входило, та навряд чи воно там і потрібне. Писалося ж це в ім'я доброго звичаю і з поваги до свого роду, а в деякій мірі на пораду артистам.

Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достоїнностей, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерті. Артисти, певно, вже догадуються, що дід був людина проста й малописьменна, але це не завадило йому разом з Григорієм відіграти в ХІХ столітті неабияку роль у справі науки й освіти українського народу. По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру треть століття перевозили на своїх

волах книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду.

— Е-е! Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав. Скільки ми тих книжок поперево-зили за тридцять з чимсь літ! Там з самих палітурок можна б три тищі пар черевиків пошити.

— Еге,— озивався товариш,— хтось їх там тепер та читає. А вже як прочитає всі, сам чорт його тоді не об-дурить.

Артист мав бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так приємно тепер згадувати. І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматоч-ка заліза,— одне слово, зробити всяку корисну річ сприт-но й весело. І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не лінувався ходити в атаки й контратаки чи в розвідку та вмів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з началь-ством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід. Коли ж не пощастить знайти такого артиста і зображатиме його підтоптаний п'яничка або хвалько, який в загальній ситуації підпав якимось під нагородження і зразу ж задер ніс, якщо буде це артист, для якого світ існує лише остільки, оскільки він обертається навколо його особи,— тоді не нарікайте на небіжчика — винувате мистецтво.

Так от приблизно пригадується мені тиха кончина мого предка, що сталась улітку 1930 року під яблунею в садку, огороженому його ж руками акуратним тинном.

Якщо справді все описане для фільму не підійде, тоді краще зорову частину кінокартини почнемо з пісні:

Котилася ясна зоря з неба
Та й упала додолу...

Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні. Пишеться це не з ба-жання виставити себе перед світом у перебільшено ви-гідному світлі, а в ім'я реалізму, з чим усі, хто співає,

згодяться одностайно. Саме з цією піснею ми з Василем, моїм героєм, повертали було з роботи. А що є на світі більш радісного й приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дню косовиці повертати на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти відчуваєш, що й «вона» з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укочена колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче між пальцями. І слова самі співають:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,
Я проведу додому!..

Ідеш отак у доброму косарськiм товариствi і бачиш, ідучи, й вечiрнє небо, і ясну зорю, і її з грабельками на округлому дiвочому плечi.

Ідеш, і слухаєш, і чуєш рiдну землю, що годує тебе не тiльки хлiбом і медом, а й думками, пiснями і звичаями, і не тiльки годує й ростить, а й прийме колись до свого матернього лона, як прийняла прадiдiв своїх і дiда під яблуною.

Але не будемо обтяжувати сюжет навіть дорогими серцю вставними сценами і рушимо швидше за плином подiй, бо вони, здається, вже розпочались.

II

За дiдовим тином крешуть блискавицi. За дiдовим тином буря дуби вивертає з корiнням, грiм розпанахує тишу. Чути плач і одчайдушнi вигуки.

Це Архип Бiлоконь рве на собi сорочку, хапається за кучеряву голову. Розпач душить Бiлоконя й ненависть така, аж хата стугонить і сiни.

Жiнка, три дочки, баба — все тужить-голосить. Виють пси. Навiть коні, чуючи лихе, хрюпуть і басують у стайнi.

Кому погрожує Бiлоконь, скрегочучи зубами край вiкна?

І два сусiди чи брати, і старий панотець Герасим — чого їм треба в Бiлоконевiй хатi?

Звiдки цей страх?

Що трапилось?

Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться, оре-сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає — тихо, немовби в озері. Зате вже як скоїться щось, то вже таке, що й не вигадеш, і вві сні не висниться, і ніде в світі не натрапиш, і не збагнеш відразу — що воно, звідки, чому й до чого. Довго потім гудуть — не вгавають балачки очевидців, спогади свідків, перекази старих брехунів, і вже не добрать тоді — так воно було чи не так і чи було справді, чи тільки примарилось Архипові Білоконю.

Ні, не примарилось. Прийшло воно і є. Нова сила речей постала з революційного ладу з такою незаперечністю, як світ постає з світу. Жовтнева соціалістична революція наближалась до села з прапором колективізації.

Тільки не зрозуміти цього Архипові Білоконю, поки й не повезуть його, лихого й темного поборника земельного шмату, в інші краї, поки не замовкне він навіки десь і не лишиться на землі не те що звання його — сліду не лишиться.

Недаром у дворі так тужать пси свою собачу тугу. І сум стоїть недаром. Рахунки на землі почали зводити по Марксу за століття.

Тяжко Архипові Білоконю! Чи ж він не трудився? Ой, аж у горлі пересохло з ненависті! Сьогодні в сотий раз прокляв він владу й лад, і врожаї, і землю, і навіть дощ, якого закликав не поливати колгоспних нив.

Коли б він міг убити сількора Василя, повісити чи задушити! Коли б душа покинула його, коли б упав він трупом серед двору, а вся родина голосила б над його лихою долею, то навіть мертвий трясся б він і проклинав з того світу.

— Годі голосити! Ви-и!

Грюкнув кулак по столу — підстрибнув хліб і ніж на піваршина. Створилась тиша, як перед вибухом бомби.

— Читайте далі, батюшко,— простогнав Білоконь, прикипівши великими темними очима до газети в руках отця Герасима.

Вичитує батюшка з газети відхідну всім ворогам колгоспного нового життя й зокрема йому:

«...Архипові Білоконю, який підриває колгоспний лад, приховує насіння, нищить поголів'я худоби...»

Знову верескнули жінки на чотири скрипки. Затулив лице руками Білоконь, потім раптом вхопив сокиру і метнувся в сіни. Родина за ним. Куди?.. І сам не тямить. Йому здається, що біжить він рубати голову сількорові Василю, який стоїть, можливо, біля небіжчика діда. Ось він підбіг до нього, хапає за горло, заміряється сокирою. Повисли на сокирищі жінка й дочки.

— Пустіть!

Не пускають. Вбігає молодший Білоконь — Хома — і теж не пускає. І не сількора держить Білоконь Архип за груди, а власного коня в стайні.

— Не дам! Пустіть мене! Порубаю!

Басують коні в Білоконевій стайні, і тужать пси.

Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою. Ніколи на своїм віку нікуди він не поспішив і не зрадив своєї вдачі й по цей день. В колгосп він також не поспішав, хоч давненько вже збирався. До того ж, здавалось йому, і побічних причин, щоб не вступати, було чимало, — то те, то се, то старий батько помер, то начебто вступив уже був двічі або тричі, так знов яюсь випав — не так записали, чи що. А втім, хто зна, може, ще й так обійдеться, — важка справа.

— Вже як його бути, й сам не знаю, — признався він яюсь своїй жінці Одарці, коли не було поблизу дітей. — Недаром нас середняками дражнять, — коли на одне вухо слухаєш правління артїлі й Василя, а в друге наче сам нечистий нашіптує: «Не йди, не йди, не йди...»

— Ой, правда, — зітхнула жінка.

— Як змінився світ. Куди не гляну, куди не обернусь, чую: все міняється. Навіть хата наша й та вже не та. Примічаєш? Наче не зовсім і наша, хоч і наша. Не наче стіни в ній розсілись і стріху вітром зірвало й понесло... і видно стало все... так видно й моторошно... Щезла тиша. Отак, як Дніпро не потече назад, Одарко, не потече й життя. Що було, те минуло...

Опанас замовк. Жінка дивилась на нього здивовано — ніколи він так багато не говорив. Подумавши трохи, Опанас зітхнув:

— Може, вступимо, як ти гадаєш?.. У колгосп. І Василеві приємно... Бо й люди вже гомонять: син сількор, людей до колективу підбиває, а батько з матір'ю вдома.

— Ну, що ж, — погодилась Одарка, щоб тут-таки свою згоду замінити побічною малесенькою, як їй здавалося, незгодою.— Давай. Тільки я так собі постановила: самі вступаємо, а волики й корівка щоб удома...

Опанас не перечив. На підставі нескладного життєвого досвіду він розумів, що сперечання ні до чого, крім зайвого галасу й неприємностей, не призводить, до того ж, він, добра й лагідна людина, раз у раз жалував свою подругу: днями вони чекали на останню дитину.

Василь був щасливий. Батькове вирішення вступити в колгосп окрило його. Правда, доведеться ще подолати наївні материні «умови», але загалом все так хороше й так мудро. Мине скількись часу, і самі вони, батько й мати, переконаються, як це гарно й розумно. Вчора в правлінні дивився він плани колгоспних земель. Його чиста уява бачила в цих кресленнях немовби запланований зміст свого життя й, можливо, слави. Здавалось йому, що він уже не селяк, ні, він державний діяч Василь Трубенко. І село вже не темна нерухома маса, а клас.

— О, батьку, тепер куркулям-глитаям кінець! А ще от нові машини одержимо. Коли б тільки одержати нам машини!..

Опанас Трубенко розумівся трохи на машинах — замолоду він років зо два батракував у Фальцфейна в Каховці й бачив там, як хліб збирають машинами. Тільки навіщо добувати все це мусить Василь? Нехай би інший хто поклопотався, чи ж мало добрих людей на селі? Та Василь стоїть вже перед батьком, готовий у дорогу. Потарабанив Опанас пальцями по столу:

— Може б, ти, Василю, не той, як його...

Не розуміє Василь батькової турботи. Наче й не чує. Він весь перебуває в своїх радощах і готовності до дії. Наполовину він уже відсутній.

— Одержимо машини, батьку, так відберем у куркульні всю землю, всю чисто!

Опанас глянув у вікно, жуючи скоринку:

— Так ото я й кажу,— може б, ти не теє... як його... Може, без тебе обійдеться?..

Замотав головою Василь і навіть засміявся. Образив той сміх Опанаса. Як-то можна сміятися з батька?

— Не треба тобі їхати. І так он все село сміється.

— Та не село, батьку, а куркулі та дурні,— відказав Василь.

Кадр із кінофільму «Земля». 1980 р.

— Он воно як! Он вже які речі можна батькам казати!

Опанас аж з-за столу підвівся.

— Так, по-твоєму, я дурень?

— Ні, не дурень, ви, тату, а просто постаріли,— сміливо відповів Василь, з посмішкою дивлячись батькові в очі.

Невідомо, що сказав би на це Опанас, бо тут двері раптом відчинились і до хати ступив секретар комсомольської організації, новий приятель Василів з району,— Чуприна чи Кравчина,—Опанас точно не пам'ятав. Називав він його просто «ячейка» і не те, щоб не любив, скоріше любив навіть, але здаля. А в хаті, зблизька, терпцю йому ставало не більше, як на півгодини, так гнітив його Чуприна чи Кравчина своєю галасливістю, сміхом і неймовірно швидкою й голосною балачкою.

— О, вже ячейку принесло.

Опанас одвернувся й сів край вікна.

— Ну, розпочинай мітинг.

Перше ніж надати слово ораторові, признаємось вже до кінця: Опанас і в хаті любив оцього Чуприну чи Кравчину. Дарма, що в нього рот аж по вуха і ластовиння на виду повне решето, зате до чого думки хороші, та й багато ж думок послав господь одній людині! Одне прикро: вчить, вражий син. Не соромиться ні молодості, ні чужої старості — всіх повчає, кого тільки не стріне. Хлібом не годуй,— дай повчити! От натура! А вже делікатності — і не питай, а ще ж, напевно, й не призивався. «Не буду й обертатись,— скривився Опанас,— нехай собі розоряється, коли вже прийшов».

Про що саме точно говорив Опанасові Чуприна чи Кравчина, на жаль, ми нічого не можемо сказати на користь нашого кіномистецтва, бо це треба було чути. В цьому весь сенс. А без слів тільки видно, що рот у Кравчини не закривається, з очей аж іскри крешуть, в роті сто зубів, ластовиння палахкотить всіма переливами, і від усієї його жвавої постаті, від неслухняного рудого чуба, веселої усмішки, від багатющої міміки, з якою він умовляє Опанаса, як нерозумного підлітка, сміється з нього, любить його, дорікає, лає,— від усієї його неповторної динамічної юності віє таким невгамовним оптимізмом, що хата повеселішала вся, неначе щось в ній стелю підняло, і коли цей Чуприна чи Кравчина

пішов-таки з Василем, грюкнувши за собою дверима й щось голосно доказуючи в сінях, надворі й на вулиці, Опанас обернувся і якимось мрійно подумав уголос:

— Ну й хлопці ж, сукиного сина. Красота!

Потім він підвівся і визирнув у вікно.

Довго не міг Опанас забути цієї розмови.

«Воно, звичайно, може, їхня правда. Мабуть-таки, їхня. Не ті часи. Тепер вже на волах далеко не зайдеш»,— думав він, орючи на пар свою обмежену непишну нивку.

Раптом від дороги долинув голос:

— Ну, батьку, я поїхав!

Опанас озирнувся: Василь. В товаристві таких, як сам, з Кравчиною, звичайно, на чолі, з торбинками за плечима. «Поїхали до столиці по трактори. От голови! А як ловко співають, не гірш, як ми було, ба навіть краще».

Опанас дивився їм услід. Ось вони зникли в ярку, і тільки пісня їх линула ще над полями:

Гуляй, гуляй, молода дівчино,
Я проведу додому...—

та телеграфні стовпи нескінченним струнким рядом тікали вдалину.

Тим часом дід Григорій, змастивши голову оливою з лампадки, пішов на кладовище до свого небіжчика-побратима. Колись, казали старі люди, наше кладовище було за селом, але з часом мертві, як і живі, поширили свої володіння, й тепер воно опинилось мало не в самому селі. В такому розташуванні кладовища було чимало вигод — тут небіжчики хоч і не почували себе майже як удома через відсутність у них будь-яких почуттів, в усякому разі,— і це можна сказати з певністю,— перебували, безумовно, вдома. Біля їх могил гралась діти, в неділю сюди сходились на посиденьки баби. Старі люди казали, що в нашому селі й помирати не так страшно, як по інших селах. Нічого специфічного, врочистого, як-от гранітні чи мармурові пам'ятники, на нашому кладовищі не було. На хрестах часом сушилась білизна або якась макітра чи глечик, і хрести були прості й геть-чисто дерев'яні. Свіжий ясеневий хрест був і в діда Семена, бо він, як відомо, й за життя не любив заліза. Біля цього хреста й зуинився Григорій.

Хоч і була вже мова про те, що дід Григорій був

небалакучий, але хочеться ще раз нагадати, що він таки справді був мовчазний. Особливо помітним стало це після його невдалого переселення на Далекий Схід у 1907 році.

Григорій дуже любив тишу. Почувши, що десь-то на Тихому океані є гуляща земля, і пригадавши далекі мандри за молодих літ, запряг він, не довго думавши, свого мишастого коня і мовчки рушив на Схід «своім ходом» у супроводі жінки Харитини й собаки Султана, якого шанував за виняткову тактовність і нелюбов до гавкання. Всі свої собачі обов'язки Султан виконував мовчки. В дорогу Григорій набрав чимало всякого харчу і курива. Любив він покурити, причому смалив такий скажений тютюн, що зблизька його не витримувало ніщо живе. Його обминали кури, гуси, поросята. Собаки оббігали його городами, а невістка Галька ночувала в сінях, щоб не померти часом від дідового духу. Кажали, що того дідового духу боялась навіть риба, й тому в нього погано клювало. Коли він ішов було на рибу повз нашу хату, над завулком довго ще потім висів у повітрі його важкий тютюновий слід.

Лише три істоти байдужі були до дідового диму: баба Харитина, кінь і Султан.

Для повноти картини слід ще додати, що наскільки дід Григорій, кінь і Султан полюбили тишу й мовчазність, настільки баба Харитина, навпаки, любила голосно клясти геть-чисто все, що потрапляло їй на очі. Здавалось, що без прокльонів вона не могла прожити навіть годину. Вони ринули з її вуст безупинним потоком, як вірші в поета, з найменшого приводу. Прокльони були немовби творчістю її пристрасної й темної пристарілої душі.

Неважко уявити собі окрему кінокартину на дві серії про подорож діда Григорія до Великого, чи Тихого, океану в пошуках тиші, але, щоб не заплутатись у картинах, обличчю, мабуть, ці дві серії і, скориставшись з прекрасного чудового літнього ранку, перенесімось відразу в Старі Млини.

Що то за шум учинивсь на базарі?

Куди так весело поспішає старомлинська базарна громада? Чи то не старий Григорій Товченик повернувся з Далекого Сходу?

Ви вгадали.

В'їхавши в базар після довгої відсутності, дід Григорій зразу привернув на себе увагу базарної громадськості. Не минуло й півгодини, як весь базар гув коло нього, наче рій бджіл навколо матки.

- Диви! Григорій повернувся!
- Звідкіля? Який?
- Товченик! З Зеленого Клину!
- З Зеленого Клину? І Харитина?
- І Харитина! Он вона.
- І Харитина, і кінь, і Султан?
- Той самий?
- Той. Здоров був, Григорію!
- Здрастуйте!

Справді, кінь і собака Султан були майже такі самісенькі, як тоді, коли вирушав Григорій на Зелений Клин.

І от, прочвалавши двадцять тисяч кілометрів по різних географічних довготах, спинились кінь з Султаном на тому ж майдані, звідки три з половиною роки тому рушили в похід до Тихого океану.

— Скільки ж це буде верстов? — запитав Григорія наш дід Семен, тоді ще живий.

— А хто їх там лічив, — стримано відповів мандрівник. — Там їх ніхто й не злічить.

— Кажуть, двадцять тисяч в обидва кінці?

— Та до чорта. Може, й двадцять набереться, хіба диво.

— Ну, гаразд, — допитували сусіди. — А чого ж ви повернулись з далеких країв?

— Жінці не понаравилось, — сказав Григорій, від чого весь базар мало не ліг зо сміху.

Наляканий гучним реготом, Султан шаснув під віз і почав лаяти базар обуреним гавкотом. Мишастий теж підвів голову й позадкував у голоблях. Один тільки Григорій не втратив душевної рівноваги. Поправивши наритники на кругосвітньому коні сибірським пужалном, він терпляче ждав, поки пересміються. Певно, він ще дещо хотів сказати на адресу своєї жінки, що сиділа в задку воза, як гуска в гнізді, але тут підійшов директор місцевого музею краєзнавства, людина вчена і до всього цікава.

— З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру, — промовив він авторитетно і глянув

навколо.— Не смійтеся! Іменно зняти її, напхать соломою й виставити в музеї, бо це феноменальне явище.

— Я згоден,— відповів Григорій, добуваючи кисета з громобоем.— Ну, тільки я б не з коня її здер і не з Султана, а з когось іншого, а от з кого саме,— це я вам скажу, як помиратиму.

— Рятуйте, люди добрі! — зарепетувала раптом Харитина.— Вбивати заміряється, щоб його побилло святе причастя! Мати божа, царице небесна!..

— Отак цілу дорогу,— махнув рукою Григорій і замовк. Втративши всяку надію на тишу, він більше почав думати про божественне. А після смерті побратима Семена і зовсім перестав розмовляти.

От і Семенова могила. Ставши на коліна й озирнувшись, чи не дивиться хто, Григорій нахилився й припав вухом до землі. Довго прислухався він, спинивши подих, чи не подасть побратим якого знака, і, не діждавшись знака, запитав глухим голосом:

— Семене, де ти там?

І от — треба ж такої напасті! — з-за сусіднього горбка вигулькнуло (і як їх та земля держить!) два шестиричних шибеники й дзвінко в один голос:

— Здрастуйте, діду!

Григорій випроставсь і грізно насупив брови. Шибеники сховались. Тоді він знову схилився до могили, озирнувшись ще раз: «Що за okazія? Причудлось чи провіщення яке?»

— Семене, де ти там, озовися? — спитав він ще раз, припавши до самої землі, але так і не почув відповіді.

— Здрастуйте, діду,— почулись дзвінкі дитячі голоси з-за куща калини біля сусідньої могили.

Григорій випростався — знову хлоп'ята.

— Здрастуйте! — вигукнуло одно з них втретє і швидко сховалось за кущ.

— Ідіть ви під три чорти, не дражніть мене! Вертйтесь, нечистий вас носить! І тут мені немає від вас спокою!

Григорій розсердився і пішов додому, ні разу не оглянувшись, і не помітив, як на очах у одного з хлоп'ят показалися сльози і як воно побігло кудись з гірким дитячим смутком.

III

На мальовничому пагорку край села, звідки відкривається широкий краєвид Заріччя й степу, коло високого старого вітряка в неділю по обіді зійшлась сила народу.

Година стояла чудова.

На тлі блакитного неба сяє дівоче вбрання, вишите часом з таким бездоганим смаком, що не снівся й принцесам, коли є ще такі десь по глухих закутках Європи.

Парубки зодягнуті теж неабияк. У Хоми Білоконя на грудях вишито цілий горід. На вихрестій голові казна-як тримається картуз старого фасону — тугим колесом. Поряд Вовкогоненко Устим, задерши дурну голову, спритно кидає насіння в роззявлений товстогубий рот.

Всі дивляться в поле. Чутка пішла, що з станції, десь аж за тридцять кілометрів звідси, прийде своїм ходом трактор і що тоді не треба буде вже на полі ні коней, ні меж,— трактор не любить меж,— все стане іншим.

Чи ж може таке бути? Ніколи в світі!

Сивий Вовкогін Улас, дебелий як віл, стоїть з двома круторогими волами на скіфській могилі й вдивляється в степ, закам'янівши, як статуя минулої епохи. Аж ось натовп почав хвилюватись.

Першим, хто помітив той трактор у полі, був молодший син Опанаса семирічний Андрійко. Він сидів на високому тину в гурті собі подібних і, помітивши далеко за обрієм 'куряву над шляхом, дзвінко й радісно вигукнув:

— Іде!

— Іде, їде! — хором підхопила малеча. Вмить наче вітром змело її з тинів та стріх. Збиваючи куряву бо-сими ногами й хвацько поганяючи своїх лозяних коней, помчали вони в поле. Дорослі й собі подалися вперед.

Хома Білоконь і Вовкогоненко збігли на скіфську могилу і повитягали шиї, аж роти роззявились — чи не торохтять-таки машина? Пильно вдивлявся вдалину й Василів батько Опанас Трубенко. Трактор чи не трактор? Було вже так одного разу, ще за царя, що повиходили сюди ж такі люди зустрічати архієрея, що їхав освящати церкву, і шлях точнісінько ось так курів, а вишло так, що ніякий не архієрей, а п'яний Григорій Сірик гнав панських коней, за що й продражнили його «Архи-

реєм», і так те прізвисько прилипло, що навіть революція не допомогла. Вже не те що сусіди забули його справжнє прізвище, а й сам він преспокійно звав себе Архиреєм, а діти вже були Архирейченки.

Це був трактор. Зовсім новий, напористий, веселий трактор, керований Василем. Скільки кінських сил було в тракторі, не знав ні Василь, ні його товариші, але з того, як швидко й натхненно наближались вони до рідного села, як піт котився по запарошених обличчях і спинах і як вилискували зуби на веселих засмаглих обличчях, — почувалися в цьому тракторі не кінські сили, а такі, яким ще й назви не придумано. Це був чи не перший трактор-революціонер на широких просторах України.

І раптом — треба ж такої напасті! — трактор запахав, заторохкотів, чмихнув парою з радіатора й став як укопаний.

Кінооператори, мерщій!

Апарати на плечі й у поле бігом!

Трактор не може спинитись на очах у народу! Вже дзвонять з області, чи прибув трактор. Вже відповіли — так, прибув у повній готовності при величезному напливі народу!

Що ж тепер робити? Василь давно вже помітив, що в радіаторі начебто бракує пробки, але, може, так воно й треба? Йому сором було за свою невпевненість, — адже інструктували його! А ще йому здавалось, що він її десь забув. «Ну, нічого, — думав він, — доїдемо якось на перший раз і так. Недалеко вже». Але коли рештки води в радіаторі заклекотіли, як у самоварі, і з отвору забурхала гаряча пара, Василь зупинив машину.

— Василю, чого став? — занепокоїлись товариші, відчуваючи, що не все гаразд. — Кажі що-небудь, інформуй. Народ же дивиться. Ай-ай-ай! От так історія! Диви — біжать!

— Пробка загубилась, — признався Василь з неприхованою досадою. — Ось звідси, бачите? І куди вона поділась, нечистий її знає! Забули, мабуть, на заправці, або зумисне викрутив якийсь сучий син. Що ж його тепер? Провалюється ідейна справа.

Комсорг Чуприна чи Кравчина, знемагаючи з досади, сів серед шляху і почав люто хльоскати батогом по землі, немов караючи уявленого винуватця лихої пригоди.

А тим часом винуватець, не уявний, а реальний, Іван Шумило, стояв тут-таки поруч і по-своєму переживав пригоду. Йому було так соромно, що він ладен був тричі провалитись крізь землю.

Мине скількись років, сам він стане славнозвісним трактористом. Портрети його друкуватимуть у столичних газетах. Журналісти писатимуть його біографію. Золоті Зірки, медалі прикрасять його широкі груди,— все може бути, але сьогоднішню сторінку своєї славної творчої біографії герой соціалістичних полів Іван Шумило до самої старості перегортатиме якнайшвидше або й зовсім проминатиме. Діставши з кишені пробку радіатора, він ніяково покрутив її в руках і несміло простяг Василеві.

— А цим не можна часом... закрутити?

— Та це ж вона і є! — скрикнув Василь.

— Що?

— Пробка! Де ти її взяв?

— Та воно ж залізо, а не пробка...

— Сам ти пробка!..

— Ну, тепер якраз сперечатись, — з жалем озвався Шумило.— Я, Василю... ти не гарячкуй, послухай, я думав, як краще... Спека, курява, нехай, думаю, вода виходжується.

— Ну, що ти верзеш, прямо комедія, їй-богу! — розлютився Чуприна чи Кравчина, через що кількість веснянок на його обличчі зразу потроїлась.— От поставлю на бюро цю пробку, і виженемо тебе к чортам з комсомолу на півроку. Хіба можна з такою роззявою, як ти, будувати соціалізм?!

— Та збудуємо, не лайся... Кричиш! — образився Шумило.— І без тебе досада бере на вбогий техмінімум.

Василь узяв пробку. Він був сердитий до краю.

— Ну, а води тепер де я візьму? Без води ж розпаяється все... О! Гляньте! Онде діти біжать!

Всі були в розпачі. І тут Івана Шумила осяяв здогад... А чорт уже з ним! Хай Чемберлени й Уеллси десь у Лондоні й посміхаються з автора картини і його героїв. Зрештою, наше діло. Важно не дати посміятись куркулям Білоконям. А вони вже, напевно, десь там, стоять на могилі, позадиравши голови, і вправляються в саркастичних дотехах...

— Давай, хлопці! — гукнув Василь.

Не будемо вдаватися в побутові подробиці фактів, бо самі факти виглядають так чи інакше залежно від того, куди їх націлено. Коли на фронті вирішується доля перемоги, а з нею і доля народу, коли буває так, що кожухи кулеметів розжарюються, аж пашать, і нема води, а ворог насає,— не має значення, звідки часом кулеметники добувають воду для кулеметів,— кожна секунда їх священна, і кожен рух їхнього тіла прекрасний.

— Готово?!

— Так!

— Загвинчуй пробку. Вперед!

От було весело. І вже хлопчачі примчали на лозинах, і батьки їх раділи, чи не дужче за хлопчаків, і от рвучко рушив похід уперед, а на околиці все село кинулось назустріч, і оточений веселим гомоном Василь з товаришами зупинив свій трактор на вигоні серед села.

Архип Білоконь, що пильно стежив за походом з вікна своєї хати, аж позеленів з туги.

— Пропали тепер всі до ноги. Ой-ой-ой, кінець! — Архип навіть захитався й, повернувши до панотця Герасима свою кудлату голову, пристрасно й розпачливо прошепотів: — Ось вона, погибель наша, дивіться!

Народ обступив машину з усіх боків, вже стерли порох з трактора й лемешів, вже прочитали вітчизняну марку.

— Істинна, фактична машина! — голосно сказав один з найстарших активістів колгоспу, великий прихильник інтелігентних слів, Купріян Сорока, за прізвиськом Губернатор. Таке високе вуличне ім'я він дістав років сорок тому від своїх земляків цілком несподівано. Викликаний повісткою до губернського суду в якійсь земельній справі якраз у суботу, побіг Купріян до Чернігова раннім-рано до схід сонця і ввечері повернувся додому, здійснивши, таким чином, денний пробіг у п'ятдесят кілометрів, чи по-тодішньому верстов.

— То що там тобі присудили? — питали сусіди.

— Помилка вийшла в губернії. Не те, кажуть, прізвище прописане в повістці. То-то я біжу та все думаю: ну на чорта я здався дурному тому губернаторові?

Постукавши пужалном по лемешах плуга, Губернатор ще раз висловив своє цілковите визнання важливості події й суворо оглянув присутніх.

Василь був щасливий. Скинувши картуза, він витер мокрий лоб і, прислухавшись до гомону, весело привітався з народом.

— Будьте здорові з машинами! Правильно сказав дід Губернатор! Це вже істина. Факт стався! — Василь поплескав долонею по гарячому металу трактора. — Тепер усе піде по-іншому. Вже тепер можемо сказати цілком певно: плакали межі на куркульських ланах!

— А ти дивись, щоб не заплакала часом твоя мати! — почувся грубий вигук з-під куркульської клуні. Василь озирнувся — Хома. Між Василем і Хомою стояло чимало народу. Помітивши Василів рух, натовп розступився, даючи йому дорогу. Тоді Василь зліз з трактора і поволі пішов до свого ворога.

Хома був трохи напідпитку, а може, хвилювання зробило його таким одвертим. Буйний чуб зухвало стирчав з-під козирка над каламутним оком. На мокрій губі висіла лузга з насіння. На зріст куркуляка був такий, що Василь перед ним здавався підлітком.

— Повтори, що ти сказав, — Василь з посмішкою дивився на Хому, і в голосі його був спокій.

— Отак і сказав, — так само зухвало, хоч і не так впевнено відповів Хома.

— Ну що ж, побачимо!..

— А побачимо!

— Та з ким ти розмовляєш, Василю! Знайшов дурня розмовляти! — втрутився Губернатор і гнівно глянув на Хому. — То ж все одно, що з бугаєм говорити. В Сибір йому дорога, от пригадаєте моє слово!

Кругом засміялись. Хома трохи зблід і нахабно кахикнув: «Е-ххе-е!»

Куркуленко Устим Вовкогін розгублено глянув на свого приятеля. Чи він що знав, чи догадувався, тільки в його округлих темних очах промайнув тваринний страх.

Через декілька днів було якесь незначне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села. По обіді Хома з церковним регентом ішов селом п'яний як ніч і, притопуючи лакованим чоботом, горлав на всю вулицю:

— Качайте мене, заплачу!

Раптом з-за рогу з'явився Устим.

— Хомо-о! — гукнув він, задихаючись від довгого,

швидкого бігу.— Ой Хомо-о!.. Василь межі трактором... попереорював!..

Хома відразу витверезився, принишк. Три дні по тому ні до кого й словом не обізвався.

Принишкли разом з ним і всі противники колгоспу. Ревли тільки часом корови вночі. Тужили пси куркульські у кошарах тугу, і пахло самогоном з багатих хат і клунь, та гомоніли, що десь щось скреготіло зубами.

Трактор творив у полі нечувані діла. Спочатку за першою борозною бігцем бігли не тільки діти, а й дорослі і все правління колгоспу. Коли ж Василь пішов краяти споконвічні межі, коли, глибоко забираючи, перорав він за кілька днів величезний лан і клапті поля обернулись на єдину необмежену оксамитову ниву,— всі зупинились: одні в захваті, інші в мовчазному подиві, треті в самозаглибленому спогляданні. Багато великих речей відчули люди в собі і в новітньому світі.

— Що скажеш, Опанасе? — звернувся Губернатор до Опанаса, що орав свою непришну смугу.— Дивись, що твій Василь накоїв.

— Одне скажу,— Опанас припинив свою упряжку,— волів і коней на селі поменшає в сто раз, та й нашому брату доведеться тепер добре за розум узятись. Кінчилось наше напівконяче життя.

Коли ж Василь перейшов трактором рідну прадідівську межу, привітно кивнувши батькові і щось гукаючи йому на швидкому ході, Опанас став і довго дивився вслід своєму синові.

І вперше здався він сам собі маленьким і немічним, що прожив серед вузьких нивок жалюгідне й убоге життя, зовсім не те, яке треба. І сколихнулось у ньому глибоке бажання рушити кудись за сином, наздоганяти долю.

Поволі згасав червневий день. Смеркло. На синє небо пихали зорі. Настала тиха українська ніч.

Попід білими хатами на лавочках і колодах, залиті дивним місячним світлом і зачаровані, піддавшись владі трепетних нічних дотиків, нерухомо сиділи дівчата з парубками, обравши одне одного, і, притулившись щобою до щоби, дивились широко розплющеними очима в срібносяйну небесну далечінь.

Розкинувши руки, спали чоловіки в клунях, сінях, на возах. Матерів уві сні душили домовики, і матері глухо стогнали крізь сон, важко повертаючись серед рожевих своїх дітей.

На подвір'ях і в кошарах ремигали лежма воли, підвівши голови й тримаючи місяць на нерухомих блискучих рогах.

На високому стовбурі старого в'язу у великім гнізді сплять чорногузи — він і вона.

Василь і Наталка стоять біля перелазу. Дослухаючись у невиразнім захваті до всього, що відбувалося в них, мовчки побрались вони за руки і широко відкритими очима вдивляються в навколишній надзвичайний світ: яблуні, верби, клуня, горшки на тину, старий в'яз — всі речі стали незнайомими, набравши зовсім іншого узагальненого нічного вигляду і почавши жити якимсь окремим таємним життям.

Так звичайні слова, сполучені волею автора в урочисті ряди, обертаються часом в поеми, сповнені нового хвилюючого змісту.

— Яке дивне все, правда?

— Еге.

— А чого ти, Василю, одвертаєшся од мене вдень? — несміливо запитала Наталка.

— Аж і ти одвертаєшся. Правда ж, ти одвертаєшся?

— Так я сором'язлива. Мені чомусь удень буває соромно тебе.

— І мені.

— Правда?

— Йй-богу. А от увечері мене щось неначе так тягне до тебе, Наталю.

— І мене. Так тя-агне. Все думаю — коли б уже вечір...

Цього вечора у Василя і Наталки, може, ще й не вистачило б сміливості обнятись, але тут у пригоді їм став споконвічний дівочий помічник — страх.

— Ой! Дивись! — стиха сказала ні з того ні з сього Наталка. — Ой! Бачиш?

Вмить опинившись в обіймах одне в одного й навіть самі того наче не помітивши, Василь з Наталкою почали вдивлятись у темряву.

— Як усе міняється вночі, — схвильовано сказала Наталка. — Верба, диви, і наче не верба. Там щось є! Ой...

— Нічого там нема. То тобі здалося.

— Ні, Є. Щось темне й волохате. Невже ти не бачиш? — Наталка ще дужче пригорнулась до Василя.

Василь почав придивлятись до химерного силуета старої верби, але не помічав ні таємничого, ні волохатого, нічого, крім хвилюючої Наталчиної близькості.

— Ой Васильку, щось лихе є в отих дуплавих вербах. І чому в кожнісінької верби неначе випечене якимсь вогнем серце? Що там коїлось? Вони мені і вдень, ті верби, страшнуваті.

Довго говорили вони про страшне, і обом їм такий приємний був цей нічний пухнастий супутник юності.

Потім вони порозходились. На прощання Василь пригорнув Наталчину голову до свого серця, і обличчя його набрало на диво серйозного, глибокого виразу.

Ось він іде по дорозі крізь місячну повінь. Легкий пил під ногами. Роса на траві. Коні пасуться. Ось їх слід у росі. Он їх спини вилискують. Щось промайнуло в тіні за мостом під вербою. Ні, нічого не майнуло. Тихо навколо й не тихо. Все сповнене особливих, нерозпізнаних звуків. Крізь далекі дівочі співи, що тихо бринять десь у сріблястому сьайві, здається, ніби чути, як росте трава, огірки, як десь у таємничій паркій тьмі довшає огудина гарбузів, чіпляючись вусами за тин, як наливаються червоним соком вишні, шаріють груші

Пахне нічними квітами земля, пахне плодами, й листям, і медом соняшників, і медом тютюну, і медом гречки. Все довкола пахне, навіть пил на дорозі, навіть роса. Все росте, все рухається під синім покровом животворящої ночі, немов поспішаючи швидше вирости за ніч, поки все спить, а рано, на сході сонця, вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудованні:

— Мати божа, що сталося в городі за ніч!

Ось він іде самотин між городів під зорями. Коні хрюпуть десь в кущах на леваді. Він глянув на мить і заплющив очі, усміхаючись на ходу. О мрії-мари!.. Коні захропли.

Але нащо так довго розписувати його? Навіть коли пройнятися до краю почуттям, що небо, й зорі, і вся земля, і роса належить йому, для чого так багато говорити про нього? А для того, що через три хвилини його буде

вбито і всі плакатимуть за ним, що це останні його кроки.

Тільки не будем поспішати з розвитком сумної дії. Придивімося уважно до всіх його рис. Йому тільки ще йде дев'ятнадцятий рік. Як виріс Василь за останнє літо! Шия зробилась крута і дебела, і заблищав хвилястий чуб. Міцні губи налились здоров'ям, пробиваються вуса. Співати почав басом. Здорові руки, ноги, дужі й спритні, і зовсім нечутна хода, неначе йшов він, не торкаючись землі, в повітрі над стежками, дорогами, над травами,— якщо хто розуміє таку ходу. Весь його юний світ перебував у такій гармонії і був так обернений до дії, що, здавалось, змахни він в певну мить руками, і можна полетіти з такою легкістю, з якою літаємо ми часом в незгаданих снах.

До дівчат на вулицю він виходив лише в присмерку. При сонячному світлі соромився навіть дивитись на них, особливо буденного дня. Тільки запашні вечори, яких ніде в світі, крім України нема, відкривали йому зблизка дороги дівочі очі.

І що тільки могло б вийти з такого комсомольця! Вкажіть йому дорогу, дайте науку, дайте техніку і тоді посилайте куди завгодно: в інженери, в капітани, в дипломатичні місії, артисти. Посилайте його тоді в битви через гори, моря, через полюс. Нема нічого в людській діяльності, де не справився б Василь, легко при цьому посміхаючись дідовою посмішкою.

«А чи не потанцювати мені? — подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість духу.— Дай я трошки потанцюю, повчусь собі нищечком, отак-от, щоб ніхто не бачив... Е-е! Та я, здається, вже й танцюю. Давай так, та ось так, отакечки, так і так!.. «Од села до села танці та музики! Курку, яйця продала, куплю черевики!..» Слова байдуже які. Можна й старі поки що».

Василь і сам не помітив, як закурів шлях від гопака й пил зазолотів між тинів через засу вуличку. І від глухого тупоту його ніг і жагучого шепоту серед сонного безгоміння утворилась така тиша, і стільки злагоди розкрилось у всьому від землі до зірок, немовби ніколи, скільки світ існує й існуватиме, не мав і не матиме тут місця жоден злочин. Василь творив свій танець на сонних вуличках не вперше. Коли він протанцьовував мимо чийсь лозяної клуні чи кошари, старі люди не раз прокидалися

і навіть, здавалось їм, бачили щось крізь щільну попліть, але, не будши певні, що це не сон, казали другого дня: «Щось чи приснилось, чи примарилось уночі, нехай бог милує. Прокидаюсь — танцює на шляху, аж земля гуде! Щось, мабуть, неспроста провіщає».

Василь протанцював уже три вулички. Отак, певно, й народжувались народні танці. Не по танцкласах, не на паркетах виникли їх святкові рухи, а в тайних наказах жаги оволодіння, де вже не з волі скрипок чи труб, а за непорушним законом життя душа рветься у височінь, коли, підкоряючись внутрішній музиці поза всіма законами тяжіння, торжествуюче тіло відривається від землі навстріч кращому, що несе в окремій людині безсмертна душа його народу.

Ніколи ще не танцював Василь з такою насолодою й радістю. Заклавши праву руку за голову, а ліву заклавши за спину, здавалось, не поступав — линув над селом у хмарці золотавої куряви, збитої могутніми ударами ніг, і довгий курний слід клуботів за ним над тихими завулками. Онде вже й хату видно... Постріл! І... нема Василя. Упав він просто з танцю на дорогу — в смерть. Легкий порох знявся над його трупом у місячному сяйві. Щось пробігло вдалині між верб. Захропли коні.

Як жаль, що в кіно не можна було промовляти! Німі були тоді ми ще, як діти. А час настав розповісти: хто і за що вбив Василя-комсомольця?

І ми ставили напис замість крику, аби читали люди. Тільки перед тим, як ставити напис, заворожували артиста-батька. Хай відречеться він від усіх життєвих дрібниць, хай думає всю ніч на самоті, начебто його дітей невинних постигла загибель. Вийшов тоді в поле вражений до краю артист і став на кургані, звідки розходився шляхи на всі сторони світу. В глибокій громадянській скорботі піднявся артист над німотою своєю, і голосніше від усяких слів заgrimів тоді напис з розкритих його уст зразу на всіх мовах:

«...Гей неситі Білоконі,
Вовкогони люті,
Ви мого Василя вбили???»

Нема відповіді. Тільки дроти телеграфні гудуть сумовито під вітром, разносять печаль по просторах. Постояв осиротілий батько в полі, і хоч не було навколо ні

безодень, ні гір, здавалось, голова його сягала неба і гнані вітром важкі хмари торкались серця: син-комсомолец лежав на столі.

Нема відповіді Опанасові Трубенку. Тоді він пішов у село. Вулиці села, як завжди, малолюдні. Стрів приятелів Хоми, мовчки відвернувся. Ось і сам Хома стоїть на подвір'ї. Краще б йому сховатись у хаті чи клуні. Не ховається Хома, боїться — раптом заваляться стіни, впаде стеля на голову? Він шулиться навіть посеред двору — чи не падає каміння з неба?

— Хомо, ти?

Мовчить Хома, не підводить очей. Тоді Опанас підійшов упритул.

— Василя, питаю, ти вбив?

— Ні, не я,— прошепотів Хома й пополотнів, навіть сірі очі заволокло якимсь каламутним туманом.

— Не ти?

— Не я.

Опанас подивився на Хому довгим допитливим поглядом і мовчки пішов.

Довго сидів Опанас біля труни забитого сина, нікого не помічаючи, не бачачи сліз, не чуючи жалібного плачу.

Увесь його нескладний світ потьмарився й потонув у скорботі. Спинилося все на світі, навіть час. Лише другого дня прокинувся він від важкого заціпеніння й поволі підвівся, так, ніби зважився на щось. Подивився на свого Василя, сумно посміхнувся його чистій мерехтливій усмішці й почав озиратись, наче втомлений тяжким шляхом подорожній, що повернувся з далеких довгих мандрів.

З жальним подивом вдивляється мандрівник в найдорожчі місця серед рідних руїн і нічого вже не пізнає навколо: немовби ніколи не було й не буде на цьому попелищі ні сміху вже йому, ні веселощів.

Раптом навстіж розчинилися двері. На порозі хатини, на темному тлі сіней, біліша за сорочку, спинилась Наталя. Тільки Опанас її не помітив. Він помітив двері й, пригадавши, що треба йти, поволі вийшов.

Мовчки, без жодного крику дивилася покинута дівчина на свого милого, якого так соромилась удень, чекаючи на тихий вечір, на ясну зорю. Жах і пеуча туга затамували подих. Трохи розтулені губи посохли й застигли в такому неповторному зломі, немов опалила їх блискавка, вдаривши з неба. «Василю мій, Василю мій!»

Багато сліз проллється в гарячу подушку, багато стонів, нікому не чутних, пролунає в самотині. Прокляття й ненависть до вбивць запалає в її незлобивій душі, та вже нічого не вернути, — все минає. Вже іншому суджено пригорнути й розрадити її колись. З іншим спізнає вона радощі життя, кохання й праці.

Припала Наталка до Уляни, Василевої сестри, і поникла, втративши на мить всю силу.

«Куди ж це я йду? А, пригадав...» Опанас рушив до отця Герасима, стиха розмовляючи про щось сам до себе.

Отець Герасим, без сумніву, сподівався на нього й щось відчував. Коли Опанас переступив поріг його старого дому, де тхнуло старістю і самотою, служитель культу зустрів його ні співчутливою жалістю, ні словами примирення з «волею всевишнього». Німий переляк промайнув у старечих очах.

— Нема бога, батюшко... Нема, тобто, абсолютно... — сказав Опанас тихо, але й цього було досить, щоб заповнити громом дім священика. — Бо коли б він був хоч де-небудь, нехай не всемогутній і не зовсім благий, припустімо, навіть поганенький і не дуже розумний від старості літ... навіть такий не міг би допустити наглої загибелі мого сина. Підіть гляньте: на столі лежить, усміхається. Кому ця усмішка на смертних вустах, я вас питаю? Не нам же з вами і не нашій темноті нікчемній. Про щось же гарне він перед смертю думав. Що можете сказати ви мені? Кажіть, служителю вбогості людської!

Отець Герасим не обізвався й словом. Мовчки підняв він у збентеженні свої тремтячі руки до небесної порожнечі, куди тисячі літ марно линули духовні сили народу в вигляді молитов, сподівань і зітхань.

— Обставини життя й смерті велять мені оголосити й вас неіснуючим, — тихо прогрімотів останні слова Опанас, слідом за чим, після недовгої тиші, жалісно рипнули двері. Отець Герасим озирнувся — пусто.

Ксли Опанас з'явився в правлінні колгоспу, де обговорювали Василеву загибель, всі встали.

— Сталась подія... Драстуйте... Великої ваги. Розпадається наш древній хліборобський світ. — Опанас гово-

рив повільно, обдумуючи й виважуючи зміст кожного слова.— Комусь потрібно було тайно вбити мого сина,— низький глухий голос Опанаса на мить затремтів.— По цій причині я відчуваю і можу вже посвідчити, що відтепер життя мое і нашого села безповоротно розчахнулось надвоє... На те, що було до загибелі і що почалося з тої миті, коли впав він мертвий на дорозі. І щоб не мав і думки вбивця потай навіть порадіти з свого ганебного злочину, ні сподіватись на мізерну одноосібну користь, прошу вас: коли вже загинув мій Василь за нове життя, поховайте його теж по-новому, щоб не попи та дяки за гріш про смерть виспівували жаль, а наші хлопці-комсомольці та дівчата... самі... з новими піснями про нове життя. Я хочу побороти печаль.

Опанас тяжко зітхнув. Слово «печаль» він вимовив майже пошепки.

Тоді голова колгоспу Максим Притуляк і секретар комсомольської організації Чуприна стали перед Опанасом і такими ж, з тої ж самої причини, глухими голосами тихо сказали:

— Добре, товаришу Опанасе. Коли вже так все склалось і на те ваша воля, поховаємо Василя самі. Категорично виключається участь попа, дяка, ані ладану, ні церковних співів. Нема примирення! Самі співатимемо принципово про нове життя і про живого Василя.

Чи треба далі нам наводити слова пісень чи докладно описувати співців і те невимовне, що сталось другого дня, коли, покритий по пояс червоним прапором, піднявся Василь на плечах товаришів в останній свій похід і коли рушило за ним село — старі й малі, всі дівчата й дівчатка з букетами квітів, всі жінки в білих хусточках з немовлятами на руках, всі комсомольці з червоними бантами й усі чоловіки й діди з непокритими головами.

Неначе пробуджені від сну надзвичайністю того, що сподіялось, люди набули раптом немовби нового бачення світу, і весь смисл їхнього буття — всі труднощі, злигодні й героїчні події минулого, всі пристрасті сучасного, і завбачення, і передчуття своєї історичної долі, — все постало перед ними у величній небуденній єдності.

Пісні вливалися в процесію з усіх вулиць і вуличок безупинно, неначе потоки у велику ріку. Старі козацькі й чумацькі мотиви, і пісні праці, й кохання, і боротьби за волю, й нові комсомольські пісні, й «Інтернаціонал»,

і «Заповіт», і «Побратався сокіл з сизокрилим орлом — гей-гей, брате мій, товаришу мій!..», і знову «Смело мы в бой пойдем за власть Советов» — все поєдналось у єдиному громоголосому звучанні. Співці охоплювали піснями цілі віки свого життя. Урочисто грав духовий оркестр. В найскладніших звукових сплавах, у зіткненні мотивів, мідних сурм, голосів, литавр і нових пісень народжувалась народна героїчна симфонія перемоги нового життя на землі.

Опанас ішов за домовиною, не зводячи очей з свого сина. Він не плакав і навіть, здавалось, посміхався й шепотів якісь слова, повертаючи іноді голову до співців якимсь невимовно болісним рухом. Дружини поруч нього не було. Підкоряючись могутньому наказу життя, вона відразу ж повернулась у хату ще від воріт: прийшов її час — родити.

Не було й Наталки. З пристрасним риданням металась вона в малій своїй літній хатині, б'ючись грудьми об стіни, розриваючи на собі одяг. Все протестувало в ній, все потопало в стражданні. А коли проносили милого зблизька і стіни застугоніли від співу, вона впала на постіль у сутенному кутку майже непритомна.

...Ой устань же, сизий орле,
Вернися додому!
— Не вернуса, моя мила,
Горенько з тобою...

Архип Білоконь буквально прикипів до вікна. З вулиці здається він повішеним на стіні зображенням Каїна в старій потемнілій рамі. Рот роззявлений, волосся розкуйовдилось від спеки. Він не дихає. Він вперше до мозку кісток відчуває, що далі так жити неможливо. Що сподіялось у державі?! Розпадається клас. Сількор Василь Трубенко подолав смерть... Кинувся Архип у сіни до Хоми.

— Хомо!

Нема Хоми.

— Хомо-о!!!

Хома тікав, мов загнаний звірюка. Без картуза, в самій сорочці на випуск поверх штанів, як навіжений, гнав він полем, сам не знаючи куди.

Піт заливав очі, важкий подих вихоплювався з пересохлого горла. Раз у раз озирався він на всі боки,

немовби навздогін йому бігли всі навколишні села. Які страхи шматували його темну душу — жах, лють, чи приреченість, а чи пекучий жаль на себе за сподіяне, тільки став він раптом посеред квітучої гречки й відчайдушно гукнув у бік села:

— Я!.. Я вбив його!.. Вночі, коли все спало... А він ішов вулицею сам... і танцював!!!

І знову кинувся бігти — в один бік, потім у другий... І раптом впав з розгону стрімголов додолу і шалено завертівся, неначе прагнучи вритися, вкрутитись в землю, як хробак.

А Василь... Коли несли його мимо садів, які він так любив, і мимо поля розквітлих соняшників, плоди й квіти майже торкались його чистого обличчя, і тут багато хто не міг витримати і плакав від нестерпного протиріччя й протесту. І тоді прості слова старої чумацької пісні:

Ой ревнули воли, степом ідучи,
Сльоза сльозу пробиває,
Та вже ж, милі браття,
Нашого товариша, гей, та й на світі немає,—

grimотіли, мов грім серед поля, а на них вже напливали хвилями «Землей владеть имеем право...», «Час розплати настав...», і «Воспрянет род людской...», і рокована дрож валторн.

В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки. Вони росли і множились, перебуваючи в безупиннім змаганні й мінливості. Деякі з них скидались на урочисті голови бородатих пророків, інші — на снігові гори, а декотрі мчали вершниками на фантастичних подобах коней. А поперед небесного воїнства, розпростерши крила, осяяний промінням сонця летів велетенський птах. Потім пророки, воїнство і птах об'єднались в одну чорну хмару, що заповонила небо аж по саме сонце. І коли Чуприна почав виголошувати над прахом Василя прощальну промову і руде волосся його розметалось і завихрилось від патетичних рухів,— зашуміли верби над його головою, загуркотів грім, і на запилену землю линув дощ — буйний та теплий.

Було щось невимовно радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчували. Він ніби змив всі решт-

ки смутку і скорботи з людей. В кожній його краплині яскріло обіцання торжества життя. Ніхто не тікав, не ховався від дощу, а діти підводили до нього свої смагляві мокрі личка й виспівували: «Дощику, дощику, пере-стань, поїдемо на баштан!..»

Омиті були сади, баштани, городи, поля. На чистих яблуках і сливах, укритих незайманою патиною, бриніли найчистіші дощові краплини, вилискуючи й перекочуючись з плоду на плід і падаючи на землю.

Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне. Увесь рід Білоконів незабаром щез без сліду. Зате й по сей день живе в народі добра слава про Василя Трубенка. Утих лише смуток за ним і жаль, поступившись місцем вдячності.

Пригадують його легку ходу, його усмішку, любов до людей і все, що він умів робити весело й спритно. Пісню про нього склали. Тільки постарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й заригає в клуні уночі за своїм любим сином, шапкою затуляючи ридання, щоб не злякати солов'я на вишні.

Щебечуть солов'ї по молодих садках. Лине здалеку дівочий спів. Колгоспна земля квітне, як ніколи. Дід Григорій удостоївся тиші поряд свого побратима.

А Наталка знайшла щастя з іншим і з ним — утіху в праці й дітях.

1930—1952 рр.

А Е Р О Г Р А Д

ХАЙ ЖИВЕ МІСТО!

Небо, хмари, літак.

То піднімаючись над хмарами, то пронизуючи їх, мов стріла, летить він на схід. Невимовної краси картини розкриваються перед льотчиками. Радянська земля пропливає перед ними без кінця й краю — Волга, Уральські гори, зелена сибірська рівнина. Байкал.

Прощай, мама, вот тебе моя рука.
Улетаю я на Тихий океан...

Разом з гармонійним гулом мотора чується пісня льотчиків.

Співає пілот Володимир Глушак і бортмеханік Добронравов.

В океане кораблі мої плывут,
За кормой гремит могучая волна,
Там друзья мої, товарищи живут,
Небывалые возводят города.

ХАЙ ЖИВЕ МІСТО АЕРОГРАД, ЩО ЙОГО НАМ, БІЛЬШОВИКАМ, НАЛЕЖИТЬ ЗБУДУВАТИ НА БЕРЕЗІ ВЕЛИКОГО ОКЕАНУ!

На високому березі Великого океану, там, де кінчається наш материк, що зветься в підручниках географії Старим Світом, у дрімучій тайзі, на галявині, вирубаній на вершині сопки, грає великий симфонічний оркестр. Це наш оркестр. Невідомо точно, чому він тут, але відчувається, що настав час заграти йому саме тут, на далекій нашій країні.

ПОМІЖ БЕРІНГОВИМ МОРЕМ, ДЕ ГУЛЯЮТЬ
ВЕЛИЧЕЗНІ ГОРИ ЛЬОДУ ТА КИТИ, І ГИРЛОМ
РІКИ АМУРУ.

Ріка Амур улітку і взимку, коли вона схожа не на
ріку, а на безбережну снігову пустелю.
Довгі ряди літаків на снігу.

ЧЕРЕЗ АМУРСЬКИЙ КОРДОН НЕСУТЬ ЧУЖІ
ЛЮДИ ДИНАМІТ — ШЕСТЕРО РОСІЯН,
ДВОЄ НЕРОСІЯН.

Ідуть вони звіриними стежками, то з'являючись з тем-
них нетрів тайги, то зникаючи в зеленій пучині.
Помітили ми їх чи ні? Помітили.

УВАГА! ЗАРАЗ ІХ УБ'ЕМО!

Ось показалися вони на галявині і знову ховаються
в нетрях.

БІЛЯ БЕРЕГІВ ЯПОНСЬКОГО МОРЯ.

Проносяться по морю наші торпедні катери, зали-
шаючи за собою довгі піняві сліди.

СКОРОЧУЄТЬСЯ СТАРИЙ СВІТ І ЗВУЖУЄТЬСЯ
ВЕЛИКИЙ ОКЕАН.

Над далекосхідними хвилястими просторами, хмара-
ми і над туманами летить з Москви літак. Як далеко все,
як далеко!

Чути пісню пілотів:

Самолеты над туманами плывут,
На броні у них советская звезда,
Там друзья мои, товарищи живут,
Небывалые возводят города...

Летять по морю торпедні катери, залишаючи за со-
бою величезні піняві сліди.

ТАЙФУН ІДЕ З ЯПОНІЇ.

В Японському морі бушує тайфун. Шумить на сотні кілометрів приморська тайга. З тріском падають на землю високі кедри. Старий ільм, розколовшись, упав на верхів'я лип і пробкових дубів.

З берданкою за плечима Степан Глушак, батько пілота, стріляє з маузера в порушників кордону.

Ще до революції, коли він разом з гольдом Дерсу Узала служив у знаменитого Арсенєва провідником по нетрях Уссурійського краю, вже тоді тайгові китайці прозвали його Тигровою Смертю. Це першокласний старий мисливець і слідопит.

Ось стріляють у нього семеро чужинців. Стріляють похапцем, майже не цілячись, невпевнено і розгублено, ніби відчувши раптом, як нахабно насміялась з них доля, що звела їх в неосяжному океані лісу з цією людиною.

Коли Глушак убив наповал п'ятьох, двоє кинулись тікати.

Тікають день і ніч. І ще день і ніч.

Кидають непотрібну зброю, сумки й важкий одяг.

Повзуть на сопки, котяться в урвища, падають в струмки, перелізають через трухляві стовбури повалених дерев.

В'язнуть у болотах, задихаються від безсилої люті і страху.

Глушак іде по п'ятах.

Якось одного разу на привалі, сидячи біля вогнища, ми спитали Глушака:

— Чи багато ви за своє життя вбили ведмедів у тайзі?

— Багато.

— Тисячу вбили?

— Тисячу? Тисячу вбив,— відповів він тихо й подумав: «Тисяча, мабуть, набереться».

— А тигрів?

— Тигрів п'ятдесят шість. Це точно. П'ятдесят шість так, звичайним способом, і двадцять чотири живцем піймав для звіринців. Усього бувало в житті.

Ось який це стрілець і ловець.

З'явившись зовсім тихо серед хащів горішника, лимонника й бояришника, він раптом зупиняється і увесь

перетворюється в слух. Нічого не чути... Далі. Де ж вони?

Ось! Скотившись у яр, що заріс диким виноградом і актинідією, диверсанти прощаються один з одним і швидко розповзаються в різні боки.

З темної хащі знову з'являється всюдисущий Глушак. По кинутих речах і по інших — одному тільки йому відомих — прикметах він точно вже знає, що перед ним японці і що від поганого харчування в них зіпсовані шлунки, що один з них набагато вищий за другого і що несли вони динаміт для диверсій в шахтах Сучана.

ДАЛЕКО ВИДНО ЛЮДИНУ В ТАЙЗІ, ХТО ВМІЄ ЧИТАТИ ТАЙГУ.

Півстоліття несе Глушак службу в тайзі. Ось він доганяє одного з диверсантів. Під великим корчем давно поваленої тайфуном піхти, серед сушняку і заростей лимонника та чортового дерева, диверсант зупинився. У нього вже не вистачає сил перелізти через покритий мохом стовбур поваленого дерева. Важко і голосно дихаючи, блідо-зелений від виснаження і бігу, весь в поту, він озирається. Глушак стоїть за п'ятнадцять кроків, тримаючи ствол маузера на зігнутій лівій руці.

Розчепіривши руки і увесь схилившись уперед, диверсант довго вдивляється в свого переслідувача. На губах у нього кривава піна: від п'ятиденного бігу лопнули судини в легенях, але він не помічає своєї крові.

З непередаваною незрозумілою посмішкою, хитаючись від виснаження, він питає Глушака по-російськи тихо і зловісно-жалібно:

— Я умираю?

— Так. Абсолютно точно.

— Дай мені...— йому важко говорити. Слова вилітають з його вуст з поривчастим хрипом.— Дай мені сказати перед смертю кілька слів.

— Даю,— тихо і спокійно відповідає Глушак.

— Ай! Ай!! Як ненавиджу я твій спокійний тон!.. Будь ти проклятий!!!

— Чого ж ти сердися, дурнику? — Глушак ображений.

— І увесь твій край, і нація твоя, твій спокій... вся тайга — мільйони кубометрів! І риба, і краби, і трепанги, і вугілля... Ні?!

З гарячковою швидкістю вийняв він з кишені маленьку книжечку, де записані потрібні йому статистичні дані про Примор'я, і, тикаючи в неї тремтячим брудним пальцем, вперся в Глушака блискаючим ненавистю поглядом. І здається він в цих неосяжних тайгових нетрях крихітним загнаним звірком і одночасно сильним і злісним ворогом. Від усього його куцого ества, від поривчастого дихання, від кожного слова, вимовленого по-російськи з чужим акцентом, віє сліпою, темною пристрастю.

— Японець я і самурай,— він знову люто постукав пальцем у свою книжечку. Слова зриваються з його вуст, мов постріли з розпеченого ствола кулемета.— ...І нафти мільйони тонн, і мідь... і звір, і хліб... і всі міста від моря до Байкалу... Ні?!

— Не вийде ніколи.

— І влада, якій служиш ти!.. Я умираю? — Диверсант хихикнув тоненьким фальцетом і вищирився в жакливій посмішці. Заблищали міцні зуби. Далі він вимовив слова зовсім не такої вже простої людини, якою здавався напочатку:

— Сьогодні розлетілися в прах Сучанські шахти...— Диверсант показав на ручний годинник. — Сьогодні!.. Так... Мій динаміт... Мовчиш? Чого ти мовчиш?

— Що говорити? — відповів Глушак, пильно розглядаючи ворога. — Статистика твоя, признатись, вірна і в цілому, і в деталях. У своїй загибелі ти розписався без помилок. А динаміт я підібрав на тому тижні і закопав у тайзі. Закопані і динамітники, всі п'ять.

Заметушився самурай біля корча і тихенько завив високим фальцетом.

— Ну, годі вертатись,— у голосі Глушака чути суворість.— Спокійно! Стріляю!

П'ять днів шукав потім Глушак останнього диверсанта.

Пейзажі змінювалися по долинах, сопках і узгір'ях легендарного Примор'я, один від другого глухіший і таємничіший. Немає нічого в світі, схожого на це побережжя.

Тільки на шостий день, дослідивши тайгову ріку, звирині й мисливські стежки, помітив Глушак вдалині людську постать. На одну лише мить крихітна, не більша за муху, майнула вона перед ним і зникла.

Зникає й Глушак у тайговій хащі.

Вийшовши з-за стовбура могутнього кедра, Глушак зупиняється, до краю зосереджений і чіткий. Перед ним невелика зимівля, яких чимало розкидано в нетрях Примор'я. Це темний дерев'яний зруб з плоским земляним дахом, що поріс травною і мохом. Ніяких слідів перебування людини — все так заросло, переплелось навколо. Тиша.

— Зараз увійдемо й уб'ємо, — думає вголос Глушак, приготувавшись до дії.

Хто буде тут убитий? Ніби нікого немає і всередині зимівлі. Ні, є або, в усякому разі, хтось був: ось звірині шкіри на стіні, ось мисливське знаряддя, ось голова ізюбра з гіллястими пантами, ось рушниця. Обережно... Ось двері...

Раптом двері з тріском розчиняються від удару ззовні.

— Виходь! — грізно гукає Глушак.

В чорному отворі на порозі зимівлі швидко з'являється з берданкою в руках Худяков, ровесник і друг Глушака, мисливець і звіровод. Від несподіванки обидва зблідли. Одночасні схвильовані вигуки.

Глушак. Василь?! Ти?.. Стій!..

Худяков. Степан? Стій, стій!..

Глушак. Господи, трохи гріха на душу не взяв!..

Худяков. Степане Михайловичу! Ну що ти, що, що, що?

Глушак дивиться на друга з дуже складним почуттям задоволення, суму і співчуття і говорить наче у відповідь своїм думкам і міркуванням:

— Так, старію... Не те вже око... Скажи, ти нічого тут не помітив?

— Ні.— Худяков витримав пронизуючий погляд Глушака, але в цій короткій глухій відповіді Глушак відчув щось на зразок: «Ні, не скажу вже я тобі правди. Ніколи вже не скажу». Глушаку стало сумно.

Пропустимо дальші запитання і відповіді двох старих, перевірених довгими роками, майже чи не з дитинства, друзів. Прислухаємось ще раз до першого запитання. Ось вони обидва стоять перед нами пліч-о-пліч, один з маузером, другий з берданкою — тайговики. Як багато спільного було в них. Вони не тільки думали, навіть говорили одними словами.

— П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі, як один день. І щодня дивлюсь, і не надивлюсь, і

все питаю себе: чи є ще на світі така краса і такі багатства?

І обидва відповідають разом:

— Ні! Такої краси і таких багатств немає на світі.

Глушак. Скажи мені, друже, ти нічого не помітив?

Худяков. Ні.

Що робити Глушаку? Йти?

І ось Глушак іде... Але й відходячи, він зупинився ще раз кроків за півтораста і ще раз гукнув своєму другові:

— Василю Петровичу! Пам'ятаєш нашу юність? Ще хлопчиками!.. Я убив тоді п'ятого тигра і врятував тобі життя. З того часу гольди прозвали мене Тигровою Смертю. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю!

— Так ось, цими днями прилітає з Москви мій син. Він пише, що десять тисяч кілометрів — це вже близько! Ми вже близько, Василю Петровичу! Пробиває молодь до океану новий шлях. А на березі, де я того тигра... пам'ятаєш?.. будується місто Аероград! Він пише, що це місто визначить наше життя на Тихому океані. Отже, скажи мені ще раз — ти не помічав тут чужого чоловіка?

— Ні,— глухо відповів Худяков.

— Спасибі, друже! Проща-а-ай! — доноситься з тайги голос Степана Глушака і зовсім уже здалека ледве чутно: — Кидай хутір, Василю! Не хуторянські часи! Загинеш!

Луна йде тайгою:

— Заги-и-неш!

Постояв Худяков і мовчки пішов у зимівлю. Важке передчуття непоправного охопило його. Оглянувши мовчки тайгове своє житло — адже воно не порожнє,— важко опускається звіровод на лаву, спершись головою на широку долоню, і, закривши очі, застигає в роздумі над своєю долею. Як розвела вона його з другом! Не бути вже добру: в темному кутку за спиною стоїть шпигун-самурай.

Залишмо зрадника і диверсанта в їхнім лігві. Спробуємо проникнути в ще глухіші тайгові сопки. Піднімемось у верхів'я Сіхоте-Алію. Перед нами за поясом сопок океан, позаду дванадцять тисяч кілометрів Старого Світу. Навколо дрімуча тайга. Це найвіддаленіші нетрі, не схожі ні на що в світі, звірині заповідники, ті місця,

куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить і куди занесла людей колись, ще до Великої Жовтневої революції, темна сектантська непримиренність.

Перед нами відірване від світу старовірське село Улунча. На паперті вбогої церковки кілька десятків мисливців, звіроводів і тайгових золотошукачів слухають проповідь старця. Висхлий від літ і постів ветхий старець, в замшевих штанях і довгій полотняній сорочці, з священницьким восьмиконечним хрестом на грудях.

Незважаючи на похилий вік, він дуже рухливий і сповнений якоїсь фанатичної пристрасті. Уже двадцять п'ять років він спить у дубовій домовині і три роки читає молитви, майже не вилізаючи з дупла старого ільма, де в нього є друкарська машинка, на якій він вистукує свої грізні звернення й відозви до пастви.

Потрясаючи хрестом, він уже оволодів увагою темної своєї пастви. Всі слухачі перебувають у дуже нервовому напруженні, ніби чекаючи наближення чогось надзвичайного.

— З висоти Сіхоте-Алінського хребта,— віщає проповідник різким сектантським голосом,— від верхів'я тайгової ріки Бикина пророкую на північ, на захід і на південь: червона зоря згине від східного вітру!..

Все це так несхоже на нашу дійсність, що здається інсценівкою якоїсь безглуздої п'єси, і проповідник, і пантовщики, і бородаті звіробі в замшевих куртках, і їх схильні до кликушества жінки, і озброєні підлітки...

— Бачу війну з Японією! Бачу загибель червоного диявола! О прийди, білоземелля, прийди!..— вигукує старець, черпаючи своє марення зі сфер явно міжнародного характеру.

Раптом з тайгового мороку на ледве помітній стежці з'являється двоє молодих старовірів. По тому, як вони поспішають і як схвильовані, видно, що це не випадкові перехожі. Це вісники.

— Шабанов! Шабанов іде!..

— Шабанов! — гукнув один з них, вимахуючи вінчестером.

Юрба заметушилась. А дві жінки з переляку обнялися і, притулившись щочка до щочки, вперли свої погляди в тайгу: їм страшно дивитися на Шабанова.

Ось він іде, зловісний Аникій Шабанов. Одяг подраний, ічиги розтопані, видно, довго бродив в тайгових

Кадр із кінофільму «Аероград». 1939 р.

глибинах змучений і пристрасний старовір. Незважаючи на сліди віспи, обличчя красиве, але нема вже в обличчі ані рисочки добра. Рухи швидкі і легкі, але немає в них благородства. І погляд, і голос — все в ньому незвичайне, але загублене, зречене: це відступник.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа!

Коли він вимовив ці слова,— гучно, погрозово і безжалісно,— запала гнітюча тиша. Всі завмерли. Чути, як дятли довбають сухі дерева.

А він знімає шапку, витирає піт з обличчя і важко й голосно зітхає.

Звідки з'явилась, скільки сот кілометрів пробиралася лиха людина по ярах та узгір'ях? В її пташиних фанатичних очах палає злість.

— Звідки ти? Де жив ти десять літ? — питає понурий старовір Могилін.

Ш а б а н о в. В Маньчжурії! Маньчжоу-Го. Звідти до вас і промову держу.

М о г и л і н. Ну, говори.

Ш а б а н о в. В Хабаровську, де був проходом я таємно днів три-чотири, читав я, братіє, газету на паркані. Газету «Правда»! Поплив паркан перед очима і натовп... Тоді її купив за п'ять радянських копійок... І «Правда» випала з моїх рук. Вона була про нас. Її кричало радіо. Хрипіло мені в голову! В потилицю! В груди: «Де старовіри? Куди повтікали куркулі?»

Перелякався кінь і вихром на дорогу. Шлагбаум падає... Дивлюсь — вагонами вже наших родичів антихристи везуть на захід і на захід, з дітьми й старими!..

Шабанов замовк і облизав пересохлі, запалені губи. Він чекав відповідного вибуху обурення і протесту. Але вибуху не сталося. Один лише старий проповідник порушив тишу:

— Горе! Горе...

Шабанов в тривозі оглядає юрбу.

— Мовчите?.. Де Никодимов? Де Петров? В землі!.. Де підпільні офіцери, господи Христе?! В ліспромгоспах усіх спіймали! З промислів колгоспних, мов цуценят, за вуха — і амінь... Повстання!!!

Грובה тиша. Ніхто не підхопив полум'яного гасла. Що йому робити з проклятим селом?

— Мовчите? Де брати Кудіні? Силаєв? Де Шаропов?.. Шаропова Онисія?

Онисія. Я.

Шабанов. Вдова!

Онисія. Рятуйте! Рятуйте!

Голоси. Тихше! Тихше!

Шабанов. Гликерія Силаєва!

Силаєва. Ах!

Шабанов. Вдова!.. Вдова Марфа Кудіна!

Марфа гірко затужила.

Шабанов. Кудіна Фекла!

З страшним стогоном падає Фекла на землю. Заги-
нуло життя.

Шабанов. Марія Кудіна!

Марія. Вдова?.. Брешеш!.. Брешеш... Благаю, —
скажи, що ти брешеш!

Шабанов мовчки дістає з-за пазухи й кидає Марії
шапку вбитого чоловіка.

Ловить шапку Марія і, притуливши її у відчаї до гру-
дей, повільно падає на землю.

Шабанов не може признатися, що він, диверсант, за-
губив їх чоловіків в перестрілці, а сам ледве врятувався
з двома японцями.

— На їх тіла натрапив випадково, бредучи сорок
один день в тайзі.

Могилін. А делегати як? Японці-самураї?

Шабанов. Самураї? Не знаю... удвох їм не дійти
сюди. Вожаків перебив Глушак — Тигрова Смерть.

Ночувати Глушак зайшов у затишну фанзу до свого
давнього друга китайця, якого вся округа звала Іваном
Івановичем. Давно колись, ще до революції, тікаючи від
зlidнів, забрів Іван Іванович сюди з Південного Китаю
в пошуках жень-шеня та так і лишився. Був з Глушаком
у партизанах, нову сім'ю завів. Глушак любив Івана Іва-
новича за ясний розум і душевну чистоту. Іван Іванович
полював на колонків, барсука, білку та іншу дрібну тай-
гову дичину. Глушак, навпаки, уникав дрібноти. Об'єк-
тами його полювання були кабан, ізюбр, ведмідь. Але
головною пристрастю було полювання на тигрів. Про них
він любить згадувати.

— Так. Немає в світі нічого сильнішого за людину,—
тихо говорить він Івану Івановичу, гріючись біля вог-
ню.— Навіть ось тигр, наприклад, і той не може диви-

тись сміливій людині в очі. Скільки разів, бувало, пам'ятаю, зареве, плигне на тебе, наче чорт, і в двох кроках на секундочку зупиниться. Обов'язково. Ну, тут, звичайно, його й стріляєш. От яка сила у людини в очах!

— Мабуть, страшно? — питає онук Івана Івановича, хлопчик Сяо, або Саша, що лежить в кутку на теплих канах.

— Ні. Страшно людині. Людина хороброю стала. Так і пре, піди лови.

— Боїшся?

— Та ні...

— Ні, боїшся. А я б йому як дав би та як дав би! Боягуз ти, а ще здоровий!

— Ну, добре, добре, спи, — лагідно сказав Глушак і, поклавши Саші на плече широку свою руку, замислився. Сяо дивився на Глушака захопленим поглядом.

Примор'я заглибилось у ніч. Тайга живе своїм нічним життям.

Тихо у глухій Улунчі. Тільки в деяких хатах і коморах чути плач. Скільки недобрих вістей приніс у село старовір Шабанов! Ось він підходить, нарешті, до своєї хати. Перелякана і стривожена дружина замучилася, так довго ждучи його. Ось він... Загавкали пси, стукає в сінях, відкриваються двері.

— Оникій!.. Приїхав? — зітхнула дружина.

— Приповз! — Шабанов підходить до стола і важко сідає на лаву. Діти з острахом дивляться на батька. Вони його майже не пам'ятають. І жінка ледве впізнала його.

— Приїхав... На чому? Звідки?! Біг, наче злодій, минаючи міста, колгоспи, лісні промисли...

Шабанов розгинається, обводить кімнату блукаючим поглядом, ніби дивуючись, що він вдома. Від цього поглядом дітям стає страшно, і вони притискаються до печі в кутку. Шабанов говорить увесь час сам з собою, оглядаючи запущене своє житло і свій проклятий шлях.

— Звіриною тропою три ночі повз я до моря: колгосп!.. І хто? Корейці-рибови... Злість кипить, кипить, кипить... Язык сухий... Води!

Дружина подає йому кухоль з водою. Він виплеснув воду. Кухоль падає на підлогу. Перелякалися діти. Важ-

ка туга навалюється на Шабанова в хаті. Наче хата вже не та. Не його наче хата. Немовби щілини в стінах з'явилися, і дах наче вітром ось-ось знесе.

Упирається руками об стіл, і навіть стіл уже не той. Що це?

— Земля кругла і крутиться. Чуєш? Крутиться! Бога немає! Жінки в штанях! Литки голі! Музика в тайзі!.. Тайговий звір біжить, біжить... Залізниця, вибухи... Ліс рубають праворуч, ліворуч, все ближче, ближче! А на кордонах армія — трактор в трактор! Орють, орють більшовики, співають!

Важка пауза. Що може сказати дружина на ці незрозумілі слова? Що з ним? П'яний? Чи не збожеволів, господи прости? Раптом, швидко скочивши, він повертається до дружини.

— Убий дітей! Вони вже не наші...

Заступає дружина дітей і в жахливому мовчанні дивиться на свого злочинного чоловіка. А він стоїть побілілий від шаленого внутрішнього вогню, і здається він їй приви́дом, лихим сном, що довго гнітив її темну душу. Вона жахається.

В домі Глушака урочисто. У невістки Юлі, народної вчительки, народився син. Він косоокий, тому що у матері красуні Юлі теж косі очі. Вона кореянка.

У білому вбранні на білій постелі на фоні світлої стіни сидить молода щаслива мати, тримаючи немовля. Всі сусіди любуються нею, наче картиною. Вона справді схожа на азіатську мадонну. Від її юного образу, чистого й одухотвореного материнством, віє такою радістю, що вся кімната світиться і сяє, і все, що є в домі, виглядає якось святково. Народивши дитину, вона ніби сама народилася знову, і все навколо неї оновилося.

Чи думає льотчик Володимир Глушак, яка радість чекає його вдома в тайзі? Мабуть, ні.

Він пролітає над тайгою, над широкими ріками. Шлях далекий. Немає в світі держави, де такі величезні були б путі-дороги.

Ось вривається Володимир у хмари, ось виринає, знову і знов пірнає і валиться в повітряну яму.

Далекосхідна тайга проноситься під літаком тисячмами кучерявих сопок.

Ось нові тисячі сопок, і знову ріки, і лісові пожежі, і де-не-де галявина, і паді, і знову зелені оксамитні сопки.

Блискає попереду на сході Великий океан...

На колінах у матері тихо позіхає ще без імені синочок.

Тихо співають дівчата — подруги матері.

Гості вигадують ім'я маляті, кожен по-своєму. Кореянка говорить:

— Назвемо його Кім.

Гольд, мисливець, приятель Глушака, пропонує друге красиве ім'я:

— Назвемо його Дерсу.

— Назвемо його Ван-Лін,— говорить, посміхаючись, китаянка.

Старий Глушак розчулений. М'яко посміхаючись, дякує гостям.

— Дуже добре. Дуже добре. Спасибі. Назвіть мого внука Павлом. Партизанське наше ім'я.

Спить на руках біля самого материнського серця Кім-Дерсу-Ван-Лін-Павло.

Раптом відкриваються двері, і зовсім несподівано входить його молодий батько. Це льотчик Володимир, пісні якого ми чули серед хмар над Азією.

— Здрастуй, моя люба!

Підходить до дружини, обнімає й цілує. В домі радісний переполох.

— Здрастуй! Яким вітром, яким чудом ти тут?

— На Чукотку летимо, в Анадир.

— Чого?

— Зараз, зараз...— Володимир ще раз цілує дружину, дитину, батька з матір'ю. І раптом, відчувши величезну втому, сідає на край постелі.

— Зараз... Зараз все розкажу...

— Та він заснув,— дивуються гості.

— Він спить уже.

Глушак до гостей:

— Тихше. Прошу вас. Він справді спить.

Тихо. Вечір. Спить тайга. Співають десь далеко, ледве чутно. На тайговій галявині біля літака вартовий.

Глушак з сусідом Паком сидять біля хати на ослоні.

П а к. Так, Степане, пролетіти десять тисяч кілометрів — це...

Г л у ш а к. Це набагато трудніше, ніж одному йти на шістнадцятипудового kota...

З тайги, що починається зразу ж за маленьким городом, виходить китаець Ван-Лін, середніх літ, сухий, невеликого росту, скромний, тихий чоловік. Давно вже погнали його злидні з Китаю. Не одну тисячу кілометрів сховався він у російській тайзі в пошуках кореня життя — жень-шеня. Так, як і Іван Іванович, знайшов він тут дружбу і нове товариство. Був у партизанах, працював у загонах по боротьбі з бандитами та диверсантами. Слідопит першокласний. Глушака поважає, як рідного батька.

— Степане, лихі люди з'явилися в тайзі.

На душі у Ван-Ліна неспокій.

— Степане, вони йдуть від Імана, Хора, Фудзіна. Степане, вони йдуть з рушницями і не стріляють...

Г л у ш а к. Еге. І йдуть вони не за рухом звіра. Вірно?

В а н - Л і н. Ти все знаєш, Степане. Ти вже стріляв їх мало-мало... Твої сліди я бачив біля фанзи Худякова.

Г л у ш а к. Хвалю. Сліди, справді, мої. Як поживає мій друг?

В а н - Л і н. Твого друга немає. Твій друг пішов у тайгу з чужим чоловіком... *(Схвильований Ван-Лін починає показувати, як зникають у тайзі недобрі люди)*. Два сліди. Помічаєш! Один слід — друг. Другий слід — ворог...

Г л у ш а к *(відповідаючи своїм думкам)*. Ось як. Це він даремно. Це дуже погано, ай-ай-ай... Завтра, Ван-Лін, ти підеш по слідах і на деревах рубай насічки. Зрозумів? Ми підемо слідом.

Літак на галявині яскраво освітлений вранішнім сонцем.

Володимир прокинувся. В хаті весело, радісно. Тільки мати зажурилася. Вона бачить сина більше у снах. І цей приліт його теж здається їй сном. Здається їй, що живе її син не на землі, а в хмарах.

— На Чукотку? Де та Чукотка? І що вам там треба?

— На Чукотку летимо, мамо, в Анадир. Американ-

ський льотчик кругосвітній там зазнав аварії. Рятувати послали. От і летимо.

— А що йому треба було на Чукотці?

— Політ, кажу, задумав навколо світу. Та на Чукотці сів. А ми поспішаємо тепер до нього.

М а т и. Ну, а куди ви його привезете?

В о л о д и м и р. В Америку, додому. Ось яке наше життя.

М а т и. Подумати страшно, яка далечінь.

В о л о д и м и р. Ні. Тепер усе близько стало. Світ зменшився, мамо.

М а т и. Не страшно?

В о л о д и м и р. Ні.

Г л у ш а к. Страшно людини. Людина страшна стала.

П а к. Ось це правда.

В о л о д и м и р (до батька). Що? Бродить звір?..

П а к. Два самураї.

Г л у ш а к. Один. Другий вже заспокоївся.

Д р у ж и н а Г л у ш а к а (з докором). Заспокоївся.

Г л у ш а к (до дружини). Та помовч ти... Одним словом, ваше діло — повітря, наше — земля. Ван-Лін ось прийшов... Лихі люди з'явилися в тайзі.

Входять сусіди, в минулому партизани: Іванов, Щербань, Максимов.

Веселий Щербань підходить до Володимира, сміючись розкотистим басом, міцно й довго його обнімає:

— Здоров!

— Здоров!

— Ну, як воно там?

— Де?

— В небі!.. Дивлюсь з тайги — літак пливе в небі. Ну, думаю, Володя. Так і є. Здоров ще раз! Розкажуй про міжнародне становище.

— Встигнеш.

— У нас тут, Володю, своє становище. Бродить міжнародний звір у тайзі.

Максимов слухає, думаючи про щось своє, що хвилює його, і, ніби відповідаючи на власне запитання, багато-значно промовляє:

— Та-ак!

Г л у ш а к. Що так?

М а к с и м о в. Худяков пішов з хутора. Не зустрічав у тайзі?

Глушак. Зустрічав.

Максимов. Дивись, Степане. Недобре затіяв Худяков. (До Володимира). Ти пам'ятаєш Худякова? Почуваю...

Глушак. Кинь ти свої підозри. Худяков — мій друг.

Максимов. Ну й що ж?

Глушак. Худякова я знав, коли ти ще без штанців під стіл бігав.

Глушак згадує зустріч з Худяковим, своє останнє побачення з другом.

«П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі як один день. І щодня дивлюсь, і не надивлюся, і все питаю себе: чи є на світі ще така краса і такі багатства? Ні, такої краси і таких багатств на світі немає».

Це говорили вони, стоячи поруч. «Чи може бути? Ні, не може бути...»

Щербань. Все може бути, Степане.

Глушак. Тобто?

Щербань. Я кажу, на жаль, все може бути... Як не говори — факт наявний: на шляхах до Аерограда в сопках чужий динаміт і чужі люди... Що ти скажеш?

Глушак встає з-за стола з виглядом людини, завжди готової до дії. Говорить спокійно, діловито:

— Що ж казати? Чужі люди, справді, є. Будемо діяти. Командуй, я готовий вести...

Вирядивши сина, Глушак озброєний стояв перед дружиною. Перед тим як попрощатися, він завжди підходить до неї з винуватим виглядом, знявши шапку і намагаючись здаватися в усьому з нею згідним, промовляє одну й ту ж фразу: «Ну, прощай, стара!»

Дружина маленька, худорлява і доволі сварлива жінка. Поруч з нею він здається велетнем. Дивлячись на велетня знизу вгору і пронизуючи його гострими очима, вона звичайно відповідає так, що чути навіть сусідам:

— Прощай! Молодий у небо, старий у ліс. Іди, стара лісова собако! Іди... Хай хоч на цей раз старовіри проб'ють тобі голову!

Глушак добродушно:

— Господи, нащо я на цій тигрі женився?

Шербань прощається з дружиною інакше. Озброєний як належить, він заходить у свою хату з товаришами і так міцно обнімає свою подругу, сміючись при цьому громоподібним басом, що їй нічим дихати:

— До побачення, дорогесенька!

Дружина, плачучи на грудях:

— Уб'ють.

Щербань. Не вб'ють... пташечко! Не вб'ють!!!

Чути ще в сінях його розкотистий бас.

Іванов прощається з дружиною звичайно, як і більшість з простих людей, що йдуть на війну. Бере сина на руки:

— Ну, синок...

Пак прощається з дружиною зовсім просто. Він повертається до неї вже на порозі і, виходячи, промовляє спокійно:

— Я пішов!

В тривозі підбігає до вікна дружина Глушака і, дивлячись у далечинь, прислухається до пісні. Це вони вже співають.

Невеликий загін озброєних колгоспників виходить з села в тайгу:

Нам нынче сказали ветра с океана,
Что видели ночью врага,
«Вставай, партизаны, вставай, партизаны!» —
Нам нынче пропела тайга.

Мы малых детишек оставили дома,
Мы руки пожали братьям,
Мы обняли жен и пошли по знакомым,
По старым таежным путям.

Зникають в тайзі. Пісню ще чути, а потім вона замирає.

В тумані Берінгове море. Анадирська сопка. Сніжна рівнина Чукотки. Сніжні горби.

На рівнині понуро стирчить літак. Кругосвітній льотчик гріється гімнастикою. Патефон грає на снігу. Пливуть химерні тороси в Берінговій протоці. Льотчик чує гул літака. До нього наближається наш літак.

Біжить на лижах веселий чукча Коля. Він біжить уже кілька днів на південь. Він поспішатиме до самого кінця картини, то з'являючись на безмежних своїх білих просторах і в тайзі, то зникаючи в сопках...

У далеких нетрях Уссурійського краю, на околиці маленького села Улунчі, біля дерев'яної дзвінички, разносячи смуток і тривогу, бевкає дзвін. Дзвонить старий попик, білий, як лунь, і темний, як тайгова ніч.

Іде, прислухаючись, Ван-Лін. Зупиняється. Ховається за дерево. Чути дзвін. Ось куди привели його сліди.

Проходить група озброєних.

В темній старовірській церкві, що навіває спогади про давноминулі часи, співає старовірський хор:

Спасите, погибаем, спасите, погибаем, погибаем!

Старий святоша широко хреститься, б'ючи земні поклони. Моляться жінки.

В старовірській хаті збентеження. Жінка просить чоловіка:

— Не йди, страшно мені, страшно...

Плачуть жінки в другій хаті.

В третій, закуреній, темній хаті юнак повстав проти батька:

— Не підуй! Недобре діло задумали, батьку!

Батько піднімає рушницю. Секунда — і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком:

— Батьку... Бога ради!

Біля сотні озброєних мисливців-старовірів товпиться коло тайгової дзвіниці. З розкритої церковки доноситься тужливий спів:

От множества содеянных нами прегрешений.
От множества содеянных нами прегрешений!
Мно-же-ства, мно-же-ства!

Стоїть запалена помстою Марія Кудіна з рушницею. Біля дзвінички перед юрбою з'являється Шабанов.

Напружений до краю, пристрасний. В очах похмура одержимість. Голос владний, хриплий. Його бояться всі — чоловіки і жінки. Він діє на них майже гіпнотично.

— Чули?! Багато видано новою владою постанов, яких нам, старовірам, виконувати аж ніяк не можна! Яка дається народу наука і чому навчає? Чаклуванню, танкам, співам. І куди веде? До диявола! Нам, християнам, соромно й страшно про це говорити, а не токмо робити. І ось через ці обставини нам здалося краще з звірами в лісах жити і всяку нужду терпіти, ніж в містах або червоних селах під владою диявола. Доколе?

В усьому його естві стільки палкої образи, злості і темноти, що, здається, одна лиш смерть уже погасить дивовижну пожежу в його пропашій душі.

— Доколе??!

Загальне мовчання.

Один тільки голос почувся з юрби, боязкий, невпевнений:

— Страшно армії, сам казав...

Ш а б а н о в. Страшно?! Кому це страшно?!

Старій жінці здається, що треба всім мовчати, щоб не видати свого існування грішному світові:

— Живемо вісім років із звірами, і ніхто-ніхто про нас не знає. Тихше, голубчики, тихше...

Ш а б а н о в. Тихше! Жаба...

Невелика група темних, нічого не розуміючих хлопців у повній нестямі. Якийсь внутрішній голос юності підказує їм: тут щось не так. Не з добрим наміром з'явився цей Шабанов. Його вже давно вважали мертвим.

Ш а б а н о в (*піднімається на східець вище, щоб бути виднішим і чутнішим, увесь подається вперед*). На цьому місці... Ось нижче, на березі океану, закладають дияволи місто! Сьогодні, завтра!..

— Чули! Аероград! — гукають юнаки.

Один з них підбігає з натовпу до Шабанова і, відважно ставши поруч з ним, звертається до старовірів. В дзвінкому юнацькому голосі надія:

— Аероград! Життя! Братці, жити хочеться!.. Попрацюємо, братці!

Шабанов б'є хлопця кулаком і збиває його з ніг. Зойк дівчат. Ще якийсь крик здаля, і шум, і рух. Люди обертаються і застигають здивовані. Стоїть самурай, нагло торкаючись рукою свого меча, а за ним, трохи позаду,

старий друг Глушака — звіролов і мисливець Василь Худяков.

Повільно, з театральною картинністю підходить самурай до попаки і, роблено хрестячись, цілує хрест.

Старовіри ахнули.

Марії Кудиній хочеться спитати самурая про загиблого чоловіка. Вона розкрила вже рота. Затисли рот Марії Кудиній.

Це помічає самурай і повільно проходить серед старовірів, вдивляючись з загадковою робленою посмішкою в кожне обличчя.

Все це бачить Ван-Лін з тайги.

Самурай почуває, що він справив належне враження і що можна далі продовжувати гру в цьому стилі... Говорить повільно, з акцентом:

— Розійдіться по домівках. Завтра я буду троски говорити.

Ніч. Спить старовірське село.

В океані пливе підводний човен. Тиша в тайзі. В тайговому загоні олені, ізюбри. Біля оленів, спершись на загороду, стоїть Худяков, в очах і постаті туга. Все чуже йому тут — і старовіри, і японець. Що ж привело його сюди? До нього підходить самурай. Худяков, показуючи рухом голови на оленів:

— Ось таких, ваше благородіє, сімдесят п'ять голів відібрали, власних, кривих, і причепили ярлички. — Важко зітхає.

Самурай повільно іде за загородку в тайгу, і, переконавшись, що ніхто його не бачить, виймає з чорних піхов блискучий свій меч, і починає робити дивну гімнастику. Він здається тут зовсім неправдоподібним, ніби звалився з іншої планети.

Світає. Глушак веде бійців тайговою стежкою.

Ведмідь зникає у виноградних хащах.

Зникає табун плямистих оленів.

Біжить ізюбр.

В цей ранок тривога в старовірському селі зроста до краю. Багато хто не склепив очей у цю ніч. Готові до безумного вчинку, стоять одурманені старовіри перед

хатою Могиліна, де ночував диверсант. Вдова Марфа Кудіна чує голос Сави Могиліна:

— Сьогодні вночі не спала тайга — ні людина, ні звір.

Старовіри стоять перед самураєм. Могилін, широкоплечий лісовик п'ятдесяти літ, з глибоко запалими очима, з обличчям, порослим бородою, до якої не торкалася бритва, явно вже очолює якусь групу.

— Тайгова земля горить під нами помстою. Візьми нас, вислухай. Ось делегація до японського царя. (*Жест в бік п'ятірки темних старовірів*).

Самурай вдає спокійного. Наче забувши, що він маленький шпигун, продовжує говорити з пихою, з перебільшеною значимістю, як у поганому театрі:

— Не треба. Надто пізно. Це... пізно. Через тиждень з Уссурі наступають на Примор'я слухняні мікадо офіцери. Вам діяти пора звідси самотійно.

— Страшно армії,— чуються невпевнені голоси старовірів.

Обличчя самурая розпливається в роблену посмішку. Ця посмішка, яка свідчить про що завгодно, тільки не про бажання сміятися, справляє на натовп відповідне враження.

— Так, так, так,— з незрозумілою інтонацією говорить самурай.— Армія сильна. Армія хоробра. Армія вмирає в перших боях і поповнюється селянами, вами. (*Виразний погляд в бік Шабанова*).

Шабанов зрозумів знак.

— Струнко!.. Рівня-айсь!..

Самурай бачить, як, брязкаючи зброєю, підтягуються, вирівнюються старовіри. Десь затужила вдова. Ще один погляд самурая, хтось погляд перехопив, побіг, крикнув — не чути вдови.

Шабанов готовий уже до дії. Він хутко стає перед шеренгою старовірів. У голосі і різких рухах маніакальна рішучість:

— Не людям служимо, богові! Радіостанцію в Кхуцині заберем завтра і сповіщаємо від океану світові про кінець революції. Колгоспників і комісарів, їх дітей і жінок — на кіл, в огонь і воду, поки не загинуть!

Раптом з тайги почувся дзвінкий голос:

— Не треба... не треба!..

Ван-Лін підходить до старовірів. З ясною посмішкою

підлітка. Йому хочеться сказати старовірам щось радісне, приємне, несподіване. Він почуває себе добрим вісником.

— Не треба ходити... не треба! Тут вбивати будем.

Підійшовши до старовірів, він несподівано сідає на землю і починає розкладати перед собою патрони:

— Спигуна-диверзанда убивать будем... Шабана убивать будем.

Шабанов приголомшений.

— Хто це?..

Х у д я к о в. Гепеу!

В а н - Л і н (з посмішкою показуючи рукою на груди). Колгоза! Гепеу мало-мало... Партизани близько єсть. Степана близько.

— Глушак! — почувлися вигуки.

Раптом над тайгою зашумів літак.

— Глушак!!

Розбігаються старовіри хто куди, Шабанов, Худяков, самурай.

А з тайги вриваються в село партизани. Самурай зникає в хащах.

Доганяє Ван-Лін самурая в тайзі.

Схопились. Починається боротьба не на життя, а на смерть. Не розрахував Ван-Лін своїх сил, починає перемагати його самурай. Ні, таки він переміг, Ван-Лін.

Підім'яв Ван-Лін самурая і раптом почув над головою гул літака. Гукає в небо:

— Володя, Володя!

Але тут підбігає Худяков, хапає великими ручищами Ван-Ліна за шию, відриває його від самурая і, здавивши з усієї сили, злісно кричить йому в обличчя:

— Ага, попався, ідол! Здрастуй, гепеу!

Напис на екрані:

ХАЙ ЖИВЕ МІСТО АЕРОГРАД, ЯКЕ НАМ,
БІЛЬШОВИКАМ, НАЛЕЖИТЬ ПОБУДУВАТИ
НА БЕРЕЗІ ВЕЛИКОГО ВАН-ЛІНОВОГО ОКЕАНУ!

Лежить під деревом убитий Ван-Лін.

На околиці села кінчається бій. Розбігаються старовіри. Бачачи поразку, Шабанов підпалює свій будинок.

Швидко пробігає самурай з своїм музейним мечем.

Шабанов плигає з двору через загороду, але в цей час його доганяє куля молодого старовіра.

Упав на землю смертельно поранений Шабанов, пробує встати.

Зводиться і, розпростерши ослаблі руки, блідий, з пересохлими вустами, хрипить в небо:

— Господи, прийми душу новопреставленого раба твого контрреволюціонера Аникія!

Падає мертвий.

В цей час Максимов помічає Худякова.

— Худяков! Хлопці, Худяков!.. Вогонь!

Кинулись партизани до Худякова. Навперейми їм Глушак.

— Стійте! Стійте! Не смійте стріляти! Зупиніться!

П а р т и з а н І в а н о в. Приятеля побачив?..

М а к с и м о в. Не маєш права захищати!

Г л у ш а к. Я права не вчив, а право чую мозолями...

Підходить з маузером до Худякова. Чи думав він хоч раз у житті, що доля зведе їх, що доведеться учиняти над другом грізний суд? Ніколи.

— Ходім, Василю, мені соромно.

Худяков нагинається, хоче взяти кинуту рушницю.

— Рушниці не треба,— говорить Глушак, не дивлячись на Худякова, і повільно йде в тайгу, а за ним, наче зачарований, плентається Худяков.

Ідуть вони довго серед кедрів, ільмів і дубів. Перейшли маленьку річку вброд.

Глушак мовчить. Він сповнений скорботи. Зараз відбудеться суд, і він залишиться без друга. Фактично, друга вже нема. Довго боровся Глушак з своїми сумнівами, підозрами, але старий друг ще був живий. Навіть сповіщення Ван-Ліна не до кінця похитнуло його. І тільки ось зараз відчув старий мисливець, що він самотній в цьому зеленому океані. «Худяков... п'ятдесят літ дружби, ай-ай-ай...»

Зовсім спустошений і, наче загубивши притягнення землі, плентається Худяков за Глушаком, розставивши руки, розчепіривши пальці і подавшись злегка головою вперед, не зводить очей з його потилиці. Здається, що він не бачить вже нічого перед собою: ні друга, ні тайги, ні річки, ні неба.

Але ось зупиняється Глушак. Чому тут? Чи краса місця, чи тиша яру, чи тайговий затишок? «Мабуть, що

тут»,— думає Глушак, оглядаючи падь і вкриті мохом кедри, що звелись велетенськими стовбурами вгору.

— Прощай!

Це слово Глушак промовив не зовсім твердо. Щось затремтіло в його голосі.

— Прощай,— тихо і глухо промовив Худяков.

Віддаль між ними кроків дванадцять. Тиша. Навіть верхів'я кедрів застигли. Ні птиця не пролітає, ні звір не шелесне.

Глушак зводить гвинтівку і звертається до глядачів (до *апарата*):

— Убиваю зрадника і ворога трудящих, мого друга Василя Петровича Худякова, шістдесяти літ... Будьте свідками моєї печалі...

Худяков... останні секунди...

Вдивляючись у Глушака, потім праворуч і ліворуч, він починає інстинктивно чепуритись величезними своїми руками, шарити по грудях, по животу, по боках, потім, коли Глушак підняв гвинтівку й почав цілитись, він голосно й протяжко загукав, оглядаючись:

— Ого-го-го-го-о!..

Луна пішла тайгою.

Перед тим як вистрілити в зрадника, Глушак раптом промовляє одне слово таким тоном, наче в останню фатальну мить він скинув з себе півстоліття:

— Вася...

І вистрілив.

— Мамо...— прошелестіли тихо уста.

Худяков падає мертвий.

Стоїть Глушак з опущеною гвинтівкою в глибокому важкому самоспогляданні. Він посивів за ці кілька хвилин.

Потім він знайшов убитого Ван-Ліна під кедром і схилився перед ним на коліна, як перед сином або перед братом. Підняв його і поніс.

Приземлившись на галявині біля села, кидається Володимир у бік пожежі.

Бій уже закінчено. Іде перестрілка одиночок. Володимир виймає на ходу маузер, і якраз вчасно. Назустріч з старого сарая вибігає переляканий до краю диверсант.

З оголеним блискучим мечем, зловісно посміхаючись, кидається самурай на Володимира.

— Спокійніше, спокійніше, без провокацій,— Володимир бере на мушку самурая. Самурай починає відступати великими кроками, зігнувшись і вишкіривши зуби. Здається, він відповзає, поводячи мечем, міцно затисненим в обох руках. Потім, зрозумівши, що виходу нема, самурай на мить зупиняється і несподівано сідає під деревом.

Не зводячи з Володимира очей, повільно знявши верхню куртку, він дістає з кишені білу хустку і починає витирати блискучий свій меч. Потім, обгорнувши середину меча білою хусткою, він береться двома руками за обгорнуте лезо і підносить вістря меча до живота. Ще мить — і він вчинить собі характері.

Ці несподівані маніпуляції загнаного ворога, що начебто забув про оточення, викликають в партизанів цікавість. Підходить Щербань і, побачивши цю картину, сміється:

— Чудесний преїскурант смертей! Почив на лаврах дід Василь Худяк. Гукає в небо Шабанов. Проповідника правець ударив. І ріже сам себе японський самурай.

Раптом самурай схоплюється, вищиривши зуби, кидається на Володимира. Одним ударом збиває Володимир самурая з ніг, і той падає на спину. Володимир сідає на нього. Не можна відмовити самураю в мужності. Сильний і пристрасний був його стрибок, але він лежить. Фанатична ненависть у вишкірених зубах, в лютому диханні, в стогонах. І зовсім мізерні, дурні слова, що знищують увесь драматизм його становища.

— Встань! Встань швидше, ти сидиш на самураї!

Володимир встає і, вибачаючись, піднімає противника. Тоді самурай подивився на нього другим, дуже дивним поглядом. В очах і голосі туга. Чи він згадав тих, що послали його, чи країну свою, чи батька й матір? Чи бажання швидкого переходу і перевтілення в загробному уявному житті, тільки видно, як важко промовляти йому свої останні два слова:

— Убий мене...

— Не смію. Боюсь, щоб не було скандалу,— Володимир іронічно посміхається, потім очі його темнішають, до нього повертається гнів. І голос його сповнений гніву.— Вбити тебе?.. Шкода, що цього не зробили робітники твоєї країни. Куди прийшов ти, жалюгідний чоловіче?

І що ти зробив тут? Підняв радянське селянство? Бре-шеш! Селянство — ми, а це *(жест в бік глухого села)* убогі рештки темноти з часів давноминулих,— це ти прекрасно знав, гадюко.

Володимир бере ворога за груди і кидає до ніг плачущих старовірських вдів.

Виходить старий Глушак з тайги. Несе на руках мертвого Ван-Ліна.

Як зримі символи, що супроводжують цю траурну процесію біля далеких берегів Великого океану, як живі знаки, що свідчать про міць духу і слави, про незаперечність грядущої перемоги нових сил над старим азіатським світом, віддаючи честь і загиблому китайському юнакові, і слідопиту, і воїну радянського Примор'я, Степанові Глушаку, що несе його, з гармонічним рокотом з'являються в небі важкі літаки. Вони летять повільно, тому що вони великі і рухаються високо. Летять трійками, дев'ятками, летять підрозділами повітряні ескадрильї. Їх розділяють на екрані написи:

КАМЧАТСЬКІ, ЧУКОТСЬКІ, КОМАНДОРСЬКІ,
ХАБАРОВСЬКІ, СПАСЬКІ, ВОЛОЧАЄВСЬКІ,
ЧЕЛЯБІНСЬКІ, СВЕРДЛОВСЬКІ, НОВОСІБІРСЬКІ,
ОБСЬКІ, ЛЕНСЬКІ, ЄНІСЕЙСЬКІ,
БАЙКАЛО-АМУРСЬКІ, БУРЯТ-МОНГОЛЬСЬКІ,
УССУРІЙСЬКІ,
ДНІПРОВСЬКІ, ВОЛГО-ДОНСЬКІ, СІР-ДАР'ІНСЬКІ,
ЛЕНІНГРАДСЬКІ, МОСКОВСЬКІ, КИЇВСЬКІ,
ЗАПОРІЗЬКІ.

І здається нам, наче вся молода неосяжна Радянська країна летить на крилах до океану вшанувати Ван-Ліна.

Розкриваються люки на повітряних кораблях, і тисячі парашутистів розцвітають в небі над тайгою. Партизани махають парашутистам шапками. Моряки вишикувались парадним строем на підводних човнах. Проходять стрункі лави парашутистів до Аерограда. На високому березі біля розлогих приокеанських сосен стоять моряки під червоним прапором. Збоку духовий оркестр, мисливці, рибалки, будівельники, прикордонники. З'являється мо-

лодій чукча, залишений нами десь далеко в сніжних рівнинах.

В о л о д и м и р. Хай живе місто Аероград, яке ми, більшовики, закладаємо сьогодні на березі Великого океану!

Ч у к ч а (*веселий, здивований хлопець*). Е-ей! Значить, міста ще немає? Я ж прийшов учитись в місто! Вісімдесят днів я йшов сюди. Йшов і біг.

Всі посміхаються веселому Колі, справжньому хлопцеві з Чукотки.

Чукча сповнений радості і готовий до творчості.

— Добре. Я розумію — робити треба. Побудуємо, тоді я буду говорити. Я все потім скажу. І людей буде багато, як дерев у тайзі.

Глушак стоїть серед гостей трохи сумний від пізнання і радісний одночасно. Голос його ясний і людяний:

— Спасибі, орлята, за швидкість і за висоту. Спасибі за мужність. Сьогодні ожили мої тайгові сни. П'ятдесят літ мого життя прошуміли тут, як один день. І кожен день дивлюся, і не надивлюся, і все питаю себе: чи є на світі ще така краса і такі багатства? Ні, такої краси і таких багатств на світі немає. П'ятдесят літ мого життя бив я тут тигра в лопатку... Сини моєї Батьківщини! Бийте його в око, якщо нападе, бийте його в серце.

1935 р.

ЩОРС

Двадцять дев'ятого червня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року о третій годині дня на Україні, в селі Гороб'івці, новгород-сіверський тесля Северин Черняк рубонув німецького окупанта шаблею по шиї. Окупант упав. Черняк рубонув іншого.

І почалось...

Змішалися люди й коні. Сто тридцять орлів налетіло на німецько-гайдамацький загін. Врізалися у самий табір на сільській площі, кололи, стріляли впритул, збивали з коней, різали.

Вороги металися в паніці серед соняшників у городах, у пшениці, кричали, вили, проклинали і вмирали від рук повсталого бідноти.

— Петре, Петре! Бомбу! Бомбою!.. Так!..— закричав Черняк і посміхнувся, дивлячись, як Петро Нещадименко продірявив гранатою німецьку колону.—Другу, Петре!

Горіла хата, підірвана гранатою. Біля хати в розпачі поривалася в огонь чиясь стара мати і плакала гіркими сльозами.

А в огонь кидали вже німецького окупанта і двох гайдамаків.

Пеклися вишні й сливи біля палаючої стріхи.

В диму промайнув гайдамацький старшина на гарячому німецькому жеребці. Так і втік би він від помсти народу, якби не впізнав у ньому Черняк свого пана.

— Хлопці, пан тікає!..— голосно гукнув він і стрілою погнався за паном.

— Не тікай, пане, не втечеш!.. Не втечеш — доля доганяє! Стій! Не муч коня! Коня не муч!..

Заверещав панок. Гаряче дихання повстанського коня вже обпікало йому спину.

— Рубаю! — крикнув повстанець, і покотився пан у пшеницю.

Вискочив його змилений кінь на широкий шлях і заржав.

Вискочив і Нещадименко на високу могилу і, підвівшись на стременах, завмер, вдивляючись у далечінь.

Страшна картина постала перед його очима. Топтали український хліб довгі колони кайзера Вільгельма. А снаряди вже лягали на майдан, на городи, в бідняцькі двори. Задзвонили на сполох.

— Ге-гей, хлопці! Німці в полі! По конях! — крикнув з могили Нещадименко й оглянувся на німецькі цепи.

Проносяться вершники через село. Чути скрізь тупіт тривожний і плач розставань.

— Прощайте, мамо, прощайте! Ідемо до Щорса.

— Прощайте, тату! — Четверо братів вбігають у хату.— Є в Росії радянська влада... В Росію їдемо, до Леніна.

— Ідете, чортові сини,— сказав засмучений старий ткач Опанас Чиж.— Скажіть же Леніну, щоб не забував нашу бідну Україну. Чуєте? А я вже буду тут частувати ворога без вас...

— Не забудемо, тату. Житиме радянська влада, доки світ стоїть, а гетьманові однаково смерть!.. Смерть!

— Ідуть! Німці ідуть! — гукнув одчайдушно у вікно переляканий підліток і зник.

Промчала бідняцька кіннота через село, вискочила за околицю в степ, і понеслася, і понеслася вперед; тільки пухлогубі юнаки оберталися в сідлах, прощаючись з рідним селом.

Німці входили в село великими лавами через городи, вулиці, сади. Люди бігли з села в поле, жінки падали на дорогу, оглядаючись в нестямі на грім гармат і дим пожеж.

Палало село. Шматки розірваних снарядами, охоплених полум'ям стріх вибухали високо вгору і розліталися червоними птахами в димному небі.

Тисяча сірих гречкосіїв — батьків і матерів майбутніх Кошових, Степанків, Гнатенків і Ангеліних — стояли перед гетьмансько-німецькими кулеметами.

— На коліна, мужва! — скомандував начальник гетьманського карального загону полковник Борковський.—

В триденний строк здати до контори графині три мільйони за пограбоване майно!

— Та де ж їх узяти? — благали люди, на колінах стоячи. — Не брали ми. Тільки землю орали. Відстрочте...

— Відстрочити? Можна!..

— Змилуйтесь, пане! Що ви робите?!

— Вогонь! — скомандував Борковський.

Застрочили кулемети в натовп...

— Де сини? — спитав Борковський, увійшовши в двір до небагатого селянина Чижа.

Два здоровенних синьожупанники держали вже Чижа за шиворот...

— Відповідай!

— Поїхали до Щорса, — сказав Чиж з посмішкою.

— Чого?

— Та в гості, мабуть. Привіт вам передавали. Обіцяли скоро повернутися.

— Ти що, смієшся?!

— А, їй-богу, сміюсь. Щоб ви тут з німцями Україною володіли? Та ніколи в світі!

— Замовч, бандитський батьку!

— Брешете, орли мої сини. Орли!

— Лягай!

— Лягти можна, — сказав з презирством старий Опанас і повільно ліг ниць на землю.

— Запороти нагаями!

Двое гайдамаків почали шматувати старого нагаями.

— Брешете... брешете... брешете... Орли сини мої, орли! — стогнав старий Чиж.

Довго і страшно били Чижа. *Лз*

Баварські куркулі розтирали в шкарубких долонях окривавлену українську землю, нюхали, пробували на язик і оглядалися в здивуванні на безкраї далі й один на одного: ось вона, краща з кращих! І грали на мерзенних верескливих губних гармоніях.

Потім стало тихо. Але ось пролунав постріл. Стемніло. Чиж плюнув кров'ю і, притримуючи прострелені груди, майже непритомний поповз у хату вмирати.

Ніч. Синє небо вкрили зорі. Тільки під зорями ніде вже не співали — ні в місті, ні в селі.

Німці обжирались яблуками, грушами, сливами, ка-

вунами, динями, медом, молоком, яйцями, смаженими курми, качками, індиками і спали на дівочих перинах, важко стогнучи уві сні.

А блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі...

Нескінченними поїздами вивозили на захід руду, чавун, вугілля. Вивозили мільйони пудів награвованого цукру, пшениці, ячменю, жита, гречки. Вивозили зідрані шкіри, вирвану шерсть, витоплений жир, тютюн, м'ясо... Спустошували військові склади і пакгаузи. Вивозили зброю, снаряди, динаміт, піроксилін та гримучу ртуть. Везли в Німеччину українських свиней, коней і волів, сповнюючи нічні степи зловісним іржанням і ревом, коли поїзди проходили повз палаючі села й хутори.

Вивозили на шахти в Рур, в Сілезію ув'язнених, побитих чоловіків, і ключі осінніх журавлів курликали вночі, і високо полум'яніли в небі в спалахах пожеж,— немов незрима чиясь рука чи вітер несли кудись у темряві червоні знамена.

В Ніжинській богадільні унтери кайзера Гогенцоллерна з гайдамаками Скоропадського загнали під мури вздовж окопу півтори тисячі селян і розстріляли їх, і коли вся біднота впала трупами в братську могилу, одного кулеметника довго ще трясла страшна лихоманка.

А по київських вулицях день і ніч гупали з заходу підбиті залізом чоботи. Каламутними потоками вступали окупанти на площі, розтікалися по околицях і повзли на Чернігівщину, Полтавщину, Донбас.

П'ятсот тисяч німецько-австрійських солдатів і дві дивізії синьо- і сірожупанників, сформованих кайзером Вільгельмом II з українських військовополонених унтерів царської армії, завалили Україну, мов обвалом.

Однієї такої ночі на Чернігівщині, десь під Унечею, можна було прочитати на стовпі напис на німецькій мові: «Українська держава». Біля стовпа в бліндажі смердів поганою сигарою німецький вартовий.

А далі, кілометрів за три, коло сірих кущів верболозу, стояв у пікеті червоноармієць Богунського полку Петро Нещадименко, пильно вдивляючись в туман.

— Стій! Гей, хто там?

— Повстанці! З України! Де тут Щорс? — почувлося зовсім недалеко.

— Виходь! — наказав Петро.

З туману почали виринати озброєні мокрі люди, з запаленими від безсоння очима, босі, погано вдягнені. Здавалося, смерть ще кружляла над їх головами. Радість досягнутої мети ще не засвітилася ні на одному обличчі. Тільки один з них, наймолодший, оглянувся назад, в бік України, з тим особливим почуттям зреченості, яке переживають раз у житті юнаки, освітлені високою ідеєю визволення. Україна була в імлі.

— Документи!

— Документи у нас, товаришу, різні,— сказав повстанець, літ під сорок і, очевидно, старший.— Є гетьманські, петлюрівські, німецькі. У мене німецький.

— Показуй!

Повстанець відірвав від спини мокру сорочку і повернувся спиною до вартового. Вся спина була сполосована шомполами.

— Читай.

— Проходь...

— Стій! — кричав вартовий на іншому посту. Десь недалеко заторохтів кулемет.

— Хто йде?

— До Щорса на вечерю. Полтавські!

— Проходьте, галушники!

— А ти який?

— Уманський!

— Уманський дурень... Галушки німець доїдає... Здрастуйте!

— Здоров.

Над «прикордонною» річкою Гордіївкою — верби, лози, туман і кулеметний стукіт.

Повстанська кіннота випливала на берег.

Несла за водою вбитого. Кіннота входила в куші.

Світає. Група повстанців стояла перед невеликим будиночком на станції Унеча. Підбігаючи, хтось подає команду:

— Струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс!

Повстанці стихли. Багато з них за старою військовою звичкою оглянули своє убоге вбрання.

Розчиняються двері будиночка.

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуй, товаришу! Доброго здоров'я!

— Яким вітром принесло? Звідки?

— Вітром з України... вітром та димом.

— Биті?

— Биті і смажені. Ось подивись.

Дехто знов почав було показувати сполосовану спину.

— Красота!.. Сховай!..

Щорс стояв біля дерев'яного ганочка і посміхався, це трохи здивувало повстанців. Темними ночами, туманними болотами та ярами пробиралися вони до Щорса з різних спалених сіл, гнані гайдамаками і окупантами. Не один з них кинув на важкому шляху вбитих і тяжко поранених товаришів і братів, або хто плавати не вмів, а мости були зірвані, не один проклинав все на світі, несучи свою пристрась і гнів. Куди? До Щорса. Йому, командирю більшовиків, показати свої виразки, перелічити біди народу, розповісти про тюрми, розстріли, грабунки, про випалені панами села, про згвалтованих сестер і замордованих батьків. Розповісти всю правду про придушені повстання кращих синів України, та так розповісти, щоб кров завирувала в нього у скронях, щоб очі блиснули гнівом, щоб пронизав він шпорами свого гарячого коня і, змахнувши шаблею, загукав на весь світ!..

Середнього росту, сухий, навіть трохи тендітний двадцятирільохлітній юнак, з русою акуратною борідкою, яка на перший погляд трохи навіть старила його, Щорс стояв перед повстанцями без коня і шаблі, з одним лише маленьким браунінгом біля пояса, в шкіряній тужурці і посміхався. Великі сірі очі іскрилися не гнівом і люттю, а легкою іронією, і в тихому голосі явно відчувалась насмішка.

— Так. Так, кажете, здорово нам'яли вам окупанти і гайдамаки потилиці?

— Та здорово, що й казати...

— Бігли, мабуть, так, що небу жарко стало!

— А ви не смійтесь!

— А ви не плачте.

— Не плакати?! — Нервовий повстанець, виснажений тяжкою долею, очевидно, вже до краю, зірвав сорочку і показав Щорсові сполосовану шомполами спину.

— Бачу. Сховай. Тут всі такі. Тут немає простих людей. Тут всі знамениті. У кожного розписана спина, сліди петлі на шиї, повішений батько, убитий брат чи спалена хата.— Щорс говорив про це тихо і зовсім спокійно і раптом в одну мить зовсім змінився: — На білий терор відповімо червоним терором! — Голос Щорса задзвенів, як метал, очі блиснули гнівом. Бійці впізнали командира.

— Та коли ж?

— Скоро!

— Веди нас сьогодні, завтра!

— Сьогодні ви спочивайте,— посміхнувся знову Щорс,— а завтра підемо марширувати за всіма правилами військової дисципліни.

Щорс зібрався було йти, але в цей час до нього швидко підійшов здоровий і веселий молодий повстанець з іншої новоприбулої групи.

— За наказом повстанкому прибув у ваше розпорядження з Чернігівщини! В повстанському загоні сто сімдесят сім чоловік! Насилу добрались.

— Ой добре! Ой добре! Та це ж цілий полк,— усміхнувся Щорс.— Народ хороший?

— Нічого. Так, чоловік п'ять хіба...

— Покажіть.

— Повстанці, струнко!

Щорс підійшов до новоприбулого повстанського загону. З ним два командири.

— Здрастуйте, товариші! Я Щорс — командир полку.

— Здрастуй! Здравія желаєм! Доброго здоров'я! — загомоніли повстанці.

Щорс на мить завмер, вдивляючись в обличчя. Здоровенний дід, повстанець Прокопенко, раптом зробив таке, що й розповісти незручно. Стояв він струнко, як старий гвардієць, підкреслено, можливо, краще за всіх, але роки й старі звички взяли своє. Раптом Прокопенко почав кивати Щорсу пальцем, підзиваючи його до себе. Щорс підійшов.

— Що скажете?

— Ти дивись мені, командує як слід!

— Добре, добре,— відповів Щорс.

— Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь!

— Обов'язково! — Щорс засміявся і весело пішов уздовж шеренги.

— Режиму захотів, старий чорт,— не стримався рябий, з недобрим ротом хлопець.

— Без режиму не проживеш! Дурень! — сердито забурчав Прокопенко.

— Хороший дід,— сказав Щорс, поглядаючи здаля на старого.

— Сина і невістку повісили,— пояснив Тищенко.

— Так... горить Україна, горить,— Щорс зупинився, ще раз сумно подививсь на старого.— Синів повісили. В чім же справа? А в тім, що дрібними повстанськими загонами ворога не знищити. Не виходить, товариші.

— Щось треба робити! — голосно зітхнув Прокопенко, відчувши в словах Щорса щось більше, ніж звичайне людське співчуття до свого горя.

— Армію! Червону Армію треба! — сказав Щорс.— Був я в Сибіру на чехословацькому фронті. Там теж партизанили і теж погано йшли справи. А потім об'єднались в армію, та робітники з центру Росії підійшли — зовсім по-іншому обернулися справи. Тепер біляки пострибають! Ось таку армію ми разом з вами й починаємо організувати. Всі, хто вступає в полк, повинні добре володіти зброєю і розуміти політику Комуністичної партії. Тільки за цих умов ми будемо страшні для ворога. Товариш Ленін говорить: «Людство вступило в еру великих громадянських боїв...» Великі слова! Тепер, хто жонатий, забудь про жінку і дітей, хто нежонатий, залиш батька й матір, забудь все на світі... Треба перемогти, товариші, треба перемогти! Виженемо ворога з нашої землі і побудуємо нове життя, таке яскраве і радісне, як мрія... Подумайте й дасте мені відповідь завтра.. Розмістити людей! — наказав Щорс ад'ютанту і швидко пішов.

В темному провулку перешіптувалась група повстанців.

— Я вас питаю, була революція чи не була? Була. А що виходить? Маршировка, кандьор,— розводив демагогію вертлявий розбещений Рогов.

— А чому?

— Спитай соціалістів-революціонерів, дізнаєшся чому. Старий режим заводить. Хто такий Щорс? Царський полковник!

Рогову явно співчували.

— І сам, гад, схожий на кого? Звернули увагу? Борідку завів, геть-чисто як у царя Миколи.

— А й правда...

— Ну, як же... Сьогодні приходжу в околоток до сестри,— продовжував Рогов,— а він там. Зразу мені градусник і давай мене симулювать. У тебе, каже, кров нормально пульсирує. Чули? Що, кажу, кров? Кров, кажу, здорова, а хворий я животом та диханням. Вигнав, братці, щоб я провалився!.. Я тоді до нашого командира Недоливка, так і так, кажу, а він мені, братці: тихше, говорить, Рогов, радіо сповіщає, що вчора в Петрограді робітники більшовиків скинули.

— Брешеш!

— Клянусь тобі Христом! Пайок, жалування набавляють, і виборне начальство. А хто його вибирав? Вчора в трибуналі Івашка розстріляли. За що? За якийсь там золотий портсигар!

— Це котрий у артиста забрали?

— Еге.

— Портсигара йому шкода для революції, так-перетак!

— Кажуть, ніби окупанти за його голову сто тисяч дають...

Почувся шепіт.

— Тихше!

Щорс увійшов до штабу в піднесенні. Чоловік п'ятнадцять командирів піднялося назустріч.

— Ну, товариші, тепер держіться! — сказав Щорс, показуючи телеграму.

— Що таке? — спитав комбат Кащеєв.

— Вгадайте.

— Гетьмана вбили?

— Бери вище.

— Петлюру?

— Вище! — радісно посміхнувся Щорс.

— Колчака убили?

— Вище!.. Чому обов'язково вбили?.. Ну?

— Обмундирування надіслали!

— Ні!

— Чоботи?

— Ні!

— Ну, що ж ще можуть надіслати? — задумався вголос один з командирів.

— Ніхто?.. Ех, ви... Революція в Німеччині! ✓

Командири мовчали. Ця звістка, здавалося, не доходила зразу до їх свідомості.

— Повторюю,— сяяв Щорс,— в Німеччині революція! Тепер ми з окупантами поговоримо інакше. Ось, читайте: «Кайзера Вільгельма скинуто з престолу!..»

Всі офіцери жмеринського німецького гарнізону завмерли, коли в приймальню ввійшов головнокомандуючий німецько-австрійськими силами на Україні генерал фон Гофман.

— Офіцери,— сказав головнокомандуючий, і холодний дроз пробіг по офіцерських спинах, до того невпізнаний був голос генерала і вся його гладка пригнічена фігура.— Офіцери... імператора нема. Наша імперія впала під напором революційних сил. Ось поки що все... Катастрофу треба приховати від нижніх чинів... Пам'ятайте, ніколи доля нашої вітчизни не залежала так від України, як зараз. Вітчизна повинна їсти, панове офіцери. Тому Україну треба утримати за всяку ціну.

Раптом затріщали двері, і в кабінет буквально ввірвалися три солдати.

— Ексцеленц! Ми, делегати...

Генерал обірвав солдатську мову коротким владним рухом руки:

— З моменту появи на цьому порозі ви — арештанти, яких треба розстріляти через п'ять хвилин!

Офіцери вмить оточили солдатів.

— Говоріть перед смертю, що ви мали сказати.

— Ми...

— Хто ми?!

— ...ввірені вам збройні сили Німеччини, дізналися...

— Від кого?!

— ...від українських більшовиків про революцію в Німеччині. Мусите, ексцеленц, негайно відправити армію на батьківщину.

— Це що, бунт? — звернувся Гофман до офіцерів.

— Це не бунт! — в надзвичайнім хвилюванні гукнув немолодий вже делегат.— На чім тут тримався гетьман? На штиках кайзера!.. Згадаєте, ексцеленц, ми загинемо тут всі!..

— Не ваше діло!

— Ні, наше! — гукнули солдати в один голос.

— Досить!!! Мерзотники... Ви зрадили саме високе, що тільки є на світі,— олтар вітчизни.

— Олтаря вітчизни в нас уже нема. Олтар вітчизни завалений нашими трупами, залитий нашою кров'ю!..

— Рруе!.. Мовчати!.. Взяти їх!

Офіцери відтісняють солдатів у куток.

Але один з солдатів раптом скочив на вікно, розбив його кулаком і подав команду:

— Вогонь!

В одну мить всі вікна розлетілися від кулеметного вогню. Офіцери були перебиті, а генерал Гофман піднятий на штики своїми нижніми чинами.

Щорс закінчив напутню промову невеликій групі делегатів, яку він посилав на чолі з Михайлюком для переговорів з командуванням німецького гарнізону. Розпорядження командирам частин вже віддані й засвоєні. Щорс схвильований і весь іскриться радістю, пишаючись, що може наказувати і навіть повчати.

— Радянська Україна піднімає прапор визвольної Вітчизняної війни! Так, Михайлюк, і передай німцям. Передай також, що вся Росія і Ленін з нами і що гетьманові — однаково смерть.

— Єсть смерть!

— Значить, наступаємо... Так, Михайлюк! Пам'ятай, коли будеш договорюватися з німцями, обминай офіцерів. Проривайсь, де тільки можеш, до солдатських мас і крий до бога! Тільки, будь ласка, якнайменше міцних слів. Пам'ятай, що ти дипломат.

— Командир Богунського полку товариш Щорс? — пролунав раптом непривітний голос з порога.

У дверях на порозі стояв хтось, зовсім не схожий на командирів і політпрацівників полку. В самій його появі і у владній наполегливості питання відчувався приїжджий здалеку, новий, незнайомий і трохи ніби чужий.

— Будь ласка,— відповів Щорс і подав прибулому руку.

— Інспектор штабу армії Вурм.

— Як?

— Вурм. Бертольд Вурм.

— Так,— сказав усміхаючись Щорс, про щось собі думаючи.— Чаю хочете? Тільки без цукру... Ось мої командири.

Вурм чаю не схотів і холодним офіціальним тоном зразу перейшов до справи:

— На якій підставі ви не виконали наказу Наркомвійськ? Я віддам вас під суд.

— Ніякого наказу Наркомвійськ я не одержував,— тихо сказав Щорс, і не можна було зрозуміти, чи він вдає невинуватого, чи справді наказ десь згубився.

— Ах, он як! Розумію. До речі, в штабі це також передбачали, даючи пакет. Ось копія наказу.

Щорс спокійно розірвав конверт. Навколо вже створився гнітючий настрій.

— Дозвольте оголосити.

— Прошу.

Щорс швидко пробіг очима пункти наказу, які не стосувалися безпосередньо його полку, і після короткої паузи почав читати голосно:

— «...командиру Богунського полку негайно повантажитись і направитись на колчаківський фронт. Пункт призначення — місто Самара».

Щорс склав папірець, передав його начальникові штабу і почав швидко ходити по кімнаті. Командири не зводили з нього збентежених очей.

— Цікаво. Дуже цікаво,— повторював він тихо, вдивляючись у Вурма.— Я мушу подумати!

— Прошу,— підкреслено невдоволено відповів Вурм.— У вас на Україні дуже багато думають.

— Так, так, це дуже важливо,— сказав Щорс і знову заходив по кімнаті.

Командири стояли мовчки, очікуючи розв'язки. Деякі тихо перешіптувались, вороже поглядаючи на Вурма. Вурм це почував, і йому стало ніяково.

— А скажіть, товаришу, як же буде з Україною? Нехай горить? — звернувся до нього комбат Кашеев.

— Що значить горить? — Вурм звів голову і блиснув окулярами.

— Ви не знаєте, що робите! Народ повстає проти гетьмана і Петлюри. Окупанти грабують. Невже і далі дамо грабувати Україну?!

Командири захвилювались. Вони обурені.

— На Колчака!

— Та ви знаєте, що до Самари половина полку розбіжиться? Адже люди прийшли за допомогою. Україну визволяти треба!

— Чому Україну? А Сибір — це що? — гарячував Вурм.

— Знаємо, знаємо... Чому? — розсердився молодий політком Тишлер.— Тому що для революції Україна важливіша!

— Це не наше діло.

— Ні, це наше діло!

— Невірно,— сказав Щорс і підійшов до Тишлера. Командири замовкли.— Сибір така ж важлива для революції, як і Україна. «Для революції Україна важливіша!..» Ох і невторопа ти, а ще політком! — Щорс раптом повернувся й підійшов до Вурма.— А наступати все-таки будемо на Україну.

— Чому?

— Тому що віримо в народ і перемогу. А втім, сьогодні питаю про це Леніна.

Вурм пополотнів:

— Ах, так?

— Так!

— Запам'ятайте, — сказав Вурм і, круто повернувшись, вибіг з штабу.

Щорс подивився йому вслід і раптом, широко змахнувши руками, весь просяяв:

— Кого я бачу! Батько! Партизанський Ілля Муромець!.. Хлопці, батько Боженко, командир Таращанського полку. Хто не знайомий — знайомтесь.

На порозі стояв Боженко.

Василя Назаровича Боженка любили всі, хто не шкодував власного життя для революції. Але разом з любов'ю до нього ставилися з тим почуттям незлобивої вибачливості і навіть легкої іронії, з якою грубувата молодь ставиться до старих заслужених командирів, які не вмюють чи не хочуть приховувати свої людські примхи. В п'ятдесят чотири роки починати з хлопчачами революцію та ще командувати полком, не знаючи навіть карти,— це не жарт.

Літа, літа, яких тільки латок не накладаєте ви на людську свитку!.. Одним словом, батько Боженко любив пошану і горілку, а часом міг і нагаєм оперішити. За що? За боягузтво, за недбайливість в революційній бойовій

справі. Батько був дужий, горлатий і безмежно хоробрий. Тарашанці його обожнювали.

— Ану, вийдіть з хати! — загримав він на привітання молодих командирів. Командири посміхнулися. — Вийдіть з хати, кажу вам! Що за народ, їй-богу! Куди не повернись, роями літають!

Командири вийшли. Переконавшись, що, крім Щорса, в штабі нікого не лишилось, Боженко сів з Щорсом на диван. Подивившись на Щорса хитрим допитливим поглядом і помовчавши трохи, він спитав тихо, намагаючись надати голосу найніжнішої інтонації:

— Миколо, ти нічого не чув?

Щорс. Ні. А що?

Боженко. Так-таки нічого?

Щорс. Ні.

Боженко. Е, хлопчисько, й більш нічого. В солдатики граєтесь. Революція в Німеччині. Чув?

Щорс. Не може бути?!

Боженко. Чого ж не може? Робітників скільки загубили, та не може. Теж командир!..

Щорс не витримав гри й почав весело сміятись.

Боженко (*теж усміхаючись*). Та ти все знаєш, падлюко! Чого ж ти мене морочиш?

Щорс. Одним словом, батьку, чарочку доведеться забути...

Боженко. Чарочку? При чім тут чарочка? Я тебе про німецьку революцію спрашую.

Щорс. Ось я про це й кажу. Ні краплі! Зрозумів?

Боженко (*жахнувшись*). Колю, що ти? Боже бо-рони!

Щорс. Вірю, вірю. Зараз же їдь в Погар і чекай наказу уряду в повній бойовій готовності. Підеш наступати на Київ через Бахмач — Ніжин.

Боженко. Давно готові! Там уже вдержати не можна... Ну, бувай... (*Зупинившись біля порога, Боженко оглянувся і в замилуванні похитав головою*). Ох і розумний же ти хлопець, Миколо! Тобто, не те що чарочки, крапельки ніхто не побачить! Шкуру здиратиму!!! Бувай... (*Грюкнули двері. Голос з сіней*). Що за народ, їй-богу! Куди не повернись, тіснота!

Боженко пішов. Щорс сів за стіл і почав працювати. Стемніло. Невідомо з якої причини за вікном почалась

метушлива стрілянина. Щорс вийняв наган і поклав на стіл.

Раптом відчиняються двері, і в кімнату вриваються чотири озброєні повстанці з Роговим на чолі.

— Товаришу командир, ваші документи!

— Як ви тут опинились? Адже я вас недавно арештував,— спокійно сказав Щорс, не підводячи голови.

— Нас випустили, пане полковнику. Ви арештовані,— дуже делікатно сказав один з молодців, тут же схопивши зі стола наган.

— Вийдіть зараз же і сядьте під арешт. Чуєте?

Стрілянина на вулиці не вщухала. Хтось постукав прикладом у зачинену віконницю і гукнув з надвору:

— Ну-ну-ну! Ви оточені!

— Добре,— сказав Щорс, підводячись з-за столу.— Ось документи.

Підійшовши до шафи, Щорс відчинив її і, схопивши гранату, враз повернувся до «хороброї» четвірки:

— Геть!

Молодчики втекли.

— Це все кулеметна рота,— говорив на другий день Щорс командирам Зубову, Жихарьову і Гавриченкові.

— Так. Там у них розумники зібрались,— підтвердив Гавриченко.

— Еге. Ось їх гетьманські шпигуни й обробили. Це вам наука. Я попереджав. До речі, Рогова піймали?

— Утік, гад,— відповів Зубов.

— Шкода,— сказав Щорс і раптом розсміявся.— Ох і пугнув же я їх! «Геть!» — кажу, а бомба без капсуля.

— Пробач, Миколо. Вже почистили,— доповів Тишлер.— Тридцять чоловік вигнали з полку і десятьох відправили в трибунал.

— Так, але це ще не все. Треба ізолювати наших бійців від нестійких, боягузів, слинтяїв. Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу.— Щорс хутко підвівся і заходив по кімнаті.— Ось написав для всіх присягуклятву на вірність. Прочитайте і обміркуйте. Зберіть увесь полк. Попередьте бійців, що присяга буде не звичайним обрядом, а людською громадянською клятвою бійця революції.

Увесь Богунський полк стояв на колії перед скромним вокзалом Унечі. Командири вишикувались спереду.

Щорс вийняв аркушик паперу і повільно його розправив. Бійці застигли.

— Я, син трудового народу, добровільно вступаю в ряди Першого українського повстанського імені козака Богуна полку! — пролунав урочисто дзвінкий голос Щорса. — Не шкодуючи свого життя, я зобов'язуюся боротись проти гетьмана!..

— Проти гетьмана! — повторив полк.

— Петлюри!..

— Петлюри!..

— ...німецьких окупантів!

— ...окупантів!..

— ...за визволення України!

— ...України!

— ...від гніту капіталізму!

— капіталізму!

— Клянусь своєю честю! — задзвенів голос Щорса у високому незабутньому хвилюванні.

І полк поклявся честю.

— ...і життям!

Бійці поклялися життям.

— ...оберігати честь Богунського полку!

— Богунського полку! — прогрімів бійці.

— Якщо я на своєму бойовому посту ображу бідного, украду, пограбую, уб'ю...

— ...уб'ю...

— Якщо я не буду виконувати розпоряджень мого начальства і зроблюся боягузом, п'яницею і дезертиром...

— ...п'яницею і дезертиром...

— ...хай буду я розстріляний, як зрадник!

— ...зрадник...

— ...запроданець...

— ...запроданець...

— ...і ворог!

— ...ворог!..

— Бережи-и-ись! — пролунали крики з північного боку.

Бійці озирнулися.

До станції підходив паровоз. На тендері повертався Михайлюк з делегацією.

— Бережись! Міжнародний експрес!

Щорс підійшов до паровоза:

— Здрастуйте, дипломати! Здоров, наркомінсправ!
Як поживає революційне німецьке офіцерство?

Михайлюк. Гади!..

Брилов. Забарикадувалися, сучі сини, меншовицьким совдепом — і ніяких.

Щорс. Як солдати?

Брилов. Говорити можна, але важко добратися до солдатської маси.

Михайлюк. Тільки штиком!

Щорс. Ну й дурень! Ти дуже мало бачив, тому такий рішучий.

Михайлюк. Та я пробував брататись, розумієш? Не дають.

Щорс. Добре, я з ними сам побратаюсь... Гавриченко!

Гавриченко. Єсть!

Щорс. На село Лишичі. Приготувати населення до виступу нашого полку і братання з німецькими солдатами. Нещадименко!

Нещадименко. Єсть!

Щорс. Рушити Богунський полк в Лишичі.

Нещадименко. Єсть!

Щорс. Разом з населенням рухатись далі на німецькі окопи. Жодного пострілу. Плакати, лозунги, музика!

Село Лишичі. З села виходить Богунський полк. Слідом за ним виходить народ — чоловіки, жінки, діти.

Майорять червоні знамена. Попереду полку командири і гармоністи.

Незвичайна процесія наближається до густих дротяних загороджень німецьких солдатів. Заметушилися біля рогаток караули. Побігли до кулеметних гнізд кулеметники. Захвилювалися офіцери. Чути свистки команди.

А народ уже біля рогатки. Народ уже підкидає на руках німецьких вартових.

— Хай живе революція! Хай живе революція! — кричить вартовий, злітаючи над народною масою.

Народ прорвав рогатки і йде поміж окопами та густими рядами дроту. І не один, а вже кілька німецьких

вартових злітають вгору. Закричали «ура» німецькі кулеметники.

Але ось поміж народом і німцями став німецький полковник.

— Хто ви такі? І що вам потрібно? З яким проханням ви сюди прийшли?

— Хто ми такі, ви знаєте,— голосно відповів Щорс і підійшов до полковника впритул,— а прийшли ми поздоровити ваших солдатів з революцією в Німеччині, про що ви, безумовно, знаєте і боїтеся сказати солдатам.

Полковник зблід.

— Наказу про революцію в Німеччині я не одержував. Я вам забороняю так говорити зі мною.

— Мені з вами говорити нема про що. Хто вас просив сюди? Які прохвосты вас сюди привели? Геть з дороги! Товариші солдати німецької армії!..— гукнув Щорс, звертаючись до солдатів німецькою мовою.

Загриміло «ура» і «гох».

Щорс уже на трибуні. На трибуні під червоним прапором Данилюк, Осипов, Черняк, Гавриченко. Навколо трибуни маса дівчорі, вдягнутої як попало. Найбільш сміливі з малечі вилізли навіть на трибуну і розташувалися біля ніг командира.

— Товариші богунці,— почав Щорс,— поздоровляю зі вступом на рідну українську землю!

Богунці крикнули «ура».

— Поздоровляю з початком перемог! — продовжував Щорс.— Німці вертаються в Німеччину без зброї. Зброї не дамо!

— Не давайте, дядьку, не давайте! — кричала малеча.

— Тихше, хлоп'ята... Дамо їм, товариші, сала на дорогу!

— Не давайте! Нема сала! — кричали діти.

Щорс схвильований незвичайно. Богунці слухають його з захопленням і гордістю. Здавалося, він не говорить, а горить і слова його розлітаються, наче іскри, і де б уже потім не бились богунці, в яких би шпиталях не заліковували свої рани, як би не вмирили, які б високі й невисокі пости не займали після громадянської війни, нікому

вже й ніколи не забути, яким був у цю мить Микола Щорс.

— Ми тут, хлопці! Ми на батьківщині! На батьківщині! Чи є на світі сила, яка б могла зупинити нашу силу? Немає такої сили!

— Немає! — прокотилася могутня луна.

— Хай же не думають наші вороги, що ми одні. Ми тільки передовий загін великого більшовицького наступу. Хай живе громадянська війна! Хай живе народний гнів, безстрашність і перемога! Хай живе Ленін!

— Церемоніальним маршем!..— пролунала команда.

Стрункими рядами рушили богунці повз любимого командира. За богунцями пройшов німецький полк з червоними знаменами, лозунгами, оркестром і барабанами. Солдати плакали і кричали «гох».

— Поздоровляю товаришів німців з революцією!

— Ага, перелякались? Боїтесь?!—кричали діти з трибуни і стукали по сталевих касках німців, що проходили повз них.

— Ідьте на батьківщину! Бийте свою буржуазію і меншовиків-зрадників! Хай живе світова революція!

— Ура! Гох! Гох! — кричали німці.

За німцями проходили селяни, і Щорс вітав їх з визволенням України від ненависного ярма окупантів.

Однак, підбурювані гетьманським командуванням і клинцівськими фабрикантами, німці все ж виступили проти Щорса, і тоді вночі богунці пустили під укіс чотири німецьких ешелони, і навіть дід Прокопенко зрозумів, що історія призначила йому високий сан гнівного судді. Всю ніч чесно, в міру своїх сил, виконував він з молоддю свої вироки, розбиваючи німецькі каски березовим прикладом своєї трилінійної гвинтівки тульського збройового заводу.

Коли настав синій світанок, богунців уже не було. Вони пішли далі, залишивши перекинуті німецькі ешелони і присипані першим передранковим сніжком трупи...

Сніжні чернігівські рівнини були особливо вбрані в прекрасний морозний ранок, коли Богунський полк мчав по них прямо до самого Чернігова, найстарішого міста України.

Кружляли села праворуч і ліворуч. Вкриті інеєм сільські сади та гаї іскрилися на сонці, наче в цвіту.

Іній зробив однієї масті богунських коней. Вони мчали бадьорою риссю, всі чалі, і тільки клуби білої пари над ними говорили про довгий шлях.

Обоз був великий. Його хвіст зникав далеко в сніжній долині, а попереду мчали вершники.

Ще дві великі групи вершників рухались на паралельних курсах. Кінна розвідка летіла чвалом. На сніжних наметах стояли темними статуями кінні зв'язківці.

А десь далеко попереду тікали чужі вершники, припадаючи до сідел.

Щорс любив верхову їзду і добрих коней. Його радував морозний ранок і якийсь особливий бадьорий ритм, що відчувався в кожному рипінні сидла і в кожному подиху товаришів.

— Попереджаю ще раз,— весело говорить Щорс командирам,— в Чернігові у ворога великі сили.

— Дурниця! — гукнув комбат Кашеев.

— Підожди, підожди, буде тобі дурниця. Перед нами цвіт гетьманської армії, корпус генерала Терешкевича. Будьте впевнені, зустрінуть з музикою.

— Та хіба богунці коли питали, скільки ворога! Питали, де ворог! — крикнув Черняк.

— Ось це розмова! — сказав Щорс.— Чернігів треба взяти швидко і весело. Кашеев!

— Єсть!

— В обхід правим флангом! Зайняти з першим і третім батальйонами позицію біля мосту! Щоб ні одна жива собака не вислизнула на Київ!

— Єсть!.. Перший батальйон!..— протяжно вигукнув уже команду Кашеев, відриваючись на льоту праворуч.

— Антонюк!

— Єсть!

— Ліва сторона в обхід! Підтягнути батальйон! Риссю!

— Нещадименко! Підеш в лоб. Другий батальйон!

— Арш! — наказував Кашеев, виводячи обоз праворуч.

— Третій батальйон!..

Щорс стояв біля дороги, і повз нього проносилися вперед праворуч і ліворуч богунці.

— Поздоровляю з Черніговом! Бійці, героїчної смерті не бійтесь! Не бійтесь героїчної смерті, хлопці!

— Ура! — Богунці проносились повз любимого командира. У коней димилися гарячі ніздрі. І хлопці теж димилися, здавалось, не від морозу, а від сильного внутрішнього накалу. Блищали шаблі.

микола *вогні*
80

Задзвонили сто п'ятдесят чернігівських дзвонів. Гетьманці засипали місто кулеметним дощем з дахів і дзвіниць. Зграї переляканих ворон кружляли над золотими хрестами, а по головній вулиці рухалась синьожупанна дивізія, міцна і впевнена. Грав оркестр.

П'ятнадцять вершників вилетіли назустріч дивізії і, зупинившись несподівано й буквально скотившись з коней, вдарили по дивізії з п'ятнадцяти ручних кулеметів, розстроївши всі її нерви в одну мить.

— Пане отамане, дивізія в мішку! — кричав розгублений полковник генералові Терешкевичу. — Дозвольте кинути резервний полк!

— Дозволю! — заревів Терешкевич. — Полковнику Кучеренко!.. Кучеренко!.. Де Кучеренко?.. Кинути бронемашини в огонь!

Але було вже не до машин. На вулицю вдерлася богунська кіннота і врізалася прямо в синьожупанний натовп.

— Лягай, лягай! — кричав Щорс групі богунців, що вискочили на порожню вулицю. Кулеметники впали.

— Пожежники, поливай! — крикнув Щорс, і всі десять «Льюїсів» вдарили по гетьманцях, які напірали густою хвилею з-за рогу. Гетьманці попадали. Упав навіть гетьманський оркестр, що перебігав дорогу. Тремтіли срібні труби.

— Оркестр, встати! — крикнув Гавриченко оркестрові. Оркестр піднявся. — Кругом!

Оркестр повернувся.

— «Інтернаціонал», сучі сини!.. Вперед!

Оркестр заграв «Інтернаціонал».

Місто здобуто. Щорс вже на тому ж самому мосту, через який тікали гетьманські недобитки на Київ.

— Слухайте! Гей, ви, панове гетьманці! — кричав Щорс купці гетьманських парламентарів. — Годі бігати!

Нам насточортіло за вами гнатись. Давайте вже битися, або розходьтесь по домівках.

— Та скільки ж вас там є, злодіяки? — кричали гетьманці.

— Скільки є?

— Еге-е!

— Зараз покажу! — І Щорс махнув рукою.

Шістсот богунців кинулись до Десни і швидко побігли по засніженому льоду. Гетьманські кулемети, розташовані на високому березі за горбами, не могли обстрілювати наступаючих.

Двадцять кілометрів гналися богунці за втікачами-гетьманцями. Артилерія обігнала піхоту і першою увірвалася в село.

На повному кар'єрі вилетіла богунська батарея на сільську площу і, швидко поставивши гармати, відкрила вогонь.

Піхотні лави зайняли двори. Кінна розвідка неслася вздовж вулиці і топтала ворогів, що грузли під тинами в сніжних наметах.

Деяким вдавалося перелізти в городи, і вони тікали з села навздогін відступаючим головним своїм силам. Інші ховалися в чужі сіни й хати. Але й там їх настигала животворяща громадянська війна.

— Рубалися в сінях і хатах. Життя обнімалося із смертю в цей прекрасний день. Все воювало, навіть весілля включилося у війну.

Чотири пароконки з дзвониками на дугах, з рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільчанами, шукали виходу, летячи прямо повз кулемет на площу.

Співали жінки:

Ой коні, коні-ведмеді,
Чи надіятись на силу?
Чи доведете дружини?
Наша дружина не важка —
Восьмеро коней ледве йдуть,
Калинові місточки в землю гнуть.

— Годі вам воювати! — кричала весело молодиця. — Повбиваєтесь, дівчата вичахнуть.

— Не вичахнуть. Готуйте подушки! — кричали богунці.

— Трубка нуль сім! — наказував командир батареї Петро Чиж.

Обоз зупинився.

— Стій, не стріляй! Дай проїхати он до тієї хати! — кричав дружок. — Коней не лякай!

Наречена зійшла з саней і наблизилась до Петра Чижа.

— Просили батько і мати, і я прошу, і увесь рід наш просить: не цурайтеся одвідати наше весілля. — В радісному хвилюванні вона тричі поклонилась командирові батареї.

— Приїдемо неодмінно! — весело відповів Петро і подав команду: — Вогонь!

Грянула батарея. Весільні коні рвонули і помчали чортзна-куди.

Кучерявий возниче,
Кучерявий возниче,
Поганяй коней швидше.
Не дивись, що я плачу,
Бо я батьків двір бачу.
А як свекрів побачу,
Ще й гірше заплачу.

— Ура-а! — кричали вершники праворуч і ліворуч.

Молодий і молода, дружки й бояри і поважні сусіди сиділи за столом. А кому не вистачало місця за столом, ті сиділи на лавах, на скрині, на полу і навіть на запічку. А діти сиділи на печі і дивилися звідти на бенкет. Народу було багато. Мати підносила гостям горілку. За добрим українським звичаєм гості відмовлялися, а мати ласкаво припрошувала.

Раптом у хату влетів вихор — втанцювали прямо з вулиці богунці, чоловік дванадцять.

І ось тут, коли вдарили гопака прямо з бою та почали відколювати найдивніші коліна і брязкати шпорами так, що на столах горілка захлюпала, коли з гиком і шаблею один налетів на п'ятьох, відбиваючи всі п'ять шабель, і коли навіть дівчата цього не витримали, — тоді Павло Ткач, перший скептик на селі, сказав своїй дружині:

— От тепер я бачу, що Петлюрі кінець.

— Вітаємо молодих і весь чесний народ! Однак доз-

вольте спитати, а за яку таку власть ви п'єте на цьому весіллі? Відповідай, молодий! — звернувся після танцю до молодого командир батареї богунець Петро Чиж.

— Ми люди нейтральні,— відповів за молодого дружка Ткач.— Нас, так би мовити, хто завоює, того й будемо.

— Так,— відповів богунець.— Розумію. А чи не брешете ви часом перед лицем революції? Може, ви куркулі?

— Ні,— закричало весілля.— Які ми куркулі, коли в нас німці та гайдамаки півсела спалили!

— Так,— не вгамовувався Чиж.— А чи не є це якесь нахабне весілля? Може, ти силою взяв оцю красиву бідну дівчину? — розсердився Чиж, дивлячись на молодого, який йому явно не подобався.— Може, ти її не любиш зовсім? Га?.. За що воюємо, я тебе питаю? За що кров проливаємо? За любов! За шанування! Товаришу, женитись тепер треба по любові, а не крутити дівчат помом та приданим!.. Товариші, повірте мені, і тоді життя буде прекрасним, от, їй же богу, правда! — Богунець Чиж так палко вірив у те, що говорив, що, заживившись, стукнув себе кулаком у груди.

— Ой, правда, синок! — заголосила раптом Ткачиха напідпитку.— Вийшла я заміж за свого сучиного сина,— баба вдарила в плече Ткача,— загубила все своє життя, висохла вся, і мозок мій висох в роботі, в побоях, у недобрих словах, в темряві. Та все думала, як же краще на світі жити?! Ось так, як він говорить... А, проклятий! — І Ткачиха ще раз штовхнула свого чоловіка.— Хлопці, розстріляйте його!

— Пізно! — засміялись богунці.

— Так, може, побили б? Хоч один раз! Голубчики мої! І щоб я бачила!.. Або на війну взяли б.

Ось які високі розмови довелось почути нареченій, прекрасній дівчині Насті, вже повінчаній і перевезеній до свого нареченого разом зі скринєю, наповненою вишитими рушниками, полотном та іншими речами.

— Ось вона, наша правда,— сказав Щорс, увійшовши в хату з трьома командирами.— Вийшли в похід — скільки нас було? Скільки боїв витримали? А дивіться, скільки зараз! Вдсятеро більше. А скільки ще буде друзів попереду!.. Доброго здоров'я!

— Здрастуйте,— відповіли гості.

— Пусти! — сказала Настя своєму нареченому і підвелася з-за столу.

Кинулись до неї мати й дружки:

— Насте, Насте, що з тобою?

— Пустіть, мамо! — крикнула Настя вже другим голосом і підійшла до командира батареї Чижа. Горда і відверта, наче зачарована царівна, що прокинулася від довгого сну, стала вона перед героєм.

— Візьми мене з собою і будь моїм чоловіком. Я полюбила тебе зразу, як тільки побачила біля гармати. Я буду битися поруч з тобою до смерті,— сказала вона, дивлячись йому в очі, і раптом поцілувала.— Як тебе звати?

— Петро,— тихо відповів Чиж.

В хаті настала надзвичайна тиша. Такого ще ніколи не було.

— Це нахабство! — закричав наречений, готовий заплакати.

— Геть, нейтральний! Не жінка я тобі! Ти ніякий, ні холодний, ні гарячий. Ішов би хоч до гетьмана, поганцю!

Чиж, збентежений, подивився на Щорса.

— Бери, хлопче. Гарна дівчина. Пізнаю кров! — сказав Щорс.

— Беріть і нас! — закричав гарний молодий парубок з великим чубом і з квітами в петлиці.

— А ви хто? — спитав Щорс.

— Бояри,— ввічливо відповів хлопець, показуючи на п'ятірку таких же ввічливих і приємних хлопців.

— Добре,— погодився Щорс,— але пам'ятайте — битися так битися, до перемоги. Жалування не платимо, м'яса нема, хліба по півфунта. А за грабунки й горілку розстріл.

— Згодні,— скромно сказали хлопці.— Ви тільки скажіть нам, батьку Щорс...

— Який я тобі батько? Що за батько? Командир Богунського полку товариш Щорс!

Хлопці трошки зніяковіли і не знали, що відповісти.

— Оце мій крутолобий змій стоїть,— звернулася до Щорса стара Ткачиха, показуючи на одного з хлопців.— Так ти його бий прямо моєю рукою!

Щорс посміхнувся.

— Ви, товаришу командир, розкажіть нам ясно, що треба, і тоді ми для вас зробимо все. Тільки матері не слухайте,— сказав молодий «змій» Ткаченко.

— Не для мене, а для революції,— зовсім уже по-іншому сказав Щорс і сів біля печі.— Пам'ятайте, хлопці, фронт великий, і щодня несподіванки. Кожне містечко, яке ми будемо брати, готове перетворитися на оточену фортецю, кожна хата — в засідку, кожне горище — в кулеметне гніздо. Це і є обличчя громадянської війни. Зрозуміли?

— Зрозуміли.

— Але однаково Петлюру і панів ми знищимо. Ми цього хочемо. Розумієте?

— Розуміємо.

— І ми це зробимо. Зрозуміло?

— Так.

— Це я вам кажу. А мені сказав Ленін. Великий наш учитель. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Тому не бійтесь смерті. Наші героїчні імена ніколи не забудуться людством. Зрозуміло?

— Так.

— Але коли ви в поході де-небудь образите бідного, украдете, пограбуєте, якщо ви будете п'яницями, боягузами чи дезертирами,— я знищу вас як зрадників. Чуєте?

— Чуем.

— Як зрадників і негідників.

— Добре. Згодні.

— Все. Попрощайтеся з батьками. Виступаємо через годину.

Матері! Щорс стоїть на площі! Вже спішать до нього ваші любі діти. І нікому вже і нічому не зупинити їх. Не втримають вже їх ні сльози ваші, ні дівоча ніжність сестер, ні грізні погляди батьків. Одрвуться вони від вас неждано, загубляться в сніжній хуртовині і понесуть знамена історії по всьому світу. І хто впаде, коли, під яким містом, хто буде прославлений, чие ім'я прогримить у віках,— не скоро почуєте дорогоцінні вісті. І не одній з вас буде приречено, треба думати, стояти біля воріт і,

вдивляючись у темряву в осінні, і літні, і зимові ночі, довгі роки питати подорожніх, що йдуть вперед:

— А чи не бачили, а чи не чули?..

— Батько Боженко жене Петлюру з Бахмача на Київ. Ми з Чернігова. Не можна допустити, щоб петлюрівці й гетьманці з'єдналися в Києві в один кулак. Тому нам треба їх негайно догнати, обійти і розгромити по частинах. Чуєте? — говорив Щорс, стоячи на сільській площі перед величезною масою озброєного народу.

— Чуємо! — загриміло навколо.

— По конях і на Семиполки! Весільних рушників не знімати, молода їде з нами, значить, будемо співати. Хай же старі везуть снаряди, а дівчата бійців. Рушай!

Засвітали козаченьки
В похід з полуночі;
Заплакала Марусина
Свої ясні очі.
Не плач, не плач, Марусино,
Не плач, не журися,
Та й за свого миленького
Богу помолися.

Сорок кілометрів мчав по сніжних рівнинах цей невиданий обоз і до ночі прибув в село Семиполки, де й зараз ще живе в колгоспі багато хороших богунців, а братську могилу діти вбирають квітами щовесни і слухають думи про славних товаришів, які з боями йшли колись на Київ, та не всі дійшли. Вбили їх слабодухі петлюрівці і самі повтікали чи тут же здались до полону, так що й саме слово «петлюрівець» стало з того часу образливим.

Останній раз засідав Петлюра із своєю Директорією в київському гетьманському палаці. Вісті, одна тривожніша за другу, доносились до нього звідусіль.

Десь далеко чулися вже постріли гармат.

— Де ж радість?! — патетично вигукував Петлюра, йорзаючи з відчаю в кріслі голови Директорії.— Де радість перемоги, я вас питаю? Я! Головний отаман! Я! Я!..

Панове Директорія, треба щось робити! Ви подивіться навколо!

Петлюра скочив і застукав по столу:

— Робітники дивляться вовками. В казармах день і ніч спують більшовики! Треба щось робити конкретно! Конкретно!

— Я пропоную конкретно,— сказав густим басом один з старіших членів Директорії.— Так... Тобто абсолютно конкретно відслужити молебні по всіх київських церквах! І щоб три дні дзвонили в усі дзвони з приводу народження нашої державності. І щоб увесь народ три дні ходив без шапок і радів, радів, радів, а кругом — бов, бов, бов!..

— Дурниці ви говорите, пане професоре! Дурниці! — гаряче заперечив другий, трохи менший і тонший член Директорії і почав голосно і пристрасно доводити протилежну думку про поточні питання виключної державної ваги.— Нам треба...

— Конкретніше, конкретніше! — перебив його Петлюра.

— От-от-от! — перебив Петлюру другий член.— Треба, щоб нас визнала Америка. Розумієте? Тут до нас приїхали звідкись два американські офіцери. Так ось абсолютно і конче потрібно якнайскоріше видати їм з сейфа двадцять мільйонів доларів. Розумієте? От тоді вони хай спробують не визнати нас! — грізно змахнув пальцем державний муж.— Не підмажеш — не поїдеш, як кажуть у нас в кооперації.

— А може, вони шахраї? — сказав третій член Директорії безнадійно сумним, розчарованим голосом.

— Хто шахраї?! — ~~спалахнув~~ кооператор.— Як ви смієте ображати американську націю?

Петлюра зразу ж кинувся гасити опозицію:

— Досить! Тут не кооперація. Тут Директорія! Уряд України!

— Так, але ви розумієте...

— Досить!.. Я говорю, я! Треба зібрати Установчі збори, треба декларувати нашу програму. Досить плутанини! Треба, щоб фабрикант знав, нарешті, що фабрика залишається йому, поміщик — теж, заможний селянин — теж!

— Ну й пропадемо,— сказав розчарований член Директорії.— Триматися ми можемо тільки на армії, а не на

фабрикантах. Почувши таку декларацію, армія піде до більшовиків.

— Так чого ж ви хочете?! — вигукнув Петлюра і, трагічно склавши губи іжицею, застиг з високо піднятими бровами.

— Я хочу того ж, що й ви, пане Петлюро,— відповів опозиціонер і, спокійно склавши книжечку, яку він увесь час читав, погладив борідку; він навіть трошки відвернувся і став говорити через плече: — Того ж, що й ви, тільки все це треба робити поступово. І потім, зовсім не треба вживати слова «Установчі збори». Краще «трудо-вий конгрес». Трудований, труд, труд... Розумієте? Щоб уже в самому слові було щось трудове. Адже більшовики під Києвом! Щорс!

— Не лякайте мене Щорсом! — розгнівався Петлюра.— Завтра в Семиполках від нього мокрого місця не зостанеться!

Невідомо, що сказав би ще головний отаман, якби не з'явився в дверях театральної вдягнений полковник і не крикнув відчайдушно на всю Директорію:

— Пане отамане, Щорс у Семиполках!

Настала мертва тиша. Всі члени немов скам'яніли.

В Семиполках стояла тиша. Бій закінчився. Полонені, склавши зброю, стояли на майдані як неприкаяні. «Що ж тепер буде? Кінець...»

— Військовополонені, струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс! — скомандував Кашеєв.

— Струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс! — пронеслося по рядах петлюрівців, що стояли довгими рядами перед кулеметами.

— Щорс! Щорс! Щорс!..

Наближалася доля. Смерть чи життя?

Микола Щорс наближався. Стрункий, в сірій кавалерійській шинелі, з нагайкою. Петлюрівці завмерли. Ось він, страшний чоловік, що палить на своєму шляху геть чисто все живе, безжалісний старорежимник, командир китайців, латишів, «каторжників» і «вбивць», що називались Богунським полком, при одному імені якого кров застигала в петлюрівських жилах і гаснув розум...

— Здорово, козаки! — сказав Щорс, зупинившись біля кулемета.— Багато...

— Три тисячі двісті п'ятдесят рядових і двісті офіцерів! — доповів Данилюк.

— Так.— Щорс оглянув лави полонених суворим, гнівним поглядом.— Звідки? Хто такі будете?.. Хто ви, я вас питаю?!

Полонені мовчали.

— А йди-но сюди! — Щорс покликав пальцем одного полоненого, який не зводив з нього переляканих круглих очей.

Блідий простакуватий петлюрівець вийшов з рядів і зупинився перед Щорсом.

— Ти хто такий?

Петлюрівець повісив голову.

— Ти хто такий? Князь? Граф? Дворянин? Поміщик? Купець?

— Я... мужик, селянин,— ледве чутно пробурмотів полонений, бліднучи й німіючи.

— Так. А я робітник,— сказав Щорс,— а не царський генерал, як бреше ваш барбос Петлюра. І бійці мої теж ось робітники й селяни. І командири. А хто твій командир?

— Та він з панів.

— Так. Значить, панам отаманам самостійну Україну здобуваєш? А батько твій окупантам і Петлюрі останню сорочку віддає!

Полонений упав і гірко заривав. Його життя здалось йому загубленим навіки — ганьба, ганьба...

— Козаки! — звернувся Щорс до маси полонених голосом, повним жалю, сарказму й гніву.— Яке прекрасне слово: ко-за-ки! Українські козаки, що віками боролися за волю українського обездоленого народу, що пролили моря крові в боротьбі з своїми та польськими панамі! Козаки!.. Ось козаки! — Щорс показав на богунців.— Ось вірні сини народу, революціонери, більшовики. А ви, як сказав колись наш великий поет Шевченко, «славних прадідів великих правнуки погані». Проти кого б'єтеся? Проти своїх братів. За кого б'єтеся?! За панів, за отаманів — ось вони! — Щорс кивнув нагайкою в бік офіцерів.— За поміщиків, за рабство. За польсько-німецьке рабство! Ось за що ви б'єтесь. Тільки ми, богунці-більшовики, сини українського народу, України до польсько-німецького ярма не допустимо. Ми знищимо панство, як нищив його славний Богун, на те і зветься богунцями.

А вас... що ви думаєте? Розстріляємо? Ні. Ми вас прощаємо. Ідьте собі!

— А куди йти? — пролунав несміливий голос з натовпу.

— А куди хочете. Ідьте до німців, до поляків, до Петлюри, додому.

— Дозвольте зостатися у вас,— почувлись голоси.

— Не треба. Ідьте собі. Вертайтеся, хто хоче, до Петлюри і, якщо є у вас хоч крапля совісті перед Україною, розкажіть там всю правду, хто ми і за що б'ємося. Ідьте! — сказав Щорс і, різко повернувшись, пішов до полонених офіцерів.

— Панове полковники, вперед!

Вісім полковників вийшли з офіцерського натовпу і зупинилися перед Щорсом. Щорс оглянув їх з неприхованим почуттям подиву.

— Вісім полковників!.. Хлопці, — звернувся він до своїх командирів, — та це ж можна, я гадаю, світ завоювати!

— Будь ласка... — улесливо обізвався один з полковників. Промінь надії раптом засвітився в полковничих очах, але тут же згас.

— Мерсі, — сухо відповів Щорс, суворо вдивляючись в полковничі обличчя.

Полковники були сірі. Вони загубили зброю й закон і стали ніякими. Навіть гордість, злість і жорстокість начебто зникли в цю хвилину в їх спустошених серцях. Коли б їм скомандував хто «кроком руш», вони б почали спотикатись.

— Погано воювали, дуже погано, — сказав Щорс. — А чому? Хто скаже? Чому полк робітників і селян під керівництвом прапорщика розбив певну військову одиницю, очолювану сотнями офіцерів і десятками полковників та генералів з вищою військовою освітою?

— Ваш удар був надто несподіваним.

— Ні. Не тому. Не обманюйте.

— Абсолютно вірно, — сказав полонений полковник Федоров. — Армія нікуди не годиться.

— А чому?..

Ніхто не міг відповісти. Створилась тяжка пауза.

— Дайте рядового! — наказав Щорс.

Привели рядового, середніх літ селянина.

— Здрастуйте, — звернувся полонений до Щорса та-

ким домашнім тоном, яким говорять звичайно сусід з сусідом або з добрим знайомим.

— Здоров! — відповів Щорс. — Скажи своїм полковникам, чому проти нас погано воював.

— Та, бачите, кажуть, ніби більшовики землю будуть давати. А Петлюра, чорт його знає, чи даватиме, чи ні. Мабуть, що ні. Обдурює, сучий син!

— Так, — сказав Щорс і подивився на офіцерів. — Смерті боїтеся, панове, ось чому. А боїтеся смерті тому, що нема за що вмирати. Те, за що ви могли вмирати, вмерло. А коли вмирати нема за що, для чого тоді жити?

Офіцери мовчали.

— Абсолютно вірно, — тихо промовив полковник Федоров і стримано зітхнув.

— А все ж таки, чому ви воювали проти нас?

— Дозвольте доповісти... — Один з офіцерів виступив наперед. — Дозвольте доповісти, товаришу командир...

— Громадянине командир! — суворо поправив Щорс.

— Слухаю. Дозвольте доповісти, громадянине командир, що ми, як ви справедливо зауважили, люди військові.

— Бачу.

— Я хочу сказати, що ми військові в професіональному, так би мовити, розумінні цього слова.

— Ну?

— Ми, офіцери... цебто, так би мовити, професіонали війни. Ми служили царю. Потім нас... е-е... найняв гетьман... Служили чесно гетьманові.

— Воно й видно.

— Після гетьмана нас запросив Петлюра... Ну... служили в певній мірі... Дозвольте ж чесно від імені всіх попросити вас послужити на користь, так би мовити, Червоній Армії.

— Он як! — відповів Щорс. — Добре. Уявіть собі, пане, не більше, звичайно, як на одну хвилину, що від радості перемоги я втрачаю, так би мовити, рівновагу, прощаю вам і беру до себе в армію. Ви мене продаєте... — Щорс гірко посміхнувся. — Добре! Я не беру вас в армію. Я відправляю вас у тил. Ви тікаєте до Краснова, до Колчака, служите йому, як ви зволили заявити, чесно і продовжуєте знищувати народ. Що ж ви будете думати про мене — більшовика, командира, борця?

— Абсолютно вірно,— повторив полковник Федоров, відчувши всю мізерність своїх сподівань і пропозицій.

— Те, що можна пробачити деяким вашим козакам, того не можна пробачити вам. Більше вам не доведеться служити нікому... В трибунал! — наказав Щорс, звертаючись до групи своїх командирів. Потім несподівано спитав полковника Федорова: — Ваше прізвище?

— Федоров.

— Чин?

— Колишній полковник.

— Що закінчили?

— Академію генерального штабу.

— Будете вчити молодь військової справи!

— Слухаю!

Після Семиполок Щорс розбив Петлюру в Димерці і Броварах. Петлюрівський уряд втік у Вінницю. За ним спішно тікали пошарпані дивізії й курені. В Києві залишились провокатори, шпигуни та спеціальні частини, що займались вивозом народного майна.

Підпільний більшовицький комітет спішно прибув до Броварів, і Щорс, незважаючи на стомленість дивізії, зразу ж рушив на Київ, щоб не дати грабіжникам довершити свою ганебну справу.

На Слобідці, перед мостом, богунців зустріли київські робітники. Дивізія входила в Київ з народом. Матері давали богунцям своїх дітей, і вони несли їх на руках, наче квіти. Все, що було чесного в місті, вийшло назустріч богунцям 5 лютого 1919 року.

Решта сховалася в будинках. Що творилося в багатих квартирах, нікому не відомо. Штори були спущені, і перелякана ненависть зорила на тріумфуючі вулиці тільки через вузесенькі, ледве помітні щілинки.

Дивізія рухалася з гучними піснями по Олександрівській вулиці. Щорс і Боженко їхали поруч на добрих конях і поглядали з цікавістю на вікна. Боженко добродушно посміхався.

— Щось ми, батьку, давно не платили жалування нашим бійцям,— сказав Щорс і подивився на Боженка.— Збери-но буржуазію та поговори з нею відносно обмундирування, жалування бійцям, фуражу. Тільки, боже борони...

— Ну, що ти, Миколо, боже борони! Ніжно і обходительно, бо тут же буржуазії злізлося, як черви, з усієї України... Но-о, сатана! — раптом розсердився Боженко і, огрівши жеребця нагайкою, помчав по Левашовській вулиці.

Частина вершників відокремилась від бригади і рушила за ним.

— Простеж за батьком, — звернувся Щорс до політкома Тишлера. — Боюсь, щоб часом не розніжився. Давай, Данилюк, «Розпрягайте, хлопці, коні».

Довго гриміли народні пісні на красивих вулицях української столиці. Ось вони лунають на Володимирській вулиці, і окремі звуки їх доносяться до партеру оперного театру, переповненого буржуазією різних мастей.

Піднімається пишна завіса, і бачить буржуазія на сцені за маленьким столиком політкома Тишлера і двох робітників київського «Арсеналу».

— Громадяни! — сказав Тишлер дзвінким, веселим голосом. — Цього, так би мовити, числа наше червоне військо визволило столицю України Київ від зрадників народу, петлюрівських білобандитів. Ми зібрали вас, представників, так би мовити, багатих класів, для обговорення деяких поточних моментів... так би мовити, до питання... Слово для пропозиції має командир Тарашанського полку товариш Боженко.

Ніхто не аплодував. У всіх немовби віднялися руки. Якийсь холод пройшов по партеру, коли у відповідь на слова Тишлера на сцену вийшов Боженко в кожусі, шапці і з кулеметом «максим», який тихо покотився за ним, наче дитяча колясочка. Зупинившись там, де звичайно спинаються оперні співаки, Боженко відкашлявся і, надавши своєму голосу й обличчю найніжнішого виразу, почав промову:

— Граждани буржуазія, суб'єкти! Пробачте великодушно, що змушені були дати бій під містом. Інакше як же вас, негідників, проймеш?! (*Прохання до товариша артиста обов'язково зберігати в голосі максимальну делікатність і благодущія*). Коля Щорс, наш дорогий командир, наказав мені спитати вас, — тут голос Боженка наблизився до крайньої м'якості, — чи не знаєте ви,

що це таке? — І Боженко ніжно показав на колясочку, начебто бажаючи спитати, чия це прекрасна дитина.

Жодна буржуазна душа не могла відповісти на це запитання. Настала така тиша, якої не створював ні один артист від самого початку заснування театру. Весь партер і ложі бенуара буквально затаїли подих. Навіть хто мав бронхіт чи астму, навіть ті вирішили загинути, не подаючи ні кашлю, ні чихання.

— Не знаєте,— засмутився Боженко.— Ай-ай-ай!.. Ето, граждани буржуазія, кулемет. А хто його видумав? Ви! А хто цим кулеметом знищив десять мільйонів трудящих в братовбивчій війні? Хто, я вас питаю?!

Тут Боженко ненароком загнув таку міцну лайку, яку не міг би пом'якшити ні оперний оркестр, ні навіть найбільший письменник, спробуй він викласти її на папері в нетверезому стані.

— Ніжніше, ніжніше,— прошепотів політком Тишлер. Почувши шепіт, Боженко відразу пом'якшав, і голос його наблизивсь до фальцету:

— Так ось, в розумінні цього кулемета, я й кажу,— чи не можна позичити у вас мільйонів п'ятдесят-шістдесят грошима, продуктами, фуражем? Не шкодуйте, громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець.

— Василю Назаровичу, ніжніше! — відчайдушно прошипів з президії Тишлер.

— Та йди ти к чортовій матері! — не витримав нарешті Боженко і крутонув колясочку.— Що я тобі — артист? Гроші! Білу армію, не бійсь, утримували! — з люттю закричав він в партер, але, спохватившись, відразу ж перейшов на пристойний своєму віку і стану спокійний тон: — Решту вам скаже мій політичний комісар.

Пролунав дружний сміх. Сміялися за великим, добре обставленим столом в ідальні гетьманського палацу Щорс, Іванов, Данилюк, Кашеєв, Гавриченко, Тишлер — увесь цвіт дивізії.

— Я йому шепочу: «Василю Назаровичу, ніжніше, ніжніше!» А батько: «Не жалійте, граждани капіталісти, все одно вам кінець...»

Всі засміялися ще раз. У Щорса від сміху виступили сльози.

— Чого заіржали, мальчишки?! — образився Боженко й одвернувся.

Раптом почувся сильний гуркіт.

Промчавши галопом по мармурових сходах на другий поверх, в їдальню влетів на прекрасному жеребці тарашанець Савка Троян.

— Батьку! — сказав він хриплим голосом, осадивши жеребця перед столом.— Що робити з буржуазією в театрі? Гроші вже зібрали. Зараз буржуазія води хоче.

Всі покотилися од реготу. Боженко потемнів.

— Так що ж робити, батьку? — прохрипів Савка, стримуючи коня.

— Пустити! — наказав Боженко.

— Слухаюсь,— тарашанець вирівнявсь у сідлі, збираючись летіти з наказом.

— Стій! Куди пустити? — спитав Щорс, витираючи сльози.

— В розход, товаришу начдив! — Савка козирнув для форми і засміявся височенним ніжним від простуди сміхом.

— Не маєте права,— сказав Щорс.— Треба випустити, з'ясувавши й допитавши кожного індивідуально.

— Миколо, а може, хай їх господь на тім світі індивідуально допитує? — спитав Боженко.

— Ні, батьку,— відповів Щорс,— бог богом, а анархії на радянській землі, де ми тепер господарі, допускати не можна.

— Анархії? — Боженко спохмурнів.— Якої анархії? А хто на мітингах говорив: товариші, знищимо буржуазію і офіцерів-зрадників? Ти! А тепер он як. Де я? Куди ж це я попав?

— Попав ти, батьку, в добру компанію,— сказав Черняк,— тільки думати треба.

— Треба думати, треба й слухати, що хлопці говорять,— Боженко глянув на Черняка з неприхованим презирством.— Буржуя не чіпай, офіцера не смій, наче вони, прости господи, ангели або діти. Ані тобі бомбою, нічим. Полковників в штаби приймають. Пропав робочий клас — ось що говорять!

— Не всі ж офіцери зрадники,— сказав серйозно і спокійно Щорс.— Інша справа, не можна віддавати їм командування, але не слід же доходити й до абсурду. Учитись, батьку, у них треба, вчитися перемагати!

— Так як же я буду у них вчитися перемагати, коли я їх сам перемагаю? — майже заплакав від обурення Боженко.

— Карту! — наказав Щорс. Подали розгорнуту карту.— Ну, батьку, про це в інший раз. А зараз ось рушай з бригадою на Вінницю перемагати Петлюру. До речі, покажи, де Вінниця?

Боженко навіть не глянув на карту і відвернувся, почувуючи, що всі лукаві погляди звернені на нього. Образився старий: засміявся хлопчисько. Глянувши замість Щорса на Савку Трояна, що сидів на коні, почувуючи себе в своїй компанії, він сказав Щорсу з невдоволенням:

— Я в Вінниці і без карти був десятки разів. А по карті хай тобі офіцери показують.

— Тарас Бульба! — іронічно сказав помначштабу, колишній офіцер.

— Помовч ти, гусак недорізаний! — грізно забурчав Боженко.

— Так, так. Тобі б не бригадою командувати, а банно-пральним загоном.— Помначштабу явно образився.— «Геть офіцерів», а сам навіть Вінницю на карті не знайдеш.

— Знайду!

— Знайди.

— Знайду, як схочу. Савочко, покажи йому Вінницю, хай не чіпляється,— звернувся Боженко до таращанця.

— Буду я собі очі псувати,— відповів Савка, нагнувшись з сідла.— Бердичів заберемо, а там... раз-два стукнуть — і Вінниця!

— Ну от! — хвилювався помначштабу серед загального сміху.— Ні, Миколо Олександровичу! Хай сам покаже Вінницю.

— Чудово покаже,— сказав Щорс, тактовно беручи під захист Боженка.— Будьте певні, покаже все, що завгодно. Знає він карту не гірше вас, якщо не краще. Але в кожного своя манера карту читати. У батька своя. Йому мало знати карту. Він завжди перевіряє, наскільки його командири знають її і почувують. Так-то, батьку, вірно! — Щорс повернувся до Боженка з глибокою симпатією.— Ось проженемо Петлюру за Бердичів і організуємо для хлопців свою школу червоних командирів. А поки що використовувай офіцерів.

Боженко був переможений. Він дивився на Щорса з ніжністю, як на дорогого свого розумного сина. Він любувався ним.

— Ну, будь вони неладні, Миколо. Дай вже й мені офіцерику, тільки не більш як одного.

— Так що ж мені з буржуазією робити, батьку? — почувся раптом голос з коня. Боженко оглянувся і, наче вперше побачивши Савку в сідлі, мовчки встав, надів шапку, взяв Савчиного коня за повід і повів геть. Савка оглядався на командирів, відчуваючи щось недобре. Скоро вони зупинилися в другій не менш пишній кімнаті з прекрасними картинами на стіні.

Переконавшись, що тут їх ніхто не чує, Боженко глянув на Савку так грізно, що той зразу ж зблід.

— Ти чого, сучий сину, соромиш мене перед робочим класом? Хто тебе вчив по гетьманських покоях їздити верхи? Злізай!

— Батьку, може, дома побили б,— тихо й сором'язливо порадив Савка.

— Злізай, кажу тобі, селюк!

Савка зіскочив з коня і, підставивши Боженкові широченну спину, почав удавати, що він начебто чистить ногу коня рукавом дубленого свого кожуха. Йому хотілося як-небудь замаскувати езекуцію перед конем, бо кінь же бачить все, і тому після того, як Боженко тричі огрів його нагайкою по спині, він наполовину прикинувся, що не помічає цієї прикрої обставини.

Коли Боженко перестав «частувати» його нагайкою, він делікатно спитав, не перестаючи гладити коня:

— Вже?

— Вже,— відповів Боженко з ноткою якогось навіть піклування в голосі і, вийнявши з бокової кишені пляшку коньяку, налив чарку.

— На, запий, мурляка.

Савка миттю випив і тут же, з нагоди славної перемоги над ворогами трудящих, пустився в приємні сподаги:

— А пам'ятаєте, батьку, як я в Ніжині з оцього коника дванадцятьох петлюрівців шарахнув? — І Савка засміявся з таким тонесеньким хрипом, з такими півниками і найніжнішими дудочками в застудженій горлянці, так йому було весело і приємно стояти в компанії з батьком і коником в теплі гетьманського палацу з чарочкою,

що він готовий був за одну таку мить кинутись не тільки в любий огонь, а самому чортові в зуби.

— Як же, пам'ятаю,— ніби трохи нехотя сказав Боженко і налив Савці другу чарку.

— А в Городні, пам'ятаєте? Тих офіцериків... Ох і шарахнули ж!..

— Пам'ятаю й Городню, — зітхнув Боженко, наливаючи третю чарку.

— А в Броварах, пам'ятаєте? Ххх-х-х-х!..— Дудочки заграли в Савчиних грудях на крайніх нотах.

— Ну, годі, годі,— Боженко нахмурився.— Всіх згадувати, коньяку не вистачить.

Савка миттю скочив на коня, а Боженко тим часом сам перекинув чарку коньяку і, як на гріх, невдало.

— Василю Назаровичу! Що це ви?

В розчинених дверях стояли командири, весело сміючись.

— Розстріляю!!! — крикнув Боженко на Савку і, вдаючи гнівного начальника, люто гупнув ногою.

Савка миттю вилетів з залу.

Приймальна коменданта міста переповнена. Юрмилися купки офіцерів різних білих армій.

У офіцерів були згаслі очі і непевні рухи людей, що згубили позу і характер. Приховуючи страх і смуток, вони мовчали. Старі генерали дивилися з кутків здивовано в ніщо, наче в паноптикумі. Деякі були дуже невміло переодягнені і видавали себе жахливою неправдоподібністю.

Біля кабінету Щорса стояв вартовий. Тихо, як у льоху.

— Ви б, громадяни, краще розмовляли. А то мовчите і думаєте, як би обдурити Щорса. Боже вас борони! — повчально говорить богунець.— Він всяку особу наскрізь бачить.

— Полковник Богданкевич! — почувся голос з-за дверей кабінету.

Гладкий полковник скочив як опечений і непомітно перехрестився малесеньким швидким хрестиком, ідучи беззвучно до дверей.

Щорс гнівно ходив по кабінету.

Богданкевич увійшов і зупинився біля дверей, увесь білий.

— Я вас викликав чотири рази. Ви чому не з'явились?

— Я був хворий.

— Чим?

— Сердечним припадком.

— Роздягайтесь.

— Дозвольте прийняти смерть... одягненим.

— Роздягайтесь!

Полковник блискавично скинув бекешу, френч і сорочку.

— Три кроки вперед!

Полковник підійшов до Щорса і застиг.

— Кругом!

Полковник повернувся кругом і швиденько знов перехрестився.

— Дихайте,— сказав Щорс, приставивши лікарську трубку до широкої полковничої спини.

— Ще, ще. Дихайте глибше. Кругом... Не дихайте... Так. Дихайте... Досить. Дякую. Ви брешете, негіднику. Припадку у вас не було. Ви здорові, як віл. Ким ви були у гетьмана?

— Корпусним інтендантом.

— Падлюка!

— Пробачте, я інтелігентна людина і прошу...

-- Я теж інтелігент! — ледве стримуючи лют, роздільно і тихо сказав Щорс.— Ми обоє вчилися на народні гроші, скотина. Я не розстріляю вас тільки тому, що мені потрібен інтендант. Я призначаю вас помічником начальника постачання бригади. Чуєте? Марш!

Біля дверей на дивані сиділи Боженко з Савкою.

— Гей! — Боженко покивав пальцем Богданкевичу.

— Ти знаєш, хто з тобою говорив? — спитав він Богданкевича, коли той квапливо підійшов ближче. — Сам Щорс! Фельдшер медицини. Понімать надо, дурак... Ну, іди собі, дурнику.

Полковник Богданкевич зник.

Боженко встав і підійшов до Щорса:

— Ну, Миколо, благослови на Вінницю!

Прийшла весна тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні.

Розбила шука лід у ріках, і крига пливла в море, а по берегах річок ніжні верби і лози над водою і в воді радували людську душу. Все, куди тільки не гляне око, рухалось, пливло, летіло. Рухалась і хвилювалась вся природа.

У весняних вирах крутилася риба, і заводі стали каламутними від незліченної ікри. А в небі летіли гуси з далекого краю, а ще вище довгими ключами пливли журавлі з журавлицями, а нижче летіли і крутились чорногузи, качки і багато різного дрібного птаства без кінця й краю.

Обстріляна земля була вологою і пахла перегноєм. На сонці грілись золоті корови, а лошата у кобил були ще мокрі, з кучерявими хвостиками, вони ще хиталися біля матерів на розчепіrenих непевних ніжках, а на воротах і тинах сиділо дітей видимо-невидимо, і нікому в голову не спадало зимою, що їх така сила.

Дітвора була в казна-що вдягнута — в дідівські важкі шапки, мокрі валянці, але раділа весні, теплу і звільненню від хатнього ув'язнення, і гукала, й бігала боса по нерозталому снігу, не слухаючи звичних материнських погроз і проклять.

— Дивна річ, дядьку, — сказав молодий богунець Ілля Зборовський, звертаючись до старого Прокопенка. — Де я тільки не бував, такої гарної весни, як у нашій селі, ніде не бачив.

— Весняна краса, вона, мабуть, від дитинства, — сказав Прокопенко. — Отам з нашої гори як подивишся на світ, здається, дивився б сто літ і очей би не зводив. Недаром старі люди, та не тільки люди, а й собаки навіть, годинами там сидять і все дивляться, дитинство згадують, молоді літа.

Старий Прокопенко і чотири молоді богунці стали підніматися на гору. Ще трохи — і вони в рідному селі. Згадували Щорса і дякували — відпустив-таки на побивку. Хлопці хвилювалися і раділи. Минула втома від довгого шляху, і вони піднімалися по знайомій стежці весело і бадьоро. Ось ще кілька кроків, гірка пройдена, і бійці зупинились наче вкопані.

Від самого спуску і до церкви — третини села як не було: вигоріло дотла. Тільки обмиті лихою годиною напівзруйновані димарі стояли, як німі свідки нещастя, а між димарями ходила одинока жінка, і зовсім близько

перед бійцями, на горбі біля колишньої хати Зборовського, виднілись могили.

Богунці не рухались. Тихо було на землі, і тільки високо в небі дзвеніло пташиним дзвоном і далеким тривожним клетотом, неначе перелітні птахи не бачили собі пристановища внизу.

Сорок дві могили налічив Прокопенко, сорок дві...

— Ось так, царство небесне, як стояли рядочком, так їх окупанти з гайдамаками і розстріляли,— сказала, підійшовши, Прокопенчиха.— Більшовицьке, мовляв, гніздо... Ну, а дітки по світу розлізлись, і не зібрати тепер.

Стара Прокопенчиха сумно зітхнула і подивилась на чоловіка:

— Вдень страшно, а вночі смутно. Вийдеш у двір,— ніде тобі ні пісні, ні голосу, тільки собаки виють.

— Ну, а хто ж виказав? — глухо спитав Прокопенко.

— Хто виказав? Батюшка виказав, список подав. Розсердився на Опанаса, начебто Опанас нагайкою вдарив, коли відходив. Дорогу переходив батюшка, так Опанас, кажуть, нагайкою. Може, і правда, не знаю.

— Так... Ну, ходімо до батюшки,— глухо промовив Прокопенко, звертаючись до молодого товариства.

— В церкві службу кінчає,— сказала Прокопенчиха.

— Так...

Першим священнослужителем, що помітив незвичний рух в церкві, був дяк Кирило Якимович, відомий на всю єпархію своєю надзвичайною скупістю і плодови́тістю. Його чотирнадцять синів і не менше п'ятдесяти онуків теж були дяками. Дяками були його батько Іван Якимович, і дід Іван Якимович, і прадід, і прапрадід. Якщо вірити, то прадід прапрадіда, перший з династії Якимовичів, був теж дяком, возведеним в цей священнослужительський чин ще в шістнадцятому столітті.

Проспівавши на криласі майже все, що йому призначено під кінець служби, Кирило звернув увагу на якесь дивне переглядування пастви. Щось сталося. Що ж це могло бути? Кирило подивився в бік дверей і не доспівав. У нього раптом пересохло в горлі, і навіть окуляри вкрилися потом.

В повному озброєнні, з гвинтівкою на ремені, на тому ж місці, де завжди стояв у церкві на протязі півстоліття, стояв Прокопенко.

За ним стояло ще четверо. І було в цьому щось таке, про що краще не думати.

Ніхто, ні одна душа не кинулась назустріч героям, ні на одному обличчі здивування не змінилося природною і доречною радістю. Люди навіть не перешіптувались. Всі дивились на царські врата і чекали появи в них батюшки отця Сидора. Але отець Сидір не з'являвся. Почекали ще. Сидір не з'являвся. Ще почекали, немає отця Сидора, і тоді всі повірили і зрозуміли, що служба закінчена і чекати нічого і що, можливо, справді краще піти, ніж стояти і думати, чому ж не з'явився батюшка в парчевій ризи з квітами.

Сидір зрозумів усе. Він стояв, притулившись до задньої стіни іконостаса, і тремтів. Полетіти б, випурхнути в вікно горобчиком або духом святим у вигляді голуба. Утекти, заповзти б у щілинку мишкою, тарганом... Взяти чашу в руки? Ні. Прикритися плащаницею? Ні... Вийти, відмовитись прилюдно віри і тим заслужити визнання нового світу? Ні. Та й народ уже пішов. Що ж можна ще придумати... ой?

Церква була порожня. Прокопенко кашлянув і попрямував до вівтаря. Підійшовши до царських врат, Прокопенко перехрестився, постукав зігнутих пальцем в кругленьке «благовіщення» і прислухався. Тихо.

— Батюшко!

Глухий звук прокотився по порожній церкві і завмер.

— Батюшко!.. Щоб не гнівити бога і людей не бентежити, знімайте духовне вбрання і виходьте на цвинтар.

Прокопенко вийшов з хлопцями і став за церковною огорожею. Скоро вийшов батюшка і мовчки став перед Прокопенком у світському вбранні, простіше говорячи, в чоботях з рудими халявами і в теплому жилеті. Сорочка у нього була не зовсім чиста і штани застєбнуті неохайно.

— Так от що, — сумовито сказав Прокопенко. — Як віддали ви на люту смерть бідних християн ворогам революції, позбавляємо вас сану і життя, як Іуду Скаріота. Відверніться.

Рівно через тиждень кінний загін Гавриченка влетів у Вінницю. Прокопенко і Зборовський перші увірвались на вокзал, де петлюрівці зчинили неймовірну метушню.

— Здавайтеся, вороги! Стій!

Вершники мчали вздовж величезного ешелону, що відходив у напрямку Жмеринки. Вони стріляли в машиніста на ходу, і поки не зупинився поїзд, грізно кричали з розпластаних своїх коней:

— Зупиняй поїзд!

Дванадцять дрезин, переповнених бійцями, підходили до Вінниці з Козятинського напрямку.

— Товаришу командир, з Козятина наступають невідомі дрезини! Накажете...

Гавриченко подивився в бінокль. Дрезини зупинились. Богунці миттю розсипалися в степ і почали наступ бігом.

— Щорс! — сказав Гавриченко Данилюку.

— Відчиняй тюрму! — закричали вершники, осаджуючи гарячих коней біля тюремних воріт.

Тюрма здригнулася від радісного крику. Розчинились ворота. Сотні арештованих ремісників і селян виринули на вулицю. Деяких несли.

Щорс підходить до Гавриченка. Голос грізний, на обличчі усмішка.

— Хто вам дозволив брати Вінницю?

— Ви, товаришу начдив, — відповів Гавриченко.

— І тобі не соромно? Обскочив начдива.

— Ну, що робити? — виправдувався Гавриченко. — Зайняв Кордилівку, як ти наказував. Не встигли розташуватись на ночівлю, біжать з Калинівки... «Рятуйте, Петлюра ріже євреїв!» Я туди... Трупі, пір'я... Жах! Ну, прикончив банду і пішов.

— Але як ти встиг?

— А кіннотою.

— Якою?

— З кінних розвідників двісті шабель зібрав.

— Ох і змій же ти, Гавриченко!

— Товаришу командир, кіннота наступає! — доповів, підскакавши, кінний розвідник.

— Не може бути! Звідки? — спитав Гавриченко.

— Зі сходу.

— Стій! Може бути... — сказав Щорс. — Слово честі — це Боженко.

Боженко з таращанцями нісся на вокзал чвалом.

Гавриченко і Данилюк стояли біля Щорса і, розмахуючи білим прапором, кричали:

— Здаємося, здаємося!

Щорс посміхнувся і теж почав гукати:

— Помилуйте, батьку отамане, здаємося!

Боженко побачив своїх і дуже засмутився.

— Хлопці, та це ж богунці! Тьху! — Спинивши тарашанців, він зліз з коня і підійшов до Щорса, який тут же почав його обнімати.

— А щоб вашого батька чорт узяв, мальчишки! За вами скоро нікуди не встигнеш. Ну, що за напасть! Мико, дай мені хоч Жмеринку взяти. Хлопці ображаються.

Ця розмова відбулась уже в штабі, в приміщенні вінницької гостиниці «Савой», де розроблювався план дальшого наступу.

— Бери,— відповів Щорс і схилився над картою.— Дивись, ось Жмеринка, Літин. Так ти...

— Та що ти мені карту тичеш! Ти мені заданіе давай, а не карту! — розсердився Боженко.

— Ну ось, я й даю,— сказав Щорс.

— Миколо! — звернувся до Щорса Гавриченко. — Жмеринку взяти не так легко. Дозволь мені одночасно з батьком наступати з кіннотою через Літин.

— Та не треба... Миколо, скажи цьому молокососу, щоб не приставав до мене.

— Ну, добре,— сказав Щорс,— бери сам, тільки пам'ятай мою умову: якнайменше втрачай людей. Чуєш?

— Ну, що ти!

— Обережно вступай у бій. Але коли вже вступив, поведься так, щоб ворогу було страшно.

— Слухай, кому ти говориш!

— Не заривайся. А коли візьмеш, менше пускай в розхід. Це не завжди досягає мети.

— Та добре, добре,— відмахувався старий від надокучливих розмов. «Про що тут говорити, коли й так все абсолютно ясно. Треба поспішати», — подумав Боженко і з рішучою готовністю до дії, яка ніколи не кидала його, встав. Встали всі.

Щорс підійшов до Боженка:

— Ну, батьку, рушай, коли вже сам захотів. Бажаю успіху. А коли загинеш, не ображайся. Зостанеться слава на весь світ.

— Та добре. Там уже побачимо, що зостанеться... Гайда!

І Боженко вийшов. За ним вийшло четверо його командирів.

Через кілька днів, багатих найскладнішими подіями, Боженко раптом знову з'явився до Щорса у вагон:

— Забрав!

— Що? — спитав Щорс.

— Забрав, кажу, Жмеринку! Бар забрав! Забрав Комарівці!

— Хлопці, що робиться! — гукнув, зрадівши, Щорс.— Василю Назаровичу, та ти не батько, а справжній червоний генерал.

Боженко не любив цього не модного в той час слова.

— Я знаю, ти пожартував, Миколо. Але вже коли так, зви мене краще бригадиром.

— Добре. Так от, товаришу бригадир,— сказав Щорс і, сумовито посміхаючись, підійшов до Боженка.— Віддай назад.

— Що?

— Віддай Комарівці і Бар.

— Відступати? — Боженко спалахнув від обурення.— Ти що, здурів? Перед ким? Більшовики не відступають!

— Чому? Хто сказав? Часом можна і відступити, коли треба.

— Та кому ж це треба, дозвольте вас спитати?

— Нам треба. Революції треба! — сказав Щорс.

— Тьфу! — Боженко сів на диван і жалісно закивав головою: пропала робота!

Всі засміялися. Боженко образився і відвернувся.

— Так... Як же бути? — спитав він після паузи.

— Будь більшовиком,— сказав Щорс і відійшов до штабного апарата. Щось тривожило його. Тільки Боженка в цю хвилину хвилювали свої прикrostі, тому він не помітив душевного стану свого друга і з докором подивився йому вслід.

— А яким чином ви взяли Бар і Комарівці? — тихо спитав Боженка один з штабних працівників.

— А там Кравчук, спасибі йому, нажав від Котов-

ського. Та жмеринські залізничники. Потім мій помічник Сашко Калінін... Даром що офіцер... Слухай, Миколо,— звернувся Боженко до Щорса і важко зітхнув: — Коли мене десь уб'ють, признач бригадиром Сашка Калініна. Золота людина!.. Ах, людина!..

Почав працювати телеграф:

— Жмеринка. Біля апарата Калінін.

— Вінниця. Біля апарата Щорс. Отамани Коновалець і Оскілко наступають через Коростень на Бородянку. Київ під загрозою. Посилаю туди Гавриченка з богунцями і ніжинцями. Черняк з новгородсіверцями підступив до Житомира в районі Буда-Дубковецька. Десятий полк не витримав натиску Петлюри і відходить на Бердичів. Очевидно, Бердичева йому не втримати. У випадку захоплення міста Петлюра піде через Козятин на Житомир, у тил ніжинцям, богунцям і новгородсіверцям. Негайно вантаж полк в ешелон і рушай по маршруту Жмеринка—Вінниця—Бердичів. Завдання: утримати Бердичівський вузол... Ось тобі й Бар!.. — сказав Щорс, звертаючись до Боженка, і пройшовся по вагону, диктуючи телеграфісту наказ.

Боженко сплюнув. Командири не зводили очей з начдива.

— Я з двома бронепоездами і бердичівськими комунарами буду обороняти станцію. Батьку Боженко... слухай, бригадир, це для тебе,— сказав Щорс і схилився над картою.— ...З п'ятим і шостим полками форсованим маршем рушити...

— На Венгрію! — раптом несподівано голосно і рішуче підказав Боженко.

— На Шепетівку! — поправив Щорс старого під загальний регіт.— Всел Виїздимо. Так-то, товаришу комбриг! — Щорс любовно погладив Боженка по плечу й озирнувся. Всі пішли.— Сьогодні вранці розкрив свій чемоданчик... Костюм білий, літній... Смішно! І нащо я його вожу? Коли ж ми його вдягнемо, батьку? Де-небудь в Криму. Небо блакитне. Море блакитне...

— В Криму Денікін гріється.

— Нічого. Коли-небудь доберемось.

— Ти що? Спеки захотів? Ось тобі буде спека в Бердичеві.

— Ой, буде, батьку,— засміявся Щорс.

Почувся стукіт у двері.

— Увійдіть!

Увійшов начальник штабу:

— Поїзд відходить.

— Добре.— Щорс рухом руки наказав начальникові вийти.— Прощай, батьку.

— Прощай.

Вони обнялися.

Поїзд Щорса мчав на всіх парах до Бердичева, де вже кілька днів вогнем і кров'ю вирішувалась доля Києва. Петлюра зібрав свої кращі сили в один кулак і сам повів їх на Бердичів.

Отаманові курені билися, як ніколи. П'ять броньовиків і тридцять дві важких і легких гармати стрясали місто найжорстокішим вогнем і ревом.

Отаман знав, де треба було дати генеральний бій Щорсу. Саме тут, під Бердичевом, бо жодне місто не здатне було надихнути курені і розпалити пристрасть до перемоги до такого градуса, що навіть застарілий страх перед ім'ям Щорса не діяв уже на тих, що наступали.

За штиками богунців, киян і таращанців кожен «лицар» бачив Бердичів. Жадоба перемоги множилася на жадобу грабунку єврейських крамарів, лють вогню — на пристрасть насильства над єврейськими дівчатами. Блиск мідних підсвічників і срібних ложок, золотих перснів, браслетів і грошей, які можна буде виколупувати штиком із скринь, печей, подушок, безкарна темна розправа і тьмяна свідомість безнадійності своєї справи, і знову, і знову підсвічники й ложки — все це носилося гарячим маревом перед очима лютих куренів.

Здригнув Київський полк. Не витримали молоді, недосвідчені в боях юнаки, прогнули лівий фланг, зламали, почали відступати, і нікому вже було зупинити, нікому було підтримати занепалий їх дух.

Кращі бійці розстріляли вже всі призначені їм за життя патрони.

Яків Загуменний — комвзводу з Веркіївки, Ніжинського повіту, лежав з простріленим серцем. Командира Безкоровайного, київського коваля, його товариша коваля Покиньюбороди, синявського пастуха Пархома Лободи, Гната Муромця, Григорія, Савки, Федора й Кузьми Кривоносенків і багатьох інших київських, городнянських,

ніжинських, борзенських та інших, старих боями та молодих віком, бійців уже не було в живих. Багато з них були розірвані на шматки снарядами, деякі лежали, наче вві сні, а в командира четвертої роти Романа Даниленка навіть очі були відкриті, наче Роман дивувався відступу товаришів і своїй ранній смерті.

Лівифлангові роти почали тікати. Гайдамаки увірвалися в місто.

Бійці кинулись на вокзал, шукаючи рятунку в ешелонах. Сотні снарядів пролітали над головами кудись у далечінь за бідняцькими душами. Важкі бризантні вибухи піднімали гейзери землі, димували розбиті склади, а ще вище в бурих прогалинах вітер гнав страхітливу хмару кінноти, освітлену багровим світлом призахідного сонця.

Гуркотіли броньовики.

До вокзалу під'їхав поїзд Щорса.

— Сій! Куди? Від кого тікаєте? Від Петлюри?

Щорс кинувся з тендера в натовп:

— Подати командира!

Командир полку стояв перед Щорсом:

— Товаришу начдив, величезні втрати!..

— А ти чому живий, сучий сину? Людей лякати?! — І Щорс навмисне, щоб усі бачили, оперезав комполка нагайкою.— Товариші, вперед! За мною! Вперед!

— Ура! Ура! Хай живе Щорс! Дайош Петлюру!

І полк кинувся в контрнаступ. Билися до ночі.

Вночі до станції підійшов ешелон новгородсіверців.

До ешелону прямо з бою прибув Щорс з «Льюїсом» на плечі. Назустріч йому Черняк і Слинько, веселі командири новгородсіверців.

— Спасибі, Черняк! Спасибі, Слинько!.. Товариші новгородсіверці, оголошую мітинг відкритим. Товариші новгородсіверці, чи всім зрозуміло, за що боремось?

— Всім! Всім! Всім! Смерть Петлюрі! — закричали новгородсіверці з вагонів.

— Оголошую мітинг закінченим! За мною!

На правому флангу величезні лави петлюрівців ішли відкрито. Жменька богунців, мокрих від трудів і жаги і чорних від бруду й частих перебіжок, впала в стару канаву — немає вже снаги.

— Кінчено...

— Щорс... Хлопці, Щорс! Товариш начдив!..

— Тихо! Дивитись на мене...

Щорс з'явився несподівано з групою кулеметників і впав поруч.

Показались перші лави петлюрівців. Вони скочувалися в балку з гвинтівками наперевіс, все ближче, ближче.

— Товаришу начдив, вогонь...— прошепотів кулеметник Павло Радецький, гарний юнак шістнадцяти років.

Щорс погрозив йому пальцем:

— Дивитись на мене! Тихо... Тихо... Замреть...

Ворожі лави вже так наблизились, що втриматися не можна.

— Ну, товаришу начдив, вогонь... Ось їй-богу,— не терпілось Павлові: дуже близько були супротивники.— Ну, вогонь же, товаришу начдив, що ви робите?..

— Вогонь! — наказав Щорс.

Кулемети вдарили по петлюрівцях з сорокаметрової дистанції...

— Комдив! Щорс! Товариш Щорс!

— Так, так, хлоп'ята... Я тут! — Щорс з'явивсь серед нової групи.— Що, душно?

— Товаришу начдив, скажіть, переможемо чи ні? — спитав боєць Лобода і впав мертвий.

— Переможемо! Вже перемагаємо!.. Вперед! За мною, вперед!

Вулиці Бердичева. Все здригнулося від гуркоту, тупоту копит і людського крику. Билися в заулках врукопашну, вручну.

— Ура! Дайош Петлюру! — грімів Другий Богунський батальйон, який вів Щорс у тил ворога.

— Товаришу начдив!.. Спасіть...— простогнав поранений Павлик Радецький і впав непритомний в обійми Щорса.

— Передай Калініну: зайняти Лису гору, що б там не було...— наказував Щорс ад'ютантові, тримаючи Радецького в руках.— Передай Черняку: відбити вокзал!..

Вокзал був завалений трупами. Броньовик стрясав повітря гарматним ревом, просуваючись прямо.

— Куди, куди? — закричав Щорс і під самим носом у броньовика перевів стрілку.

— Товаришу командир, людей немає. Задавила артилерія.

— Поранені є? Став поранених!

Біг, озброєний ручним кулеметом, вздовж лави. Лава вся припала до землі. Один боець схопив його за ногу й повалив на землю.

— Ви чого тут ходите?

— А що?

— А те, що вб'ють, тоді що ми будемо робити?

— Пробач, не буду.

Вечір. Тиша. Штаб.

Входить Щорс, чорний, як земля, мокрий. Входить, хитаючись, в крихітну кімнатку й оглядається навколо, не впізнаючи вже ніби ні кімнати, нічого.

Випав з рук кулемет.

Не почув гуркоту. Скинув шкіряну тужурку. Відкрив кран і з стогоном підставив голову під холодний струмись. Ллється вода: «Так, так, так — що ж мені треба було?..» Згадав:

— Данилюк!

— Що? — пролунав голос з другої кімнати.

— Пиши.

— Єсть!

— «Дорога дружино. Пишу тобі з Бердичева. Я дуже сумую за тобою. І ось маю нагоду тобі написати. Тут відбулася заминка... словом, для спасіння Києва всі погляди були звернені на нас. Я взявся за справу. Петлюра...» Написав Петлюра?..

— Написав, хай йому добра не буде, — відповів Данилюк.

Кінець листа він диктував, сидячи на вузькій похідній койці. Притулившись до стіни і широко розкривши очі, він ніби вдивлявся у грізну картину кривавих подій.

— Так... «Петлюра на броньовиках підвіз переважаючі в багато разів сили і зігнув наше ліве крило. Наші полки не витримали і кинулись тікати. Приїхавши, я зразу зрозумів, чим це може скінчитися. З великими труднощами зупиняю втікачів, веду їх у наступ, вибиваю його і дуже сумую за тобою. У нього було п'ять броньовиків і тридцять дві гармати різного калібру. Місто переходило з рук у руки кілька разів. Є вбиті й поранені.

Я, дорогá, ти знаєш, не люблю писати. Але коли вже я пишу тобі, то... уяви, що тут було. Крапка. Я назвав це «Бердичівським жахом». Тут все змішалось до купи — і наші, й вороги. Петлюра кинув на мене все. Бій продовжувався дев'ять днів. До кінця бою у мене залишилося живими сто сімдесят п'ять чоловік і три гармати. Але я був глибоко переконаний в перемозі і переміг його...»

Останнє слово Щорс уже не вимовив, а якось ніби видихнув і замовк. Він заснув сидячи.

Затихла друкарська машинка. Данилюк довго дивився на свого командира.

Зараз почнеться сцена, перед написанням якої хочеться звернутись до художників, операторів, асистентів, освітлювачів,— до всіх, хто повинен розділити зі мною складний труд створення картини.

Приготуйте найчистіші фарби, художники мої. Ми будемо писати відшумілу юність свою.

Перегляньте всіх артистів і приведіть до мене артистів красивих і серйозних. Я хочу відчутти в їх очах благородний розум і високі почуття.

Декоратори, розташуйте їх у народній школі на підлозі, на лавах, на столах на фоні земних півкуль. Поранених перев'яжіть свіжими бинтами, покладіть їх у ряд, і шаблі покладіть поруч. Хай відпочинуть вони після довгих кривавих трудів. Вдягніть їх — відповідно дорогим спогадам про початок нашої епохи.

Освітіть їх, оператори, чистим світлом, щоб усе прекрасне, що пронесли вони по полях України, відобразилось на їх обличчях повністю, і передалося глядачам, і хвилювало серця нащадків високим хвилюванням.

Хай це буде світ вечірній, тихий, як перед святом після довгих трудів.

Хай вони мріють. Не треба їм ні їсти в цей час, ні пити, ні курити, ні зашивати поношений одяг. Не треба звичайних слів, побутових рухів, правдоподібних подробиць. Приберіть геть всі п'ятаки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди. Не опускайте їх в побут. Є війна. Є перемога і відпочинок поміж битвами. Товариші артисти, є перемога, і ви її героїчні виконавці. Я горджуся й захоплююся вами.

Вдивіться в себе,— як неспізнано змінилися ви всі! Так недавно відірвала вас доля від мирної праці, весіль, вечорниць і так багато повідала вам на історичних шляхах України. Як піднялися ваші наміри над побутовими латками, їжею та іншою грою з речами! Які виразні ви самі по собі! Ви — цвіт народу, його благородна юність на гірському привалі. Тихше! Хай ніщо не відвертає вашої уваги. Зараз ми будемо вкладати в уста артистів слова, які навіть не приснились би на чернігівських луках ні їм, ні їхнім нащадкам цілі, можливо, століття,— не поклич їх до подвигу грім пролетарської революції.

— Ну, добре,— тихо почав немолодий уже кулеметник Василь Титаренко і подивився на товаришів.— Говорять, приміром, бога немає... Природа. Ну, а природу, її ж хтось та створив. Значить, воно щось, очевидно, є.

— Можливо,— зауважив Радецький, що лежав біля стіни на фоні східної півкулі.

Щорс тихо увійшов до кімнати разом з Петром Чижем. На ньому була чиста біла сорочка і шинель наопашки.

Присівши на шкільну лаву, він зразу ж опинився в центрі рідного кола. Всі, крім поранених, підвелись і присунулись до нього.

— От поясніть мені, товариші,— сказав один з командирів, прислухаючись до внутрішнього свого голосу.— Іду, приміром, в бій. На двісті кроків б'ю петлюрівців з нагана. Побажая: падай, падай, падай! Падає. Завжди. Майже не цілюсь.

— Окомір точний.

— Ні, не те,— сказав Черняк і присунув свій табурет до Щорса.— Ось у мене, Миколо, те ж саме. Розстрілюю кулеметну стрічку, останню. Навколо пекло, у скронях стукає. Вже треба бомбу, та швидше. Одну, другу, третю! Ух!.. І раптом побажаю: журавлі, пролітайте в небі! Дивлюсь угору...

— Летять! — підхопили богунці і підвели голови.

— Летять! От їй же богу, над самісіньким боем! — Черняк розкрив руки і закинув голову вгору, немов побачивши у височині журавлиний ключ.

— І в мене те ж саме, товаришу начдив, — сказав Петро Чиж здивованим напівшепотом.— Іду в розвідку,

так. Річка. Луг. Туман. Тихо... Побажаю: прокричи, деркач! Кричить — дер-дер, дер-дер... Я на небо: зоре, падай!

— Падає? — захоплено прошепотів Павло Радецький.

— Падає! Згадую Настю: Насте, приснисть! Сниться.

— А мені сниться, що я літаю,— сказав Павло.

— Ну! Льотчик обізвався...

— А раз приснилось,— признався далі Павло, широко розкривши здивовані дитячі очі,— начебто я особисто звільнив увесь світ від ярма капіталізму.

Ніхто не посміхнувся, почувши сон Павла. Навпаки.

— І мені, і мені, і мені,— тихо дивувались богунці, поглядаючи один на одного.

— А мене, товаришу начдив, куля не бере.— Молодий чернігівський «змій» Ткаченко сидів на підлозі перед Щорсом в білій сорочці і не зводив із свого начдива гордого схвильованого погляду.— Наступаємо на окопи. Іду. Кулі свистять, свистять, аж лоскочуть! А я, товаришу начдив, так хочу перемогти, так хочу, так хочу! — Голос Ткаченка затремтів від грізних бажань, і сам він увесь здригнувся і випростався.— Кажу: куле, не чіпай, не чіпай, не чіпай! Не чіпає. Лоскоче, але не чіпає. Скажіть мені, що це? Правда?

— Правда,— сказав Щорс і повільно обвів очима всіх.— Раз у тисячу років куля не повинна брати людину. Це безсмертя.

Всі затамували подих і не зводили очей з командира. Всіх обняло одне почуття.

— Історія заворожила нас, хлопці,— мрійно і сердечно продовжував Щорс, дивлячись кудись у далечинь, в майбутнє.— От я теж часто думаю,— прошумлять роки, завершиться революція, і заживуть люди-брати на землі. Скільки ж казок про нас перекажуть, скільки пісень проспівають про нас! Тихими вечорами та зоряними ночами, де-небудь під Черніговом, над чарівною нашою Десною, будуть співати інтернаціональні хлопці з дівчатами. Проспівають і замовкнуть. Пролетять журавлі з теплого краю...

— Тоді всі краї будуть теплі.

— Будуть. Ніжно обніме тоді яка-небудь кароока дівчинонька свого чубатого генія і скаже: «А тепер заспіваймо старовинних народних пісень про велику революцію». І почнуть вони, хлопці, співати про нас.

— Що ж саме? — прошепотіли богунці.

— І воскреснемо ми,— сказав Щорс, переносячись думкою в далекі грядущі століття.— І повстанемо з сивини століть, і пройдемо перед ними могутнім строем, повним урочистого ритму й краси, тверезі, хоробрі, без лайки, без підлабузництва і зрадництва. Пройдемо за Леніним такими достойними, простими товаришами, що якби можна було все це уявити собі зовсім-зовсім ясно, ох, багато хто заплакав би сьогодні в тузі, що не так проніс через життя свої рани і голову свою ніс не зовсім так!.. То будуть народні пісні.

Поранені лежали з забинтованими руками на грудях і, широко розкривши очі, думали свої потаємні думи.

— Як же треба дорожити життям, хлопці! — Щорс зітхнув і, посміхнувшись, подивився на тих, що сиділи спереду на шкільній лаві.— «О мій любий, яка велика була епоха і які казкові люди», — зітхне дівчинонька і, мрійно дивлячись вперед, побачить когось, скажімо, ну...

— Чижа,— підказав Радецький.

Всі мрійно посміхнулись.

— Так. «Скажи мені, сіроокий, які ви були?» — начебто питає тихенько вона,— сказав Щорс і раптом повернувся до Чижа.— Що ти їй скажеш?

— Та що ж говорити...— зніяковів Чиж. Поранена рука його була сповита великим бинтом, і він тримав її на грудях, наче сонне дитя. І лоб також був забинтований.— Не знаю я, що говорити.

— А ти скажи, не викручуйся,— наполягав Черняк.

— Ну, скажу що-небудь. Скажу — були всякі,— подумавши трохи, відповів Чиж. — Були п'янички і ці... ледарі та всякий недисциплінований елемент. Були й інші сучі сини, скажу. Але більшість, скажу, була хороша.— Рухом плеча Чиж поправив шаблю і теж по-своєму суворо подивився в далечінь, поринаючи духовним поглядом у віки до ніжної красуні своєї.— Більшість, скажу, була така, що не тільки в газетах вичитувала, хто вона сьогодні і куди піде завтра, а в згасаючих зіницях ворога, та на кулеметних стрічках, та на лезах шабель читала ленінську програму життя й смерті в кожному місті, в кожному селі! — Чиж блиснув очима і грізно поправив неслухняну шаблю здоровою рукою.

— Ух ти! — здивувався Черняк, не пізнаючи Чижа.

— Так-так, скажу! І все, скажу, во ім'я вас. І нерідко,

скажу, сини одержували батьківську кулю в голову і самі стріляли в батьків з парабелумів і наганів, і не вважалося це, скажу, ні синовбивством, пробачте за грубий вираз, ні, як би сказати по-нашому, по-тодішньому, батьковбивством, а звалося просто: син проти батька, батько проти сина, треба, так треба,— час такий. Такий, скажу, був час, що революція вибухала з народних грудей, як кашель або вогонь з вогнедишних гір! Так що співайте, скажу, про нас на здоров'я і вибачайте, що були не дуже красиві.

Прекрасний був Чиж у цю хвилину, прекрасна була кожна його риса і кожний рух.

— Бідні були, скажу, і дуже сердиті, бо зла назбиралося на нашу голову сила-силенна за сотні літ... Один Петлюра, гад, чого вартий! А тут ще різні ці... гетьман та інші дрібні банди... Ух, гади!.. Товаришу начдив, ну що я їм, їй-богу, скажу? — прийшов раптом в себе Петро Чиж, зовсім засмутившись. — Я не оратор для таких розмов.

— Товаришу начдив, — почувся голос Титаренка, — а чи правда, що після війни ви хочете всю землю засадити садами?

— Правда,— сказав Щорс і замислився. Запала тиша.— Взагалі, я гадаю, буде зовсім інше життя, зовсім інше. А чому всю земну кулю, справді, не перетворити в сад? Це так просто...

Бійці сиділи немов зачаровані, і вся земля перед ними зацвіла яблуневим цвітом.

Тоді Титаренко розпочав високим дзвінким голосом:

Світи, світи, місяцю, гей, гей!
Ще й ясна зоря, та гей, гей, гей!

Хор бійців підхопив пісню, і раптом здалося усім, що розсунулися шкільні стіни і вони в'їжджають з широких просторів у рідні села свої, і люди радіють їм під рідним небом.

Просвіщай доріженьку
Аж на край села...

Раптом розчинилися двері. На порозі політком:
— Деша! Під Царицином наші б'ють білих!..

Серед полів село Високе над водою потонуло в зелених садах та тихих галях. Праворуч — молочна ярина з пасіками, ліворуч — золоті хліба. А над селом гримить пісня — вступають богунці.

Аж до того дворика,
Де живе вдова...

Загорілі молоді обличчя припорошені золотим пилом степових шляхів. У хлопців біліють зуби і марлеві свіжі бинти на головах і руках. Дехто кульгає, спираючись на товаришів. А поранених важче везуть на навантажених снопами й сіном возах.

Навколо богунців роями носиться дівтора. Увесь народ вийшов їм назустріч.

Жінки розставляють на майдані столи з білими мережаними скатертями, ставлять борщ, хліб, картоплю, молоко — кисле й солодке. Ставлять сметану, сир, вареники, й товченики, і мед прямо мисками — гречаний, темний у сотах і просто мед, і яблука, й сливи. А одна бабуся поставила мисочку вареної нечищеної картоплі, і ніхто потім в селі не докорив їй і не посміявся з неї. Не була вона ні скупюю, ні ехидною, а була доброю і чутливою, та велика бідність як упала на неї сто літ тому, так і протримала до приходу богунців.

Цікаві дівчата вибігали з-за хат і дворів у святкових спідницях і намисті, старі діди, баби і чоловіки — всі поспішали назустріч богунцям.

А по селу розливалися пісні, і бійці з народом сідали за столи.

— Спасибі вам, товаришу командуючий, і всьому червоному війську, — сказав старий Трохим Лобода, підійшовши до столу, біля якого зупинився Щорс. — Щоб же жила вона, наша Радянська Україна, доки світ стоїть. А вам, синку, нехай господь щастить і благословить.

У Лободи тремтів голос і на очах були сльози. Третьакою рукою він налив чарку горілки і підніс її Щорсу.

— Спасибі, батьку, за ласку. Горілки не п'ю і бійцям не дозволяю.

— Не п'єте? А як же воювати без горілки? — здивувався жилавий, з надзвичайно задирливими очима дідок, на прізвище Вернигора, відомий на всю округу своїми жартами. Нічого особливого в ньому начебто й не було, але без сміху ніхто чомусь не міг дивитись на нього.

— Пробачте,— сказав Лобода, передаючи Вернигорі пляшку.— І добре робите. А що вже петлюрівці тут її випили! Просто як гуси воду. Казали, без горілки воювати страшно.

— Нічого,— Щорс посміхнувся.— Ми їх і без горілки знищимо.

— Рятуйте! Рятуйте! — пролунав раптом здалека жіночий крик.

— В чім справа?

— Ой боже мій, грабують! — кричала стара Олена, пробираючись крізь натовп до Щорса.

— Хто?

— Ваші... рушника і черевики потяг, щоб йому добра не було!

Командири помітили, що за старою чотири червоноармійці вели вже й злодія.

— Пізнаєте? — спитав Щорс, показуючи на злочинця.

Олена озирнулась.

— Він! Ах ти злодюга! — гукнула вона і кинулась до злодія.— А я йому, шибенику, ще молока дала... Ось і рушник...

— Розстріляти! — гнівно наказав Щорс.

Юрба бабів, дівчат і дітей шарахнулась з переляку вбік.

— Розстріляти? — Олена розгубилась.— Кого?

— Падлюку і негідника, що ганьбить ряди Червоної Армії.

— За що? За рушник? — перелякалась Олена.— Та що ви, з глузду з'їхали, господи прости! Та я йому ще два таких дам, хай витирається на здоров'я, ледащо!

— По зраднику і грабіжнику! — пролунала команда.

— Ой, рятуйте! — заголосила Олена і кинулася рятувати свого злодія.

— Рятуйте, люди добрі! Вбивають! Вбивають! Ой, не стріляйте, розбійники! Ой, щоб же мені, окаянній, та язик відсох! О-ой!

— Одставить!

Щорс стояв біля столу. Гнів уже минув, поступившись місцем жалю й симпатії до старої Олени.

Коли грізні судді опустили гвинтівки, Олена радісно заплакала і, схопивши своєю слабкою рукою злодія за

О. П. Довженко на зйомках кінофільму «Щорс». 1939 р.

чуба, почала бити його, наче винуватого нерозумного онука. Тут уже всі зареготали, навіть покараний.

— А ми до вас, товаришу Щорс, з делегацією,— промовив Лобода.

Група селян стояла перед Щорсом. Це були великі сіроокі літні чоловіки. Багато страшного і вже забутого могли б розповісти вони про свою молодість, розвіяну по петербурзьких казармах, по Сибіру, по сопках Маньчжурії, по океанах. Та й не тільки про молодість. Про бідність і нужду, про пана й жандарма, і про карпатські могили синів, і про могили синів, закопаних окупантами та гайдамаками живими в землю тут же, в рідному селі. Темної ночі припадали вони до синовніх могил, і ні одна сльоза не була пролита в цю ніч. Тільки кров закипала в благородних бідняцьких жилах.

— Приймайте разом з хлопцями в дивізію нас,— сказав Лобода, рекомендуючи Щорсу своє товариство.— Ось Максим Сірко, вахмістр лейб-гусарського її імператорської величності полку. Старший унтер-офіцер кінногвардійського його імператорського височества світлішого князя Михайла Олександровича полку Платон Шерстюк. Микита Шерстюк — унтер-офіцер уланського її імператорської величності государині імператриці Марії Федорівни полку. Терешко Шерстюк — вахмістр кірасирського кінногвардійського полку. Петро Шраменко, Гордій Горлиця — кірасири його...

— Кавалерія. Добре! — посміхнувся Щорс. — Ну, а де ж ваші коні?

— Коней немає. Пробачте, безкінні ми, так би мовити, біднуваті люди. Там є конячки, але щоб справжніх коней... нема і в заводі.

— Дисциплінарного батальйону його величності молодший каторжник Омелян Вернигора! Бажаю битися з Петлюрою! — Вернигора став струнко перед Щорсом і промовив ще кілька слів, не зовсім придатних до написання. Всі засміялися.

— Куди ти, стара собако? — раптом заволатала Олена і знову кинулася до Щорса.— Синочку мій, не бери його. Він же у мене такий п'яничка! Все військо тобі переписує. А брехун!..

— Геть, доносиця!—закричав Вернигора.—Пожалілась на солдата, тепер хочеш мене зганьбити! Товаришу командуючий, це моя жінка, прошу її не слухати.

— Пасіка гниє...— молила Олена Щорса.

— Не треба мені пасіки! Мені потрібна війна, а не твоя пасіка!

— Дядьку, візьміть і нас на війну,— звернулись до Щорса хлопчак.

Подобались Щорсу ці прудкі хлоп'ята. Здавалося, це було так недавно...

— А що, будете Петлюру бити?

— Будемо, дядьку, будемо! — закричали хлопчак хором.

Щорс посадив собі на коліна найменшого, голубо-окого хлопчак в німецькій офіцерській касці.

— А де ти таку гарну каску дістав?

— Це окупант зимою батька вбив, а дід розсердився та вбив окупанта, а каску мені подарував.

В цей час підійшов один з командирів і щось сказав Щорсу на вухо.

Щорс зразу підвівся і швидко пішов, так і не доторкнувшись до страви.

— Що таке? — спитав він в тривозі, увійшовши в штабну хату.

— З Боженком нещастя, — сповістив начальник штабу.

— Вбитий?

— Ні. Жінку вбили провокатори під Києвом.

— Ай-ай-ай! — Щорс захвилювався і швидко заходив по хаті.— Приготуватись до від'їзду, живо!

Ад'ютант вибіг виконувати наказ.

— Ох ти ж, бідолаха. Уявляю, що там робиться. Старий плаче, бригада мітингує. Підозрілі агітатори... Та не кури ти, будь ласка!

— Та я не курю,— розгубився Тишлер,— ну що ти, їй-богу!

— Та як же не куриш, коли куриш! — Щорс швидко підняв кинуту цигарку.— Це що?

— Бідний Боженко... Бідний Боженко...— Тишлер розгубився і кинувся гасити цигарку.

— Та ну, досить вже... досить... ой, не дай боже! — Щорс вибіг у сні. Назустріч Черняк.

— Швидше, швидше, Черняк. Загине бригада — поспішаймо.

Грізно хвилювалась Тарашанська бригада. Містечкова площа шуміла, наче морський прибій.

— Хлопці, матку вбили! У Києві матку розстріляли, братці! — гукали тарашанці, трясучи зброєю.

— Ой матко, матко! — ридав Боженко, роздираючи на собі сорочку і кидаючись в тузі на голі стіни класної кімнати. Ніхто не відважувався увійти до Боженка.

— Геть з хати! Геть! — заревів він на Савку Трояна, який спробував було втішати свого командира.

— На Київ, хлопці, на Київ! — доносились з вулиці грізні вигуки розлютованих ораторів. — Кривава річка потече з Києва!!!

Покритий пилом і наче висхлий від довгої дороги, Щорс промчав крізь натовп на змиленому коні. За ним слідом Черняк і невелика група командирів. Пролунали крики вслід, тривожні, недобрі. Ринула боса неголена Січ до будинку Боженка.

— Батьку! Батьку! — Щорс вбіг у кімнату і кинувся до ридаючого Боженка. — Ну, заспокойся, батьку, ну, не треба. Ну, батьку, батьку!..

— Василю Назаровичу, не плачте, — утішав старого Черняк. — Не треба плакати. На, випий води.

Боженко відштовхнув кухлик з водою і, закривши голову чорною буркою, упав на вбогу клейончату кушетку. Моторошний плач струснув кімнату. В цьому плачі потонули і голоси Щорса, і Черняка, і брязкіт зброї, і грізний шум за вікнами.

Щорс і Черняк, ці мужні бородаті юнаки, утішали Боженка, як діти, гладили по плечах і по голові, дарували йому бінокль, поправляли зборки на бурці.

— Миколо, — простогнав Боженко, — матку вбили... Чуєш, Миколо, і ти, Черняк, ви чуєте? Поїла тарашанців чаєм, ходила за пораненими, прала бійцям сорочки... Хто мою матку вбив? — закричав раптом старий Боженко і лютим ударом нагайки розбив шкільний глобус.

Він знов упав на кушетку, закрився буркою і заревів, як поранений лев. Потім виглянув з-під бурки одним розлютованим оком, очевидно, щось вирішивши:

— Як ти думаєш, Миколо, якщо я зніму з позиції тарашанців і піду почищу Київ, твої богунці не заважатимуть?

Це було те, чого так боявся Щорс, що змусило його кинути дивізію і поспішати чвалом до Боженка, не гаючи ні хвилини.

— Я люблю тебе, батьку, — відповів Щорс, підійшов-

ши до старого і витримуючи його погляд, повний відчаю і гніву.— Та коли вже так, мої богунці знищать твою бригаду, а я вб'ю тебе тут же на місці! І сам загину! І хай тоді гине до чортової матері все і провалюється увесь світ! Ти мене знаєш, батьку.

Почувши таку відповідь, Боженко знову закрився буркою і, відвернувшись до стіни, важко застогнав. Гіркі думки гнітили душу старого: «Миколо, Миколо!.. І де в нього схована сила такої неймовірної вдачі? Худий, хворий, безсонний і безстрашний, без хвилини спокою, без жінки, непитуший, хлопчик з бородою для широких буйних мас. Уб'є, звичайно, вб'є і бригаду знищить, а себе знищить бомбою. Будь вони прокляті, ці провокатори... Ох, не вийде, мабуть, з Києвом, пропала матка ні за що...»

Аж ось відчинилися двері, і в кімнату тихо ввійшов Нещадименко. Сповістивши щось пошепки, він передав Щорсу старовинну шаблю в багатій золотій оправі.

Взявши шаблю в обидві руки, як беруть у врочистих випадках хліб-сіль на блюді, Щорс підійшов до Боженка і виструнчився:

— Славний боєць революції, командир знаменитої Таращанської бригади, батьку Боженко! — сказав він голосно і урочисто.— Робочий клас України і Росії разом з урядом і партією висловлює тобі глибоке співчуття в твоєму особистому горі. Робочий клас вірить, що революційні цілі в тебе завжди будуть перемагати особисті, і гордиться тобою.

Боженко виглянув з-під бурки і, вражений до краю такою несподіванкою, швидко сів. Широко розкритими заплаканими очима дивився він на Щорса. Немов животворящий дощ на сухе поле, лилися на нього горді слова молодого друга:

— Трудящі бідні селяни і робітники чекають від тебе перемог, і тільки перемог. Пам'ятай, батьку, що наші імена вже вписані в історію людства золотими літерами. Прийми ж від робітників усього світу в подарунок на пам'ять ось цей золотий меч з написом.

— Ох і сучий же ти син, Миколо,— схлипнув Боженко, взявши меч з якоюсь дитячою радістю.— І за що я тебе так люблю, я й сам не знаю.

Всі посміхнулись, і стало всім легко. Щорс і Черняк обняли старого і вийшли на ганок.

Таращанці стояли на майдані мовчки. Ніхто не вигукнув звичайного «ура», і ні одна шапка не злетіла вгору, як завжди.

Боженко почав свою промову дуже голосно. Але навіть у цьому трубному голосі звучали нотки ніжності, жалю і тепла:

— Синочки!!! Матку вбили! Нікому вже нас ні чаєм частувати, ні варенням балувати, ні сорочки прати, ні дірки латати!.. Що ж будемо робити, хлопці, сироти ви мої, сіромахи? Петлюру добивати, ось що! — гукнув раптом батько так, що площа затремтіла від цього гуку. Потім, розсердившись, вдарив шаблею по ганку: — Командири, до мене!

Підлетіло до ганку дванадцять кінних командирів.

— Лександре! Скільки кілометрів до Здолбунова? Сімдесят п'ять? Щоб завтра з артилерією був там!

— Єсть!

Загарцювали перед ганком коні, завертілися на всі боки. Заблискали іскри під копитами.

І коли серед шуму, дзвону зброї і кінського тупоту були віддані останні розпорядження, Боженко, як і завжди, закінчив свою промову напутнім словом:

— Коли візьмете Здолбунів, братці, і знищите Петлюру, не забудьте сказати тамошнім мешканцям: громадяни, великодушно пробачте, що змушені були дати бій. Чуєте?

— Чуємо, батьку, чуємо!

— А коли Петлюра втече в Польщу, так ви не дуже там вагайтесь, а прямо...

Боженко змахнув шаблею, але, відчувши легкий дотик Щорса до правого ліктя, закінчив свою промову більш дипломатично:

— ...Прямо на кордоні станьте, і щоб птиця не пролетіла! Чуєте?

— Чуємо!

— А коли пролітатиме птиця, так бийте й птицю!..
Марш!

Немов підхоплені гарячим вітром, звелись дибки командирські коні, гвинтами повернулися в повітрі і поринули в далечінь. Промчали безусі ординарці. Задзвеніла зброя. Пил пішов хмарами. Таращанці рушили в похід:

Ой на горі та женці жнуть,
Ой на горі та женці жнуть.

А попід горою, яром-долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою
Козаки йдуть...

Скоро пил піднявся до неба і все зникло. Тільки окремі вершники неслися в ньому дивними силуетами навздогін бригаді повсталого народу.

Погуляймо тепер у просторах свого серця і, минаючи багато міст і сіл, старих багатостолітніх курганів, перенесімося в Дубно на Волині. Складні справи відбувались біля міста.

На вокзалі, за кілометр від старовинного бойовища, звідки грандіозна душа Гоголя піднесла колись окривавлену душу запорожця Кукубенка до самого божого престолу, на дубенському напівзруйнованому вокзалі, в салон-вагоні біля вікна сидів Боженко.

У вагон не пускали якихось людей. Хтось поспішав. Чийсь крик доносився, і брязкіт буферів, і неспокійний гомін натовпу.

Важко на душі у Боженка. Не так все склалося, як жадалось.

— Одержав депешу з Житомира від Щорса. Плохі діла.— Боженко подивився на Савку, потім у вікно і журно похитав головою.— Людей мало. Вибито... Поповнень немає. Босі... Ах! Казав я йому, — давай, кажу, бить одним кулаком прямо на Венгрію! Ні!.. Ось тепер докрутились...

Савка Троян слухав батька, шанобливо згоджуючись. «Звичайно, хоч до Венгрії, очевидно, і далеченько, але чому, справді, і не вдарити, коли вже така маса народу загинула, а війні кінця й краю не видно».

— На Київ Денікін суне...— Боженко глянув на карту,— там десь з Бахмача. А тут Петлюра. Стягнув усю шатю і лізе разом з польськими панами, графами, князями. Чи ти бачив таке?.. Покажи мені, Савко, де ми? — Боженко зітхнув і знову перевів очі на ненависну оцю карту.

Не довго думаючи, Савка простяг руку до карти і зробив над нею такий викрутас пальцями, що можна було б і не примислювати Дубно до якогось одного кружечка, можна було б, так би мовити, зовсім вільно відчувати себе на карті під широкою Савчиною долонею.

— Так,— сказав Боженко.— А пани де?

Савка показав і панів, зробив при цьому над картою

ще складніший віраж пальцями і навіть гучно стукнув кулаком по уявлюваному панському місцю.

— Так. Ну, а як би ти наступав на панів на випадок, коли б я тебе на них послав? — спитав Боженко і хитро примружився.

Савка зробив середнім пальцем розчепіреної руки щось на зразок вісімки або великого скрипичного ключа і, швидко пронизавши накреслену фігуру прямою лінією, блискавично вдарив по карті кулаком, який він встиг зібрати у повітрі.

— Так, — сказав Боженко. — А ще як?

Савка показав ще більш хитрий маневр. Накресливши тим же середнім пальцем розмашисту дугу в обхід противника, він раптом опустився блискавкою вниз і, зробивши п'ятірнею хапаючий рух, пром'яв добре-таки карту в районі розташування ворога.

— А ще як? — спитав Боженко, нахмурившись з явним невдоволенням. Савка почав виконувати нове бойове завдання в тому ж стилі і невпевнено подивився на батька.

— Подай нагайку.

— Батьку, ну для чого вам ця нагайка?

— А для того, сучий ти сину, щоб не показував на картах трьох доріг, а одну, та саму кращу. Гудзик застєбни, невіглас!

Боженко кинув нагайку і, не вдивляючись, де воно там і що, провів по карті всією долонею.

— Ось так будеш наступати. Прямо. Зрозумів?

— Так точно, зрозумів, — відповів Троян.

— А на поповнення, Савочко, не надійся. — Боженко не любив довго сердитись на Савку, тому, трохи посередившись, він зразу пом'якшав і перейшов на лагідний батьківський тон. — Так що прояви там побільше хоробрості, класової ненависті, чув? Ну от... Нема людей, — зітхнув Боженко, — а люди ж були! Як орли! Таращанці! Проторохтіли по всій Україні...

Увійшов черговий.

— Тобі чого?

— Інспекція з штабу армії! — доповів черговий.

— Жени їх до чортової матері! — розсердився Боженко. — Мені не інспекція потрібна, а люди!

Але інспекція була вже у вагоні. Боженко помітив її краєм ока і відвернувся.

Вісім військових спеціалістів явно офіцерського вигляду на чолі з якимось, очевидно, колишнім полковником чи генералом стояли в дверях і в проході.

— Мандат! — сказав Боженко і, одержавши у одного з них мандат, не дивлячись, передав його ад'ютанту.

— Даю вам десять хвилин.

— Слухаю,— відповів інспектор Борковський.

— Що вам потрібно?

— Нам потрібно зробити огляд вашої Таращанської бригади. І, крім того, з'ясувати кількість трофеїв, які ви...

— Ага, трофеїв захотілось...

— Але перед цим дозвольте кілька запитань,— сказав один інспектор.

— Питайте.

— Рік народження?

— Забув.

— Ваша освіта?

— У дяка в університеті.

— Ні, ви скажіть.

— Я ж вам сказав — у дяка.

— Ваша військова освіта?

— Неосвічений,— сказав Боженко таким глухим голосом, що Савка тут же відійшов від батька на чотири кроки.

— Пробачте,— сказав Борковський,— але як же ви, не маючи освіти і військової підготовки, можете працювати в чині командира бригади?

— Служу для революції, а не для чину... Скажіть мені,— Боженко раптом круто повернувся до Борковського,— серед вас комуністи є?

— На жаль, зараз немає,— відповів трохи збентежено Борковський.— Один комуніст при нас був, але я його послав до Щорса.

— Так, був, кажете? І зараз немає? Ну, тоді сідайте,— Боженко посміхнувся і відразу пожвавішав.— Сідайте, прошу вас, сідайте.— Боженко люб'язно подав інспекторові стілець і, коли той сів, присунувся до нього і поплескав легенько по плечу.— Сучий ти син, стерво! Мало я вас розстрілював, коли ви були у гетьмана! Ти думаєш, я тебе не пам'ятаю? Пам'ятаю! — Боженко взяв зі стола велику лупу і, примруживши одне око, почав уважно розглядати Борковського, наче малесеньку плямку на військовій карті.— Пам'ятаю, як же. В Ніжині...

Забув? Коли ж ти встиг в інспектори пролізти? Чи це не ти?

— Дозвольте! — ображено сказав Борковський і підвівся.

— Не дозволю! — Боженко стукнув кулаком об стілець, теж встав. — Зараз іду в бій. А вас забираю з собою рядовими на два тижні. Там ви побачите мою освіту, загальну і військову. Залишитесь живими — поговоримо. Не залишитесь — рапорт напишу в штаб армії...

— Не маєте права! — закричав Борковський.

— ...загинули геройською смертю за революцію! — Боженко підняв чарку коньяку і хотів уже випити її за поминання душі убієнних, як раптом відчинились двері і в вагон увійшов Щорс, а за ним Вурм.

Чарка Боженка непомітно полетіла у відчинене вікно вагона.

Щорс був надзвичайно схвильований і, очевидно, дуже поспішав:

— Здорово, комбриг! Як справи? Все в порядку?

— Спасибі. Поправляються. Прибула допомога. — Боженко показав на інспектуру. — Марш за зброєю!

— Це знущання! — обурився Борковський, звертаючись до Вурма.

— Залиш дурниці, — сказав Щорс Боженкові.

— Не залишу!

— Комбриг Боженко, я вам наказую! — гукнув Щорс з надзвичайною люттю.

— Слухаю, Коля... Я зараз... все, що хочеш... слухаю, — відповів найтихшим голосом Боженко і швидко вийшов з вагона.

На пероні до нього підлетів на змиленому коні Лобода.

— Василю Назаровичу! В Хомутівцях уланський полк білополяків. Що робити?

— Вирізати! — закричав Боженко.

— Це ганебна партизанщина! Ви будете за це відповідати! — гарячивсь у вагоні Борковський.

Щорс дивився повз Борковського на Вурма. Вурм зрозумів погляд і попросив інспекцію залишити його з Щорсом для партійної розмови. Щорс і Вурм залишились у вагоні самі.

— Ну що? Я мав рацію, коли кинув свій штаб і примчав сюди? А в мене там теж справи.

— Отак вам і треба,— ехидно відповів Вурм.— Не хочете брати культурних командирів, хоч би того ж Борковського, в начальники штабу до Боженка...

— Ви знову...

— Так! І не тільки я. В штабі і в Реввійськраді вже добре всім відомо, що вся ваша дивізія пройнята партизанським духом.

— Так,— сказав Щорс, підходячи до Вурма.— Значить, дивізія в сорок тисяч бійців, що пройшла з боями всю Україну від Унечі до австрійського кордону, що побила окупантів, гетьмана, Петлюру, дивізія, яка на своєму шляху створила органи радянської влади,— це партизанщина?! Добре. Я напишу про це Леніну.

— Пробачте, але ви підлягаєте Троцькому, а не Леніну.

— Так, але, крім начдива, я ще член партії.

— Я теж член партії!

Раптом на пероні почався гамір. Щорс і Вурм кинулись до вікна.

Біля сусіднього ешелону великий натовп червоноармійців оточив інспекторів.

Літній червоноармієць Ніжинського полку Данило Шерстюк тримав за груди Борковського і голосно гукав:

— Стій, стій! Не втечеш, гад!.. Ага, ось він!

Щорс кинувся з вагона прямо в натовп.

— Товаришу начдив! Товаришу начдив! — пролунали тривожні крики з натовпу.

— Пусти! — наказав Щорс Данилові Шерстюку.

— Товаришу начдив, гідру піймали! — Шерстюк був блідий і схвильований надзвичайно.

— Що? Яку?

— Поміщик наш! Гетьманський каратель!..

— Може, ти помилився? Пусти!

— Не пущу. Я його ось таким ще знаю! — хвилювався Шерстюк, показуючи рукою на метр від землі.

— Товариші, нас продають! — пролунали крики з теплушок.

— Нас продають!

— Товариші, нас продають!

— Та не продадуть, цілі будете. Хто вас купить, таких голодранців? — почувся з тамбура класного вагона

веселий голос Боженка.— Сідай по вагонах, одправляємося на фронт!

— По вагонах! — пронеслася вздовж ешелону команда.

Пролунав гудок паровоза. Таращанці посипали в теплушки, ешелон заляскав буферами і рушив вперед.

— Бувай здоров, Миколо!—кричав Боженко з вагона.

— Будь здоров, старина. Бережи хлопців! — крикнув Щорс.

— Слухаю!

Довго дивився Щорс услід поїзду, наче передчуваючи, що вже не бачитись йому з Боженком ніколи. Потім засмучений підійшов до групи інспекторів:

— Прошу, товаришу Вурм, до вагона. Пане Борковський, прошу вас.

Через кілька годин поїзд Щорса зупинився на станції Житомир.

— Щоб я не бачив вас більше в розташуванні моєї дивізії, чуєте?

Щорс залишив інспекцію і вийшов з вагона.

На пероні його зустрів начальник штабу.

— Як справи?

— Погані,— сказав стурбовано Теплицький і подав Щорсу велику депешу.

Щорс швидко пробіг її очима.

— Негідники! Ох, негідники! Говорив я — менше набирайте в полки полонених, женіть їх в тил! Ось і догралися. Покликати сюди Вурма! Вернути його до мене!

Через три хвилини Вурм стояв знову перед Щорсом.

— Ось,— сказав Щорс, показуючи йому депешу.— Перший випадок повстання полку. Ніжинський! Той самий, куди ви все-таки всунули десяток оцих Борковських.

— Не може бути...— Вурм зразу весь пополотнів.

— Полк зірвався з позиції і пре на Житомир. Розклався в дим. Ви уявляєте, що тут буде через годину?

Кинувши Вурма, Щорс хутко вернувся до Теплицького:

— Вантажте на платформи тридцять кулеметників з школи командирів.

— Єсть!

— Дайте машину.

— Єсть машину!

Паровоз з двома платформами мчав назустріч по-
встанцям. На одній платформі стояла гармата. На дру-
гій тридцять замаскованих курсантів-кулеметників.

Ніжинці показалися через півгодини. Паровоз загу-
дів, загрожуючи, тривожно і довго. Назустріч, повільно
пихкаючи, з скрипом повзла довга гусениця. По боках
гусениці сунулись лави ніжинців. Тривога наростала.
Все ближче й ближче лави. Зупинились. Зловісним ре-
вом заревли гудки і раптом затихли.

Щорс зіскочив з паровоза і швидко пішов назустріч
гусениці. За ним двоє курсантів — Карпович і Ковалюк.
Підійшовши до лави, Щорс підняв руку, наказуючи зу-
пинитись. Висипали з теплушок ніжинці. Оточують. Ото-
чили. Кулеметник Павло Здота навіть ручний кулемет
наставив Щорсу до грудей.

— Що, Павле, вбивати збираєшся? Підожди, встиг-
неш, — сказав Щорс і раптом перекрив гвалт голос-
ним: — Тихо!!!!

Натовп зразу притих. Тиша була несподіваною, ко-
роткою і страшною. В тиші клацали затвори. Здавалося,
ще мить — і вчиниться така ганьба зрадництва й мер-
зоти, що її не змити вже нічим повік. Але ця мить не
настала.

Щорс почав говорити. Неголосно, але в кожному його
слові було стільки сили, ясності і стриманого гніву, стіль-
ки гордості й глибокої любові до великого історичного
діла, що натовп, вражений в саме серце, застиг: коман-
дир дивізії врятував полк.

— Зрадники революції, запроданці і боягузи! При-
тихли? Думаєте, я з вами буду розмовляти і щось вам
пояснювати? Ні. Говорити з дезертирами, боягузами
і зрадниками я не хочу. Я буду говорити тільки з деяки-
ми з вас. Я поговорю перед смертю з тими, хто пам'ятає
славні бої Клинців, Городні, Седнева, Козельця, Черні-
гова, Семиполок! Перед ким тремтіли вороги трудящих
в історичних наших боях під Броварами, у Вінниці...

— В Жмеринці! — крикнув боець з натовпу.

— Під Бердичевом!

— Під Козятином! — підхопили голоси.

— Хто проливав свою кров під Новоград-Волин-
ським... — продовжував Щорс.

— Під Житомиром! На Ірпені! На Тетереві! Під Фа-
стовом!

Гул наростав. Гул просвітлення, гордості й надії. Ганебний натовп умирав, на очах оживав революційний полк. Зараз бурна ненависть до зачинщиків ганьби рознесе мерзенні залишки натовпу, розірве його, як бомбу. Зараз солдати революції почнуть мститись за знеславлену честь тут же, на місці, вбачаючи один в одному призвідника зради. Вже по-іншому забрязкала зброя.

І Щорс врятував полк ще раз:

— Струнко!

Стали струнко.

— Рівняйсь!

Вирівнялись.

— Струнко!

А курсанти з кулеметами вже оточували ніжинців.

— Іменем Реввійськради республіки наказую скласти зброю. Кладіть на землю!

Хтось з другої шеренги спробував було запротестувати.

— Лічитиму до трьох: раз... два...

Впала на землю зброя.

— Кругом! Три кроки вперед! — Щорс підходить ззаду до одного горлопана і витягає у нього з мішка жіночий ридикюль. — Ось!.. У кого ще є?

Бійці самі виштовхнули з рядів кількох мародерів.

— Ну що, ніжинці? Ясно, звідки вітер дме? Що ж нам робити з петлюрівськими вовками, що примазались, мародерами, плетунами-ораторами?

Загримів народний грім:

— Розстріляти!

— Що, Миколо, важко було? — спитав політком, коли Щорс повернувся до штабу.

— Так. Найтяжча влада — влада над собою. Мені сьогодні, здається, минуло двадцять чотири роки... Чи важко було? Ні, не важко.

Дивізія переживала важкі дні. Петлюра зібрав усе, що міг: всі гайдамацькі недобитки, величезну дивізію, що прибула з Румунії, куди її відкинули робітники та селяни з українського півдня, два корпуси січових стрільців, темних галицьких селян під керівництвом купки австро-угорських політиканів і галицьких офіцерів, що боролися ще вчора з своїми одвічними ворогами — поль-

ськими панами. В ім'я знищення Радянської України були забуті одвічні чвари. Вся наддніпрянська й надністрянська контрреволюція наступала на Щорса пліч-опліч з білополяками. Щорс відступав. Сунулись ешелони, бронепоезди. Виснажені безперервними походами, дні і ночі відходили на схід змучені богунці.

— Житомир... Житомир... Говорить штаб Щорса. Житомир... Житомир...

Телеграфіст з начальником штабу вибігли з вагона.

— Миколо Олександровичу, лінія Новоград-Волинський—Житомир порвана. Нас оточено...

— Спокійно,— відповів Щорс, підтримуючи пораненого командира.— Скільки разів казав — не втрачайте влади над собою.

— Але люди...

— Нічого. Саме головне — не втратити спокою перед бійцями.

Раптом почулось у віддаленні «ура».

— Що це?

— Таращанці прорвалися! — закричав раптом Щорс.

Голосне «ура» перекрило кулеметний дріб і гарматний гуркіт. Петлюрівці і білополяки в паніці очищали залізничну колію. З темряви показалися таращанські ешелони і цепі.

Богунці обіймалися з таращанцями.

Щорс обіймався з Калініним — командиром таращанців. Батька Боженка не було.

— Ну, Калінін, — сказав Щорс, — як кажуть, не було б щастя, та нещастя допомогло. Пробиваємось на Житомир, Коростень.

— Слухаю. Тільки що ж тут хорошого?

— А те, що сили будуть разом. Гра розладналась, розумієш? Невигідно мені тримати на одному вогні десять сковорідок. А тепер ми їм покажемо.

Щорс говорив весело і голосно, ураховуючи значення кожного слова для бійців, що оточили тісним колом своїх командирів.

— Бійці! — звернувся Щорс до бійців. — Не пробитись, мабуть, нам до Житомира. Втомилась ми, а ворог сильний. На кожного з нас припадає, відверто кажучи, ворогів півтора. Що робити? Умирати під Новогра-

дом? Не хочеться, чорт його бери! Скільки ми тут їх по-
нищили, сучих синів!

— Прорвемось! — закричали бійці.

— Ведіть нас в огонь! Вперед!..

— Товаришу командир,— підбіг до Щорса боець з
перев'язаною головою,— не дивіться, що нас мало. Кля-
немось вам пробитись, куди ви захочете!.. Хай їх буде
тисяча на одного! Клянемось перед прапором: до бою!
Товариство, перев'яжуй рани!

Нічого іншого не чекав Щорс почути від своїх пре-
красних бійців. У них завжди черпав він свою силу й віру
в перемогу. Скільки труда було покладено на виховання
цих полум'яних юнаків, скільки пролито крові, скільки
кращих з кращих чернігівців, киян, полтавців поховано
з піснями або й просто кинуті мертвими на полях цієї
трагічної Волині! Вже загинув у Ровно безстрашний
Черняк, більшовик і комбриг новгород-сіверський. Під
Шепетівкою впав навіки командир шостого полку Пере-
дерій. Комбат Петров, донський козак і весельчак, і його
комісар шістнадцятилітня розумниця Маруся Базарова
загинули в самій гушавині бою, так і не виголосивши
свого богунського «ура». І заворожений від смерті Ка-
щеєв, старий друг Щорса ще з Унечі і товариш у всіх
рішучих боях, плювався кров'ю з кулею під серцем.

— Пробиваємось! — сказав Щорс схвильовано.— Хо-
дімо, хлопці, так, щоб ворогу було страшно. І доб'ємо
його під Коростенем. Пам'ятайте — ставка на перемогу!
Командири, по місцях!

Наближалось до кінця незабутнє літо тисяча дев'ят-
сот дев'ятнадцятого року. Увесь український південний
захід білів швидко, мов від прокази. Втрачені були вже
Вінниця, Бердичів, Рудня. А з півночі, з Бахмача, на
Київ навалювався генерал Драгомиров з офіцерськими
полками. Щорс метався в цьому зловісному колі, мов
тигр.

По широких волинських просторах таращанці несуть
свого батька Боженка. За носилками ведуть чорного
коня, накритого чорною буркою. Праворуч і ліворуч ви-
бухають ворожі снаряди в пшениці.

Осаджують змилених коней засмучені вершники,
оглядаючись, і знову вперед.

Навколо — хліба і простори, а на горизонті горить село. Ревуть важкі гармати.

Звівся на носилках Боженко, подивився навколо:

— Прощай, Росія і Україна... Прощайте... Великодушно пробачте, що помираю не на полі брані, а на плечах у хлопців. Миколай! Миколай!

Заметався старий батько в передсмертній судорозі.

Гуркотили гармати. Горів хутір. В пусте небо звився дим і прах пожежі. Шарахались коні від вибухів і розлітались по полю віщими птицями, озирались вершники в тривозі й скорботі. Все виросло до велетенських розмірів своїх.

В безбережному просторі ланів, в огні і гromі, в драматичному цьому відкаті могутньої людської хвилі народна епопея постала перед очима її творців і виконавців в незабутній своїй величі і силі.

Боженко вмирав.

Хлопці несли його обережно, мов дорогоцінний посуд, боячись потривожити умираючого командира. Рука Боженка лежала на голові найближчого бійця.

— Як умру, то поховайте мене коло Пушкіна... Кажуть, великий поет був...— просить хлопців Боженко.— Коло його пам'ятника в Житомирі на бульварі. Чуєте?

— Чуємо! — відгукнулися хлопці.

/ — Заспівайте над могилою «Заповіт» Шевченка. Теж великий поет був.) А бригадою нехай командує Сашко... Слухайте Миколу Щорса. Він згуртує вас, і тоді ви вдарите по ворогу страшним ударом на всю Європу. А мене білі вириють з могили і кинуть моє тіло собакам. А народ все буде бачити і ще дужче їх ненавидіти. Я їм буду мстити з могили, хлопці! — гукнув Боженко на весь голос. Потім, раптом підвівшись, оглянув в останній раз простори України й упав мертвий.

В цьому останньому вигуку відбилася вся натура старого, благородного і невичерпно щедрого в своїй любові й ненависті.

Останній його крик пролунав як заклик до перемоги.

Коли Боженко впав на носилки, щоб уже не піднятися, і вибухи снарядів ще раз розігнали коней навколо, і дим палаючих хуторів укрит, здавалось, півнеба, таращанці заспівали «Заповіт».

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,

Серед степу широкого,
На Україні милій...
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...

Чи було воно так? Чи палали отак хутори? Чи такі були носилки, чи така бурка на чорному коні? І золота шабля біля спустілого сідла? Чи так низько були схилені голови тих, що несли? Чи вмер київський столяр Боженко де-небудь в глухому волинському шпиталі під ножом безсилового хірурга? Загинув, не приходячи до свідомості і не проронивши, отже, ні одного високого слова і навіть не подумавши нічого особливого в останню хвилину свого незвичайного життя?

Хай буде так, як написано!

Ось вони несуть старого свого командира «серед степу широкого на Україні милій», ось «Дніпро, і кручі», і пам'ятник Пушкіну в Житомирі на бульварі, і коні, і музика, і подих життя, й смерті, і безсмертя. Ось його могила.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Коли закінчився урочистий спів і стихла музика, була вже ніч. Прибув Щорс з групою вершників. Швидко зіскочив з коня і, знявши шапку, підійшов у скорботі до труни Боженка.

— Прощай, комбриг. Прощай, батьку! Прийми нашу любов і дружбу на віки вічні. Прощаємо і ми тобі нагайку-дротянку і міцне слово. (Погано ти читав карту, але чув і бив ворога революції як треба.) Прощай, товаришу, ми поспішаємо. Згадаємо про тебе через двадцять років. Пробач великодушно, що відмінюю салют. Ми його пустимо в голову Петлюрі... По конях, сіда-ай!

Риссю відходили бійці вздовж міських вулиць і, обертаючись в сідлах, послали останній привіт старому командирю.

На другий день прибула інспекція з штабу армії.

— Ви чому відступаєте на Коростень? — зразу ж спитав Щорса представник штабу Вурм.

— Чому відступаю? Чому відступаю? Ах, відступаю чому, ви питаєте? — Щорс ходив по штабу, увесь ще в полоні великого смутку. Він не спав усю ніч і навіть не поснідав ранком.— Чому відступаю?

— Так.

— Я вже по прямому проводу відповів командуючому.

— Дозвольте, ось наказ командування відступати на Київ через Коростишів по шосе.

— Наказ не догма. Обставини змінюються, змінюються й рішення,— відповів Щорс.

— Я не розумію цих рішень,— сказав інспектор.

— Не розумієте, так мовчіть,— з неприхованим обуренням втрутився Тишлер.— Відступати на Київ? Ви хочете, щоб Денікін з Бахмача, а Петлюра з Коростеня стисли нашу армію і знищили?

— Це ще не доведено.

— От ми й не хочемо, щоб це було доведено! Ми відступаємо на Коростень і знищуємо Петлюру,— відповів Тишлер.

— А якщо не вдасться,— додав Щорс,— що теж можливо,— на війні все можливо! Особливо при стомленості бійців і небажанні Троцького рахуватися з міжнародною важливістю нашого фронту. Адже підкріплень не надіслано! Тоді в нас лишається єдиний шлях тимчасового відступу в Росію через Мозир або одержання допомоги з Росії.

— Але це пряме непідкорення розпорядженню уряду і партії! — Інспектор дивився на Щорса вже з неприхованою ненавистю.

— Не вам мені про це говорити. Уряду і партії я підкоряюсь. Але я не бажаю підкорятися генералам, які встигли вже з чийогось наказу обліпити штаб армії. Чорт візьми!.. Телеграфую,— звернувся Щорс до своїх командирів: — «Військо босе, виснажене. Тільки свіжі сили можуть врятувати становище...» Відповідають: «У вас є резерви. Пошліть в бій школу червоних командирів». Ви розумієте?

— А чому не послати?

— Замокніть, ви... військовослужбовець. Школи червоних командирів я в бій не пошлю. Я загублю дивізію, але збережу командирів, і в мене буде дивізія! Корпус!.. Армія!

В цей час школа червоних командирів проходила повз штаб з піснями, в повному похідному порядку. Щорс підійшов до вікна і, різко повернувшись до представників інспекції, гордо випростався:

— Ось вони, кращі з кращих! Робітничо-селянські командири! Краса!

Курсанти побачили Щорса у вікні і послали йому громове «ура».

— Передайте спецам і Троцькому, що ви бачили моїх командирів,— сказав Щорс. Очі його блищали, і голос був дзвінкий і чистий.— Ось вони йдуть вам на зміну! Ви хочете їх загубити, я розумію. Ви хочете, щоб вони завтра загинули прекрасною смертю хоробрих. Не діждете! Це — моє! — Щорс поклав руку на серце.— Цього у мене ніхто не відніме. Все!

Щорс повернувся до вікна, і всі кращі богунці востаннє почули свого начдива:

— Товариші командири Робітничо-Селянської Червоної Армії! Ненавидьте рабство, як смерть, любіть революцію, як життя. Це я вам кажу. А мені сказав Ленін!..

З громовим «ура» проходили перед Щорсом молоді його командири двадцять восьмого серпня тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року. Грізна музика кликала до перемоги, і стрункий ритм кроків, і довга нестихаюча пісня:

— Звідки ж ви, хлопці, зброя в вас ясна,
В лузі гудуть батареї?..

— З Києва, з Ніжина, з краю-розмаю,
Ще й з України всієї!

— Скільки ж вас, хлопці, славні богунці,
Вийшло од рідної хати?

— Нас не багато, нас і не мало,—
Вистачить пана рубати!

— Звідки ж ви, хлопці, зброя в вас ясна,
Громом гудуть батареї?..

— З Києва, з Ніжина, з краю-розмаю,
Ще й з України всієї!

Щорс стояв біля вікна. Він був прекрасний...
Більше ми його не бачили.

1938 р.

ТАРАС БУЛЬБА

За повістю М. В. Гоголя

ДВІР БУЛЬБИ

— А повернись-но, сину! Який-бо ти смішний,— каже Бульба до синів, намагаючись повернути Остапа, щоб оглянути його з усіх боків. Остап, однак, не повернувся.

Тарас Бульба з синами стояв посеред великого двору. Двір поріс споришем. Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Ворота відчинені. Видно, що сини тільки що заїхали в двір. Тут стояли їх коні й слуги. За ворітьми — кілька вершників. У хвіртку входили сусіди й сусідки. З комори до будинку пробігла моторна дівчина.

— І отак у вас усі ходять в академії?

Остап і Андрій хотіли були рушити в напрямку до будиночка:

— Ого, які на вас довгі свитки! Ні, та й свитки! А побіжи-но котрий з вас. Подивлюся, чи не шелепнеться він об землю, заплутавшись у поли.

І вже Бульба хотів був примусити побігти Андрія.

— Ну, годі. Не смійтеся, батьку,— промовив нарешті старший з них, Остап.— Чого сміятися?

— Диви, який пишний. А чом би й не сміятися?

— А так. Хоч ви мені й батько, а як будете сміятися, то, їй-богу...

Бульба не дав Остапові вимовити останнє слово.

— І... Ах ти ж, вражий сину! Як? Батька? — і здивований Бульба відступив на кілька кроків.

— Так хоч би й батька. За образу не подивлюся й не уважу нікому,— промовив Остап.

Тарас дивиться на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап зовсім, а не знать що.

— То як же ти хочеш зі мною битися? Хіба навкулачки?

— Та вже як прийдеться.

— Ну, давай навкулачки,— сказав Тарас, засукавши рукави.— Подивлюся я, що за митець у кулаці.

І от батько з сином замість привіту після довгої розлуки почали молотити один одного.

На ганок вибігла мати:

— Тарасе... Боже мій!.. Дивіться, люди добрі: здурів старий. Діти приїхали додому, більше як рік їх не бачили, а він вигадав казна-що, навкулачки битися. Тарасе!

— А він здорово б'ється! — сказав Бульба, напів-обертаючись до жінки й оправляючись після ударів.— Йй-бо, добре. Славний буде козак...

— Ну, здоров, синку. Почоломкаємось. — І стали батько з сином цілуватися.

— Добре, синку. Отак лупцюй кожного, як мене колотив. Нікому не попускай.

— А ти, байбасе, чого стоїш, руки звів, — звернувся Бульба до Андрія.— Чого ж ти, собачий сину, не відлупцюєш батька?

— От іще що вигадав, — сказала мати, обіймаючи Андрія.— І влізе ж таке в голову, щоб рідне дитятко та батька било. Дитятко молоде, таку дорогу проїхало, йому б тепер відпочити та попоїсти чого-небудь...

— Е, та ти мазунчик, я бачу, — зауважив Бульба.— Не слухай, синку, матері: вона баба, що вона знає?

І рухом руки Бульба підкликав до себе Андрія.

— Бачите шаблю? Оце ваша мати. А академія і всі ті книжки, букварі й філософія — все це казна-що, і чхав я на все це...

— Тарасе...

— Помовч... А от краще я вас на тому тижні виряджу на Запорожжя. От де наука! От де школа! Отам тільки й наберетеся розуму.

— І... один тиждень дома... Боже ж мій... — почувся плач матері,— і погуляти їм, бідним, не доведеться...

Плакала, тужила мати.

— Ну, годі скиглити, стара,— сказав Бульба.— Ко-

зак не на те, щоб возитися з бабами. Ти б сховала їх собі під спідницю та й сиділа на них, як квочка на яйцях!

Мати подивилась з докором на Бульбу й пішла.

— Іди, іди та постав нам мерщій на стіл усе, що є! — гукав Бульба услід жінці.— Нам не треба пампушок, медяників... маковників та всяких там пундиків! Тягни нам цілого барана. Та горілки, та не з озюмом та всякими там витребеньками, а чистої, щоб грала, як скажена.

Бульба засміявся, як гроза, і рушив з синами до світлиці.

СВІТЛИЦЯ БУЛЬБИ

Бульба з нагоди приїзду синів запросив усіх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був на місці. Гості сиділи за столом у світлиці, прибраній на смак того часу. Був вечір.

— Ну, боже ж благослови. Здорові будьте, синки! І ти, Остапе, і ти, Андрію. Дай же, боже, щоб на війні нам завжди щастило.

— Дай, боже,— промовив тихенько осавул Дмитро Товкач.

— Щоб бусурманів били, і турків били, і татарву били, а коли й ляхи почнуть щось проти віри нашої чинити, то й ляхів щоб били.

— Та дай же, боже,— згодився Товкач.

Бульба до Андрія:

— А як по-латині горілка? Не знаєш? От дурні, синку, були латинці: вони й не знали, що існує на світі горілка... Як пак той прозивався, що латинські вірші писав? Я на грамоті розуміюся не дуже, отож і не знаю, Горацій, чи як?

Останні слова Бульба промовив, звертаючись до Товкача.

Остап і Андрій:

— Бач, який батько? — пошепки сказав Остап Андрієві.

— Все старий сич знає, а прикидається.

— Ось гляньте, які молодці! На Січ їх скоро пошлю! — радів підпилий Бульба, показуючи Товкачеві та іншій старшині Остапа й Андрія.

Товкач:

— Святе діло.

— Я думаю, архімандрит не давав вам і понюхати горілки. Признавайтесь, синки, добре вас шмагали березовими віниками? — казав далі Тарас, звертаючись до синів.

— Нічого, батьку, згадувати. Що було, те пройшло,— відповів стримано Остап.

— Хай тепер спробує,— сказав Андрій,— хай тепер хто зачепить! От хай тільки повернеться тепер яка-небудь татарва! Буде вона знати козацьку шаблю!

— Добре, сину! Йй-бо, добре! Та коли вже на те пішло, то й я з вами їду,— захвилювався Бульба, немов дивуючись, як це він не додумався до цього сразу.

— Якого біса мені тут сидіти! — здивувався Бульба, звертаючись до Товкача.— Щоб я став гречкосієм, пічкуром. Доглядати вівці та свині та з жінкою бабитися! А хай воно пропаде.— До синів: — Поїду з вами на Запорожжя. Йй-бо, поїду! Га?! Чому ж бо мені не поїхати?

Старий Бульба гарячився, гарячився, нарешті розсердився зовсім і встав із-за столу. Гордо випроставшись, він тупнув ногою:

— Завтра ж їдемо! Навіщо відкладати? Якого біса ми тут можемо висидіти? Нащо нам ця хата? Для чого усе це? Нащо ці горшки?

Сказавши це, Бульба почав бити й шпурляти горшки і пляшки.

Бідна мати, звикши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лавці. Безмовне горе тремтіло в її очах і в міцно зціплених устах.

Бульба добивав посуд — сулії, пляшки зеленого та синього скла, карбовані срібні кубки і турецькі чарки.

ДВІР

Бульба тримає в руках ногу коня і перевіряє, як підігнано підкови. Заглядає коневі в зуби. Кінь не дається. Бульба сердиться.

Серед коней і слуг Бульба підходить до другого коня, до третього. Від коней Бульба покотився, як вогняна куля, через увесь двір від стаєнь до комори. За ним по-

спішав хвіст челяді. Поруч нього, трохи відстаючи, спішив Товкач.

— Візьмеш, Дмитре, тутечки всю мою владу. Чув? — казав він на ходу Товкачеві.

— Чув. А чого ж не чув? — відповів Товкач.

— А коли часом подам з Січі знак, рушай з полком просто.

Зупинившись біля комори, Бульба звернувся до конюхів, коло яких він тільки що був.

— Ага! Демид! Не забудь же всипати в ясла пшениці, та найліпшої, чув?

І пішов Бульба швидко у відчинену комору.

Бульба з Товкачем знову мчить через двір.

— Е, годі вилежуватись по запічках та годувати гладким тілом мух! — говорить він, може, Товкачеві, а може, й сам собі або ж і всій челяді.

— От! Леванці, баболюби! — сказав він, підійшовши до слуг.

Бульба серед слуг.

— Поїдете: ти, Омельку, ти, Демиде, поїде Порохня, Шпак.

— Батьку, я поїду. Йй же богу, — сказав один із слуг.

— Не поїдеш. Не вмієш мовчати. Поїдеш ти, Чорнота, ти, Литвине, ти, Вороний.

Почувся жіночий плач.

— А хто мені там плаче?! — крикнув Бульба. — Вже. Вже закудкудакали! Чортів курятник! — сердився Тарас, шугаючи панорамою від слуг до сіней мимо жіночої челяді.

Бульба в коморі вибирає шаблі, мушкети.

Бульба, з мушкетом, на мить замислився.

— Все, — сказав він тихо сам до себе.

Світлиця.

— Ну, діти, спати. А завтра будемо робити, що бог дасть, — сказав Бульба, увійшовши до світлиці.

— Та не стели нам постелі! — звернувся він досить лагідно до жінки, начебто ніякого посуду він і не бив зовсім і нікуди не збирається їхати. — Нам не треба постелі. Ми будемо спати надворі.

Ніч тільки що огорнула небо, й будинок, і двір, і сад, і ставок, і тополі.

Посеред двору на сіні, на килимі, укритий баранячим кожухом, хропів Тарас.

Хропли слуги коло комори.

Спить Остап.

Пасуться коні.

Хропе сторож, що упився з нагоди приїзду паничів.

Спить Тарас.

Не спить Андрій. Очі його широко розплющені. До нього долітає хропіння і Тараса, і слуг, і далекий спів дівчат, але він нічого не чує. Він не присутній.

Андрій дивиться на зоряне небо. Поступово перед його очима виникає панночка. Андрій простягає до неї руки. Панночка зникає.

Здоровезний сірий український віл лежить і тихо ремигає.

До узголів'я сплячих поруч Остапа і Андрія схилялася мати.

Мати розчісувала гребенем волосся Остапа й плакала.

— Сини мої, синочки любі! Що буде з вами? Що жде вас?

Спить Остап. Чути слова матері:

— Забирають вас, щоб не бачити мені більше ніколи, ніколи.

Плаче мати.

— Діти мої, діти! Ой, чи не в першій битві зрубає татарин вам голови?.. Де ж будуть лежати тіла ваші?!

Спить Андрій. Розплющив очі. Перед самими очима сміється панночка. Андрій застогнав уві сні. Весь час чути хропіння Тараса і плач матері.

— ...порубані і покинуті... синочки... Який хижий птах розклює вас?..

Пасуться коні. Один кінь підняв голову, прислухається. Чути тихий плач матері.

КИЇВ

(Спогад у напівсні. Марення. Можливо ввести ще один наплив: або волів, або самого Андрія, або матір, що плаче).

Андрій стоїть на вулиці в Києві. Він про щось мріє. Він увесь ніби передчуває наближення якоїсь надзвичайної події. Раптом вусатий машталір панського берлина, що проїздив мимо, стьобнув його батоном і мало не збив з ніг.

Вулиця старого Києва XVI віку. Бурсак Андрій з шаленою люттю схопив задне колесо і зупинив ридван. Але машталір ударив по конях, вони рвонули, і... Андрій заповор носом у грязюку. Почувся дзвінкий сміх. Звівши очі, Андрій побачив у вікні красуню панночку: чорнооку і біляву, як сніг, осяяний ранковим рум'янцем сонця.

Панночка сміялася від усієї душі.

Андрій дивився на неї, забувши про грязюку.

Ось він підійшов до її вікна. Вікно зачинилося.

Панночка сиділа перед люстром при світлі свічки і виймала з вух дорогі сережки.

Андрій видрався на дерево, з дерева на дах будинку і спустився димарем каміна.

Опинившись у кімнаті наодинці з панночкою, Андрій раптом зовсім остовпів. Невідома боязкість скувала його. Але він рухався до неї від каміна як зачарований.

Андрій ішов до панночки, тримаючись рукою за серце. І став.

Панночка з жахом дивилася на Андрія. Потім вона підійшла до нього близько і посміхнулася. Потім вона поклала йому на голову блискучу діадему.

Ось вона повертає Андрія вліво і вправо.

Сміється. Надіває на Андрія серпанкову шемізетку з фестонами, гаптованими золотом.

Потім панночка почепила йому на губи сережки. І почала сміятися й радіти, як дитина.

Сміється панночка. Раптом чути стук. Панночка перелякалася.

У дверях з'являється покоївка-татарка. Вона робить панночці знаки.

Панночка підбігла до покоївки і зразу ж зникла з кімнати. Покоївка веде Андрія до вікна. Андрій стрибає через вікно.

Андрій стрибає через паркан. Тут він дістає кілька відчутних ударів киями і нагаями від челяді і, легко стогнувши, тікає.

Андрій стоїть у костьолі. Мимо нього проходить

панночка з батьком. Вона дуже привітно посміхнулася йому, як знайомому.

Андрій у гіркому відчаї заплющує очі. На очах сльози.

У небесах возноситься мати божа. Весь час музика органа, дуже тиха.

Спить Андрій. Коло нього мати. Світає.

Андрій підходить до вікна. Те саме вікно, де він уперше побачив свою долю.

Вікно відчиняється, і в ньому з'являється якась поганюча товста мармиза.

Андрій у гіркому відчаї. На очах у нього сльози.

ДВІР

Сидить мати з слізьми на зовсім змученому лиці. Сплять Остап і Андрій.

Уже розвиднілось. Бульба раптом схопився:

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Ага, стара, готуй мерщій нам їсти. Шлях лежить великий.

Бідна стара попленталася до хати. Схопилися Остап і Андрій. Почав оживати весь двір.

СВІТЛИЦЯ

Світлиця Тараса. Тарас. Сини вже переодягнені в пишну козацьку одежу. Товкач, слуги, старшина.

— Ну, сини, все готово. Тепер, за звичаєм християнським, перед дорогою сядьмо. Так,— сказав Бульба.

Усі сіли без винятку.

— Так. Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба, встаючи після невеличкої паузи. — Моли бога, щоб воювали хоробро, щоб боронили честь лицарську, щоб стояли за віру Христову, а як ні — хай краще пропадуть, щоб і духу їх не було на світі. Підійдіть, діти, до матері: материна молитва і на воді, й на землі врятує.

Мати обняла дітей, надівши їм невеличкі образки на шию.

— Хай боронить вас... мати божа... Не забувайте, синки...

— Ну, ходім, діти,— сказав Бульба.

Біля ганку стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, який скажено рвонувся, відчувши на собі двадцятипудовий тягар.

Мати на ганку. Побачивши синів уже на конях, вона кинулася до Андрія. Вона вхопилася за його стремено й припала до сідла.

Двоє дужих козаків взяли її обережно й понесли до хати. Плакали жінки. Чути їх стогін і голосіння. Козаки рушили з двору.

Козаки за ворітьми. Вибігла мати, наздогнала Андрія, з незбагненною силою зупинила коня і обняла Андрія. Її знову відвели.

Остап і Андрій їхали сумні і стримували сльози, боячись батька.

Проїхавши трохи, вони оглянулись назад. Їх хутір немов у землю сховався.

Степ прийняв козаків у свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, схвала їх, і тільки чорні козацькі шапки миготіли між колоссям.

Степ щодалі ставав чарівнішим. Уся поверхня землі здавалася зелено-золотим океаном, на якому розбризкано мільйони різних квіток.

— Еге! Що ж це ви, хлопці, так принишкли? — сказав Бульба, прокинувшись від своєї задуми.— Ану, враз всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки, та закуримо, та полетимо так, щоб і птиця не здогнала!

І козаки, припавши до коней, зникли в траві.

Вже й чорних шапок не стало видно.

Один тільки струмись толоченої трави показував слід їх бистрого бігу.

Увечері весь степ одмінився. По темному блакитному небу, немов велетенським пензлем, наляпані були широкі смуги з рожевого золота. Вся музика, що бриніла вдень, стихла й змінилася іншою. Часом з якогось самотнього озера долітав крик лебедя і срібною хвилею котився в повітрі.

Подорожні, зупинившись серед степу, розклали вогонь, ставили на нього казанок і варили собі куліш.

У траві паслися стриножені коні.

Андрій лежав і дивився в небо. У небі сяяли мільйони зірок. На мить з'явився образ панночки і зник.

Один раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла далеко, й промовив:

— Гляньте, дітки, он скаче татарин. Ач, собака, тікає... Татарський вершник тікає.

Серед степу блищав Дніпро. Клекотіли пороги.

Бульба зупинився. До нього під'їхали сини.

— Синочки, Січ-мати, — сказав схвильовано Тарас, показавши рукою вперед.

Перед ними була Запорозька Січ.

Подорожні в'їхали у передмістя Запорозької Січі. При в'їзді їх оглушили п'ятдесят ковальських молотів, що гриміли в двадцяти п'яти кузнях, напіввикопаних у землі і вкритих дерниною.

Здоровенні, напівголі, спітнілі, бронзові ковалі гатили своїми, тільки їм під силу, молотами по ковадлах, виблискуючи прекрасними зубами. Іскри розліталися на всі сторони. Запорозькі вулкани працювали, як годиться справжнім металістам, — твердо і весело.

Дужі кожум'яки сиділи під дашками ганків на вулицях і м'яли своїми міцними руками волові шкури.

Теслярі пнулися з своїх могутніх шкір, спускаючи в Дніпро нову чайку. Один з них спіткнувся і, на загальну радість, упав у воду.

Чубаті художники тут-таки щедро вмочали свої «пензлі» в мазниці з дьогтем або смолою і мазали чайку для краси, здорового приємного запаху і водонепроникливості.

Цю смолу тут-таки варили в казанах два запорожці, яких сміливо можна було вважати за чортів, коли б не срібні натільні хрестики, що миготіли на їх чорних голих грудях.

Поруч молоді запорожці витягли на берег волок, довев величезної риби. Риба билася й підстрибувала, як скажена, не справляючи, проте, на двох старих запорожців, що тут-таки сиділи, належного враження.

— І... Хіба це риба! Казна-що, не риба... От колись була риба... — сказав зажурено старий запорожець Касян Бовдюг і плюнув.

• Дрібний бакалійний крамар Янкель Горелік, натовчивши з бочки ківш горілки, простяг його вперед і, витягнувши довгу шию, протяжливо й лагідно гукав:

— Горілка, горілка, добрая горілка-а-а!

Татарин повертав на котках баранячі котки з тістом. Тут-таки на сковорідках смажили те, що тепер називають шашликами, биточками по-козацьки, розбратами з цибулею та іншим.

Біля кузні кували підкови степовим жеребцям. Огири тремтіли від гніву та іржали в самі небеса, згадуючи своїх подруг.

Але перший, хто трапився назустріч нашим подорожнім, був запорожець, що спав посеред самої дороги, розкинувши руки й ноги.

Запорожець, як лев, розлігся на дорозі. Шаровари з дорогого червоного сукна були вимазані дьогтем, як вияв цілковитої зневаги до них.

Намилувавшись сплячим, Бульба пробирався далі тісною вулицею, що була захаращена майстрами, які тут-таки реместували, і людьми всіх націй, які наповнювали передмістя Січі, що скидалося на ярмарок.

Минули передмістя. Показалися запорозькі січові курені, вкриті дерниною або повстю. Ніде ніякої сторожі.

Бульбенки були схвильовані і вражені баченим. Дійсність перевершила всі їх сподіванки й бурсацькі мрії. Уся Січ являла незвичайне явище: це було якесь нескінченне бенкетування, бал, що почався бучно і згубив свій кінець. Загальне бенкетування мало в собі щось чарівниче. Юнаки оглядалися на всі боки, забувши про все на світі.

Подорожні в'їхали на широкий майдан, де звичайно збиралася рада. Ціла юрба музикантів заступила їм дорогу. Серед музикантів танцював молодий запорожець, загнувши шапку хвацько набакир і розмахуючи руками.

Він кричав:

— Жвавніше грайте, музики!

І Хома, пропивши цілий світ, з підбитим в сотий раз оком, яке сміється над цим світом, наливав кожному по здоровенному кухлю.

Біля молодого запорожця вже четверо старих вибивали дрібненько ногами, кидались, як вихор, убік... мало не на голову музикантам.

І раптом, спустившись, неслися навприсядки та били круто й міцно своїми срібними підковами туго втопану землю.

Грали музиканти.

Хома міряв горілку без ліку.

Танцював уже добрий десяток січовиків.

Милувалися Бульбенки. Земля глухо гуділа на всю округу, і в повітрі далеко розносилися гопаки та тропакі, що вибивалися дзвінкими підковами чобіт.

Танцювали гуляки, що не мали ні рідні, ні кутка, ні родини, нічого, крім вільного неба і вічного бенкетування душі своєї.

— Ех, коли б не кінь! — вигукнув Тарас. — Пішов би, їй-право, пішов би сам у танець.

— А, це ти, Печерице! Здоров був, Козолупе!

— Звідки бог несе, Тарасе?

Тарас зупинився.

— Здоров, Кирдяго! Здоров, Густий!

Тарас зліз з коня.

— Здоров, Ремінь!

Лицарі поцілувалися взаємно.

— А як Касян? Як Бородавка? Як Колопер? Підситок?

І почув тільки Тарас, що Бородавку повісили, що з Колопера зідрали шкуру під Кизи-Керменом, а Підситкову голову відіслали в бочці до самого Царгорода. Похилив голову Бульба і замислено промовив:

— Добрі були козаки! Хай царствують!

Кошовий отаман Запорозької Січі сидів у сінях і кришив тютюн на низенькому пеньку, що правив, очевидно, за стіл. Біля нього сидів писар і підчиняв гусяче перо. За ним стояли дужі загорілі люди, що прийшли, очевидно, здалека. Це новаки. Тут їх приймали в Січ.

— Здорові були, пане кошовий!

— Здоров був!

— Прийміть до товариства.

— Ага... У Христа віруєш?

— Вірую.

— І в святу трійцю?

— Вірую.

— До церкви ходиш?

— Ходжу.

— Ану, перехрестись.

Прибулий хреститься.

— Добре. Ну, йди до куреня, куди сам хочеш.

— Здорові були! — сказав другий приходець.

Повторення цієї нескладної церемонії прийняття до Січі перебив прихід Бульби. Судячи з усього, Бульба і кошовий були не тільки одного приблизно віку, але й довго один одного знали.

— Здоров був, пане кошовий!

— Здоров, Тарасе... І в святу трійцю віруеш?

— Вірую, — відповів козак.

— Сідай... І до церкви ходиш?

— Ходжу.

— Еге-е. Що я бачу? Пан кошовий тютюнець готує.

— Ану перехрестись... Так... Іди вибирай курінь.

Козак пішов, пішов і писар. Тарас і кошовий лишилися вдвох.

Бульба сів проти кошового і помацав тютюн.

— Добрий тютюн.

— Еге, — протяг тоненьким тенорком кошовий.

— З таким тютюном, та з доброю люлькою, та з добрим товариством... А?.. Слухай, Демиде, ти знаєш, що я думаю?

— Знаю.

— Як знаєш? — здивувався Бульба.

— Ти хочеш погуляти з запорожцями.

— Ну, скажи на милість. Як це ти дізнався?

— А так дізнався, що гуляти ніде, — сказав кошовий, вийнявши з рота маленьку люльку й чвиркнувши набік.

— Як-то ніде? Можна піти на Туреччину або на тартару!

— Не можна.

— Як не можна?

— Так. Ми обіцяли султанові мир.

— Так він же бусурман: і бог, і святе письмо велить бити бусурманів.

— Не можна. Присягали нашою вірою. Не маємо права.

— Як ти кажеш — не маємо права? От у мене двое синів, обидва молоді. Ще ні разу не були на війні, а ти кажеш — не маємо права, кажеш — не треба.

— Ну, вже не годиться так.

— Так. То, виходить, годиться, щоб пропадала марно козацька сила без доброго діла, щоб не було з неї вітчизні ніякої користі? То для чого ж ми живемо? На якого дідька ми живемо? Ти чоловік розумний, тебе недурно вибрали на кошового. Розтлумач мені, для чого ми живемо?

— А війні все-таки не бувати, ось поглянь...— відповів кошовий, показавши на листа.

Тарас узяв лист, читає півголосом:

— «Я, султан турецький, син Магомета, брат Сонця і Місяця, володар царства Македонського, Малого і Великого Єгипту, цар над царями... м-м... наказую вам...»

— То не бувати війні? — спитав знову Тарас.

— Ні.

— То вже й думати про це годі?

— Годі й думати.

— Ну, добре,— сказав Бульба і пішов.

Зібравши чималий гурт найодчайдушнішого вояцтва, що не раз шарпало Анатолійські береги, тонуло в Чорнім морі, бряжчало кайданами на турецьких галерах, прикуте до важких опачин, запалювало люльки на кафських, козловських і сінопських пожежах і все ж таки поверталось порубцьоване, і покарбоване, і невичерпно веселе до Січі-матері,— зібравши, отже, гурт отакого вояцтва навколо горілчаної бочки і посадивши серед них хитрого пройдисвіта рибалку — поета-писаря, Тарас склав султанові таку відповідь на його грізне послання:

— «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Вавілонський ти кухар, македонський броварник, олександрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинопас і байстриук і нашого бога дурень, свиняча морда, різницька собака, кобиляча... Не годен ти синів християнських мати. Війська твого не боїмося... Землею і водою битимось з тобою, проклятий сину, чорт би побрав твою матір. Так тобі козаки відповідають. Місяць на небі, год у книзі, числа не знаєм, бо календаря не маєм. День такий, як і у вас, поцілуйте ж ось куди нас...»

Що вже реготу було!.. П'ятеро з них, так ті прямо підійшли, обнявшись, до литавр і... давай чим попало вистукувати.

— А хто там сміє бити в литаври? — спитав довбиш, прокинувшись, і знову заснув.

Всі запорожці, вся Січ зібралася в круг.

Ударили ще раз у литаври.

У січовий круг увійшли кошовий, писар і суддя з усіма клейнодами.

Кошовий і старшина скинули шапки і низько вклонилися запорожцям... На всі сторони. Козаки мовчали.

— Що означають ці збори? Чого хочете, панове? — спитав кошовий.

Тарас дав знак п'яній п'ятірці запорожців.

Лайка й крики не дали кошовому далі говорити.

— Клади булаву! Клади, чортів сину, зараз же булаву!

— Не хочемо тебе більше! — кричали запорожці.

Розлючена в одну мить юрба кинулася до кошового.

Бачачи, що кошовому загрожує велика небезпека, група тверезих кинулась навперейми п'яним.

Почався кулачний бій.

Кошовий зрозумів, що розмови тут зайві, вклонився низенько, поклав булаву і пішов.

Булава кошового лежала на землі. Вслід кошовому лунали крики.

— Накажете, панове, й нам покласти свої клейноди? — сказали суддя, писар і осавул, готуючись покласти каламар, печатку і жезл.

— Зоставайтесь!.. — кричали їм з юрби.

— Ми прогнали кошового, бо він баба, а нам треба чоловіка на кошового, — закричав підпилий Попович, стоячи біля задоволеного Тараса.

Булава на землі. Чути крики:

— Кого ж тепер оберете на кошового?

— Хто ж, панове молодці, підніме булаву? — питає суддя.

— Кукубенка обрати! — крикнув Попович, стоячи біля Тараса.

— Кукубенка! — підхопили братчики.

— Не хочемо Кукубенка. Рано йому ще!

— Молоко ще на губах не висохло, трясця його матері! — кричав старий Бовдюг, явно незадоволений цією недостойною кандидатурою.

— Шила в отамани! Шила! — кричали збоку.

— Шила в кошові! — закричав Голокопитенко.

— Шила! Шила! — підхопила юрба.

— А в гузно тобі шила не хочеш? — заперечив старий козак Карпо Тихий.

Юрба зареготала.

— Який же він козак? Він же прокрався, як татарин! А стонадцять чортів йому, п'яниці...

Очевидно, Тихий далі вкинув якесь дотепне слівце, але через гучний сміх його вже не було чути.

— Бородатого! Бородатого! — почувлися крики поза кадром.

— Не хочемо Бородатого! — кричав Тихий з товариством у бік прихильників Бородатого.

— К нечистому Бородатого! — крикнув Устим Гуска.

— Дідько йому в бороду!

— Кричіть Кирдягу! — шепнув Тарас декому.

— Кирдягу! Кирдягу! — кричала юрба.

— Бородатого, Бородатого! — кричали одні.

— Кирдягу! Кирдягу!.. Шила! — кричали другі.

Два запорожці рішуче розійшлися в поглядах.

— Кирдягу! Кирдягу! — кричав один.

— Шила! — кричав другий.

— У гузно тобі шило!

— Кому шило в гузно?

— Тобі!

І тоді один запорожець так затопив у вухо другому, що тому нічого іншого не лишилося, як відповісти тим самим.

— Кирдягу!

— Шила!

— Кирдягу!

— Шила!

Щось подібне відбувалось і в інших групах з тією тільки різницею, що конкурентом Кирдяги називався не Шило, а Кукубенко або Гаркавий.

Козак Мусій Половець збив свого супротивника з ніг, повалив на землю і почав душити.

— Бородатого?

П'яний супротивник, упертий козак Тит Затулівітер, стверджувально закивав головою, за що й дістав од Мусія по удару за кивок.

Билося вже багато. Але гарне ім'я Кирдяги заглушило всі інші імена.

— Ідїть по Кирдягу! — наказав Бульба, і з десяток козаків кинулись через бурхливу юрбу по Кирдягу. Деякі з них ледве трималися на ногах, так вони встигли набратися.

Кирдяга, старий розумний козак, сидів у курені, немовби й не знаючи про те, що відбувається. Раптом відчинилися двері і до нього вдерлися підпилі посланці.

— Що, панове? Чого вам треба? — спитав Кирдяга.

— Іди, тебе обрали на кошового!

— Змилуйтеся, панове, — сказав Кирдяга, — який з мене кошовий.

— Ступай, кажуть тобі! — кричали запорожці.

Двоє з них схопили його під руки і потягли.

Кирдяга, проте, уперся і зупинився.

— Та в мене і розуму не стане на таке діло, — відступив трохи Кирдяга. Один з козаків схопив ззаду Кирдягу за комір і штовхнув.

— Не опинайся, чортів сину!

— Та хіба ж не знайшли нікого кращого?

— Ну, йди, ідоле. Приймай честь, собако, коли тобі дають її!

Останні слова козаки промовили вже поза куренем, підштовхуючи Кирдягу ззаду кулаками, стусанами і усовіщаннями.

Коли Кирдягу привели в круг і поставили перед радою, старшина в останній раз запитала:

— Ну, як, панове, чи всі згодні, щоб Кирдяга був кошовим?

— Згодні! — закричала юрба.

Один із старшин узяв булаву і підніс її Кирдязі. Задзвонили дзвони. Кирдяга прийняв булаву. Радісний крик розлігся по всій юрбі:

— Слава!

З відчиненої брами січної Покровської церкви виходив столітній батюшка, з причтом, півчими, корогвами і святою водою.

Кошовий Кирдяга вклонився на всі чотири сторони. А в цей час з народу вийшло четверо найстаріших сивоусих і сивочупринних запорожців. Підійшовши до Кирдяги, кожний взяв повну жменю грязюки... і поклали Кирдязі на саму чуприну. Мокра земля стекла з його голови.

Потекла по вусах і по щоках і замазала йому болотом все лице.

— Земля еси,— співав церковний запорозький хор.

Кирдяга стояв, не рухаючись з місця, і дивився вперед.

— І отидеші в землю,— чув Кирдяга суворі слова.

На останні слова пісні два церковні півчі козаки, Мартин Стукало і Купріян Рева, викотили з своїх страшних горлянок, немов винні бочки з кам'яного льоху:

— І отидеші в землю.

Земля здригалася від цих голосів і від гучних пострілів на честь нового кошового.

— Пу-гу! Пу-гу! — кричав запорожець невідомим подорожнім, що підпливали на пороні.

— Козаки з лугу!..— почулося здалека у відповідь.

— З чим пливете? — спитав запорожець.

— З бідю! — кричав з порона присадкуватий плечистий козак Опанас Рубан, років п'ятдесяти.

Ті, що пливли, були в обідраних свитках, їх вигляд свідчив, що вони уникнули якоїсь біди. Дехто був майже зовсім голий.

— З якою? — долітав запорозький крик.

— З гіркою та лихою! — відповів Рубан, що любив, очевидно, говорити до ладу.

— Якими вітрами?

— Вітрами та ярами, очеретами та болотами, дурний тебе піп хрестив, що все питаєш. Не бачиш, що з гетьманщини? — сказав Рубан, підходячи до запорожця й товаришів, що вже наспіли, та показуючи їм на своїх обірваних, поранених, страшних супутників.— Здорові були!

— Здорові! А що там на гетьманщині?

— А ви не чули?

— А що?

— Еге, що? Видно, вам татарин клейтухом вуха позатакав.

— Та кажи вже, що там коїться?

— А таке коїться, що й родились, і хрестились, а такого ще не бачили.

— Та кажи вже, сучий сину, чого крутиш? — не витримав нарешті один з козаків.

— Та я думаю...

— Що ти там думаєш? — зовсім уже розсердився козак.

— Думаю, що б тобі, дурневі, сказати, поки збереться рада.

Бурхливі крики обурення і гніву потрясли запорозьку раду.

— Бреше він, пани-брати, не може бути, щоб так страшно оскверняли святу паску...

— Бреше! Не може!.. А чому не може? — кричали і хвилювалися навколо козаки.

— Слушайте! Ще не те скажу! — говорить тихо і зовні спокійно Рубан, стоячи біля кошового перед запорожцями.

— По всій Україні ксьондзи їздять. Знаєте в чому? У таратайках! Та не те біда, що в таратайках, а що запрягають уже не коней, а православних християн.

— Слушайте, ще не те скажу. Вже нехристи-крамарі шиють своїм жінкам спідниці з церковних риз! От які діла. А ви тут сидите та гуляєте, та й не чуєте, що коїться на світі... Тьху...

— А що ж ви, чорт би вашого батька побив, що ж ви робили самі? Шабель у вас не було?..— спитав грізно кошовий Кирдяга.

— Е, пробували. Та що вдієш, коли самих ляхів було п'ятдесят тисяч, та були, ніде правди діти, і наші собаки поміж ними...

— А гетьман, а полковники?

— Та що гетьман?—сказав Рубан.—Гетьмана спекли в мідному бику в Варшаві, а полковників, царство їм небесне, порубано начетверо і розвезено шматками по ярмарках.

Бульба стоїть вражений почутим. Всі веселі витівки походу на Туреччину були вмиті забуті. Страшна дійсність постала перед його духовним поглядом у всій своїй суворій неминучості... Похід на Україну... Важка війна з панством польським... Було тихо. Та от почали долітати крики:

— Як? Щоб шинкарі тримали в оренді християнські церкви? Щоб ксьондзи запрягали православних християн у голоблі?

Стояв кошовий і дивився на своє військо, як на розбурхане море. І здавалося, що він виростав на очах.

— Щоб попустити такі муки на Руській землі від проклятих недовірків! — кричав козак Лаврін Швачка, звертаючись до товаришів. Тут уже не було хвилювання легковажних. Хвилювались характери важкі, міцні.

Захвилювалась, загомонила Січ. Підбурені десятком розпалених голів, задні ряди запорожців кинулись в бік передмістя...

Не встигли крамарі розбігтися і поховатися, як до містечка вдерлася розлючена юрба запорожців.

Янкеля Гореліка піймали двоє козаків, але йому пощастило вирватися з капкана і втекти за ріг вулиці.

Тарас стояв у таборі коло свого воза і щось наказував слугам. Раптом до нього підбіг Янкель, переслідуваний купкою п'яних козаків.

— Великий пане, ясновельможний добродію! Слушайте! Таких добрих і хороших панів ще на світі не було! — белькотав переляканий Янкель, припавши до Бульби.— Ай! Боже мій, послухайте, ті, що орендарюють на Україні, зовсім не наші! Йй-богу, не наші! Вони навіть зовсім не жида, і начхати я на них хотів. А католиків я й знати не хочу...

П'яна юрба засміялася. Один козарлюга, однак, вихопив шаблю і кинувся було на Янкеля, та Бульба вчасно схопив його за руку:

— Стій!

— Я знав вашого покійного брата Дороша. Ах, який був лицар! Картиночка! Я дав йому вісімсот цехинів, щоб викупитись з турецького полону,— говорив пополотнілий Янкель.

— Ти знав мого брата? — спитав Тарас.

— Авжеж! Ой, який великодушний був пан!

— А як тебе звать?

— Янкель.

— Ідть собі, панове-молодці. І ти йди,— тихо й спокійно сказав Бульба козакові з вийнятою шаблею.— Іди, не доводь мене до гріха.

Кошовий увійшов у круг з суддею та писарем і став на підвищенні. Юрба гомонила тисячами голосів.

— Поклали ми на раді старшин іти прямо на Поль-

щу. Відплатити панам за все лихо, за сльози, і за смерть, і за зневагу віри нашої. Яка буде воля Запорозького низового війська?

— Згода! — грізно прогрімала Січ.

Кошовий надів шапку.

Всі запорожці скинули шапки і шанобливо схилили голови. Кошовий говорив тихо: він давав накази, як вельми досвідчений в ділі козак:

— Обдивіться, все обдивіться гарненько. Полагодьте вози й мазниці, випробуйте зброю.

Здавалося, кошовий виріс на цілий аршин. Це вже був не той несміливий, стриманий виконавець нерозважних бажань вільного народу. Це був деспот, що вмів тільки наказувати. Давав накази він тихо, не вигукуючи, не поспішаючи, виразно, як старий, досвідчений у ділі козак.

— Одежі з собою не брати. Сорочка, двоє шароварів — та й усе. На кожного козака пара коней, горщик саламахи й товченого проса. Додержуйте порядку. Беріть тільки зброю. Та от, панове, кажу наперед: хто в поході нап'ється — без усякого суду, як собаку, за шияку. Хто б він не був, хоч і найхоробріший козак... як собаку, звелю застрелити на місці та кинути хижій птиці на поталу. П'яниця в поході не годен християнського похорону. Молоді, слухайтеся у всьому старших. Про лікування ран слухайте старого Бовдюга.

— Еге ж,— сказав Бовдюг повчально,— якщо черкне куля чи там хтось дряпне шаблею по голові чи по чомусь іншому, не дуже зважайте на таке діло. Розмішайте пороху в чарці горілки, духом випийте, і все минеться. А на рану, якщо вона, приміром, не дуже велика, прикладіть просто землі, замісивши її слиною. То вона присохне. А якщо рана дуже велика... так тоді прочитайте «Отче наш».

У дерев'яній великій церкві повно запорожців. Запорожці стоять навколішках і щиро моляться.

Молільник.

Священик перед царськими вратами кропив свяченою водою. Усі цілували хрест. Співав хор, і дзвонили дзвони.

Далеко потягся у степ козацький обоз.

Вилітали з Січі в степ молоді запорожці, а за ними і вся Січ з литаврами, бунчуками, знаменами.

На одному з обозних возів сидів Янкель.
Проїжджаючи мимо, Тарас спинив коня:
— Ти чого тут сидиш? Чи хочеш, щоб застрелили, як горобця?

Янкель на відповідь зробив знак обома руками, немов бажаючи повідомити якусь таємницю. Повідомив:

— Хай пан тільки мовчить та нікому не каже. Між козацькими возами є один мій віз... Я везу всякий запас і провіант по такій ціні, по якій ще ні один жид не подавав. Далібуг, пане, далібуг.

Проїхала група кінних запорожців з піснею.

Зупинились запорожці, зішли з коней і повернулися до Січі:

— Прощай, наша Січ-мати, — сказали вони майже в одне слово.— Хай же бог тебе боронить від усякого нещастя!

**НЕЗАБАРОМ ВЕСЬ ПОЛЬСЬКИЙ ПІВДЕННИЙ
ЗАХІД ЗАТРЕМТІВ ВІД ЖАХУ: «ЗАПОРОЖЦІ!» ВСЕ,
ЩО МОГЛО РЯТУВАТИСЯ, РЯТУВАЛОСЯ... ВСЕ
СХОПЛЮВАЛОСЯ Й РОЗБІГАЛОСЯ ЗА ЗВИЧАЄМ
ЦЬОГО НЕРОЗВАЖНОГО ВІКУ.**

Ніч. Удалині бурхає заграва пожежі. Чути тривожний дзвін і далекі крики. Степовим шляхом тікають пани, чоловіки, жінки, старі, обозні, кінні, піші. З жахом озирються назад.

Далекі нічні пожежі. Тікають на смерть перелякані вороги народу.

Величне абатство охоплене нищівним полум'ям. Тріск вогню, й плач дзвону, і втеча.

Величезні готичні вікна суворо дивилися крізь вогонь пожежі. Горять костьольні статуї Христа та божої матері.

На сухому дереві гойдаються повішені домініканці, капучини та босі кармеліти на фоні бурхливого полум'я. Тікають жінки, падаючи й простягаючи до неба руки, мов крила.

Маленький майдан якогось містечка переповнений біженцями. Переповнені вулиці. Вулицями, відступаючи, мчать польські комонники, топчучи й давлячи народ. Го-

рить навколо. Палають будинки. Усе виносять, що можна винести.

Ранок. Плаче покинута синами мати. Тільки що відірвалися від неї сини і, схвильовані й радісні, кидаються назустріч запорожцям.

Ось ратай кинув свій плуг і, сівши на коня, вирушає вдаль.

Ось вони, десятки до нього подібних гречкосіїв, що плюнули на все на світі, поспішають, хто як може, піші й кінні, вдаль, захоплені невідступною силою, назустріч безмежним полям.

Грає кобзар. Слухають його люди.

Плачуть біля своїх злиденних, нашвидкуруч поставлених хат покинуті матері, сестри.

Упала жінка на курний шлях. Зникає вдалині озброєний вершник — її чоловік.

Суне Запорозька Січ. Майорять знамена й бунчуки. Суне день і ніч.

Тікають юрби ченців, євреїв, панів.

Озираючись на пожежі, метається в розпачі панночка, підхоплена потоком утікачів на захід.

Мчить Андрій, мов п'яний, у посвисті куль, у шабельному блиску.

Співають запорожці. Б'ють у литаври.

ВІЙСЬКО ПОРІШИЛО ЙТИ ПРЯМО НА МІСТО ДУБНО.

...Запорожці на чолі з Андрієм.

Остап з великим загоном, спішившись, кинувся на [ворога].

На голови запорожцям полетіло каміння, бочки, гаряча смола і, нарешті, мішки з піском, що сліпив їм очі.

Кошовий Кирдяга стежив за перебігом бою з явним незадоволенням.

До кошового підбіг запорожець, облитий окропом, з запорошеними очима.

— Ну його з такою війною! Поливають гарячими помиями та піском, начебто не козаки ми, а шершні, прости господи!

— Нічого, пани-браття, ми відступимо... Але нехай я буду поганець-татарин, коли ми випустимо з міста хоч одну душу. Хай дохнуть з голоду, собаки.

Горить хліб на корні.

Пасуться в хлібах запорозькі коні.

Горять скирти.

З жахом дивляться обложені, разом з ними і панночка на пожежі.

Лежали запорожці коло возів і, попихкуючи люльки-ми, з убивчим спокоем дивилися на місто.

Деякі грали у шахи.

Деякі грали у довгу лозу.

— До якого ж часу, батьку, будемо отак сидіти? — питався Андрій, якому таке життя було явно не до вподоби.

— А... терпи, козаче, отаманом будеш! — сказав Бульба. — Не той воїн, хто не підупав духом у важливому ділі, а той добрий воїн, хто все витерпить, і хоч би йому що, а він все-таки доскочить свого...

Бульба заснув.

КОШОВИЙ ЗВЕЛІВ ПОДВОЇТИ ПОРЦІЮ ВИНА, ЩО ІНОДІ ВОДИЛОСЯ У ВІЙСЬКУ, КОЛИ НЕ БУЛО ВАЖКИХ ПОДВИГІВ І ПЕРЕХОДІВ.

Поле було вкрите розкиданими по ньому возами з висячими мазницями; біля возів, під возами й подалі — скрізь було видно запорожців, що порозлягалися на траві.

Спали запорожці в мальовничих позах зі зброєю на похваті.

Дебелі воли лежали, підгорнувши під себе ноги, великими білястими масами і здавалися здалека сірим камінням, розкиданим по схилу поля.

Стриножені жеребці дзвінко іржали біля кобили, обурюючись на свої спутані ноги.

Бульба спав.

Андрій підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць.

Спали воли. Андрій лежав з заплющеними очима.

Раптом з-за воза піднялася й схилилася над ним чудна якась жіноча постать.

— Хто тут? — придушеним голосом промовив Андрій, схопившись одразу за зброю.

У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати.

— Чш...

— Хто ти?.. Я, здається, тебе знав...

— У Києві, торік...

— Ти татарка? Служниця панночки?! — скрикнув Андрій.

— Чш...— тремтячи, озиралася татарка на всі боки.

— Чого ти тут? Де панночка? Вона жива? — питав Андрій, задихаючись, шепотом.

— Вона тут, у місті.

— У місті?

— Старий пан теж. Він уже воевудою у Дубно.

— Вона вийшла заміж? Ну?

— Вона другий день нічого не їла. У місті голод. Землю їмо...

Андрій остовпів.

— Панночка побачила тебе з міського валу серед за-порожців. Сказала—йди скажи лицареві, якщо пам'ятає мене, щоб прийшов до мене, а не пам'ятає, щоб дав мені шматочок хліба для матері. У нього теж є стара мати...

— Але як же ти прийшла?

— Потайником.

— Де він?

— Лицарю!..

— Присягаюся хрестом!.. Ходімо зараз...

— Ради Христа, шматочок хліба...

— Лягай. Я зараз.

Андрій пішов до возів, де зберігалися запаси його куреня.

Підійшовши до возів, він немов забув, чого прийшов. Потім він кинувся до воза і взяв мішок з хлібинами. Потім підійшов до Остапового воза і смикнув з-під голови сплячого мішок так, що Остап схопився з криком:

— Держіть ляха! Ловіть коня, ловіть!!

— Замовкни, уб'ю! — крикнув зляканий Андрій, замахнувшись мішком. Потім вони впали майже разом.

Остап зразу дав богатирського хропака.

Андрій боязко озирався, чи не прокинеться хто.

Одна чубата голова таки піднялася була коло сусіднього воза і, повівши очима, швидко опустилася на землю.

Андрій підійшов до воза з своєю ношею. Закинувши

на спину мішки, він кивнув тремтячій від страху татарці і, трохи зігнувшись під тягарем, пішов між рядами сплячих запорожців.

Перед товстим монастирським муром крутий берег увесь поріс бур'яном. Відхиливши хворост, татарка і Андрій знайшли щось схоже на земляний склеп і поринули у нього, немов у провалля, спочатку татарка, а за нею Андрій.

Ідучи темним земляним коридором, вони дійшли до невеличкої площинки, де була, мабуть, капличка. Під стінкою стояв вузенький столик, на зразок віктарного престолу, і полинялий образ католицької мадонни, ледь-ледь освітленої лампадкою.

Нарешті перед ними з'явилися маленькі залізні двері. Андрій постукав. Почувся дужий гук.

Забрязкали ключі. Двері відчинилися. Чернець злякано відступив назад, побачивши Андрія. Андрій пройшов мимо ченця, змірявши його поглядом, повним зневаги й ненависті.

Андрій увійшов до костьола. Ченці, ксьондзи й миряни стояли навколішках і молилися.

Кілька жінок стояло навколішках, виснажені, як скелети.

Потроху сонячне проміння освітило костюл. Величний рев органа наповнив усю церкву. Він ставав дедалі густіший, перейшов у важкий гуркіт грому і розлігся високо під склепінням. І довго ще громовий гуркіт носився, тремтячи, під склепінням.

І дивувався Андрій величній музиці. Потім він почув, як хтось сіпнув його за полу жупана. Татарка. Вони пішли через церкву.

Вийшовши з церкви на квадратний майдан, Андрій побачив людей, що лежали на дорозі. Це були трупи, а дехто ще конав.

Майже на кожному кроці вражали їх страшні картини голоду; люди, не стерпівши мук по домівках, вибігали на вулицю.

З даху одного дому висіло виснажене тіло: бідолаха не зніс до кінця страждань голоду.

Все з'їли, всю скотину. Ні коня, ні собаки, ні навіть миші не знайдеш у цілому місті.

— Хліба! — закричав якийсь божевільний, кинувшись до Андрія і вчепившись у нього, як тигр.

Андрій відштовхнув його, і він полетів. Спонуканий жалістю, Андрій дістав з кишені і кинув шматок хліба, на який кинувся голодний і, погризши хліб, у страшних корчах сконав.

Опинившись сам у кімнаті, Андрій повернувся вбік і побачив жінку, яка, здавалося, застигла і закам'яніла у якомусь швидкому русі.

Здавалося, немов вона хотіла кинутись до нього і раптом зупинилась.

І він завмер, здивований, перед нею, він відчував у своїй душі побожний страх і стояв нерухомо. Вона підійшла до нього, вражена виглядом козака, що постав у всій красі і силі юнацької мужності.

— Я неспроможна нічим... Один бог може віддячити тобі, великодушний лицарю, не мені — кволій жінці,— і потупила очі.

Увійшла татарка з блюдом нарізаного хліба. Панночка взяла хліб, піднесла до уст і почала їсти. Андрій підійшов і схопив її за руку:

— Досить! Не їж більше! Ти так довго не їла, що хліб для тебе буде отрутою.

І вона зразу опустила свою руку, поклавши хліб на блюдо, і, мов слухняна дитина, дивилася йому в вічі.

— Царице! — вигукнув Андрій.— Що тобі треба, чого ти хочеш? Наказуй мені! Загадай мені службу, найтяжчу, звели мені зробити те, чого не в силі зробити жодна людина,— і я зроблю, занапащу себе. Занапащу! Скажи одне тільки слово. Усього зречуся, залишу, кину, спалю, затоплю. Бачу, що ти інше, небесне створіння, ніж усі ми, і далеко до тебе всім іншим жінкам і дочкам. Ми не достойні бути твоїми рабами. Тільки небесні ангели можуть слугувати тобі.

Здивована, напруживши свій слух, щоб не пропустити жодного слова, пильно слухала панночка цю мову. І подалося вперед її прегарне обличчя. Відкинула вона далеко назад докучливе волосся, розкрила уста і довго дивилася так... І очі її раптом понялися сльозами. Хутко схопила вишиту шовком хустину, накинула собі на обличчя і довго сиділа, відкинувши назад свою прегарну голову.

— Скажи мені одне слово,— промовив Андрій і взяв її за руку.

Вона мовчала.

— Чого ти така сумна? Скажи мені, чого ти така сумна?

Вона жбурнула геть від себе хустку, відкинула своє довге волосся, що падало їй на очі, і вся розлилася в жалібних словах, вимовляючи їх тихим, тихим голосом:

— Нещасна мати, що породила мене на світ. Лютий кат — моя жорстока доля. Ні до кого з усього цвіту нашого лицарства, ні до кого з них не причарувала мого серця, а причарувала моє серце до чужого, до ворога нашого.

І панночка впала навколішки.

— За що ж ти, пречиста божа мати, так неблаганно караєш мене? Перед кінцем своїм мені довелося побачити його (*показує на Андрія*) і почути слова кохання, якого не знала я. Треба, щоб він словами своїми пошматував моє серце, щоб іще страшнішою здавалася мені смерть моя. Прости мої гріхи, свята божа мати... Нема щастя на світі, нема...

Андрій кинувся до панночки і підняв її.

— Ти не помреш! Присягаю моїм народженням! Коли ж нічим — ні силою, ні молитвою, ні відвагою не можна буде відвернути долі лихої — помremo разом, і спершу я помру перед тобою, і хіба тільки мертвого мене розлучать...

— Не обманюй, лицарю, і мене, й себе. Знаю я, на велике моє горе, що тобі не можна любити мене, і знаю, яка обітниця і обов'язок твій. Тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми — вороги тобі.

— А що мені батько, товариші і вітчизна? — сказав Андрій, випроставшись. — Нема в мене нікого. Нікого! Хто сказав, що моя вітчизна — Україна? Вітчизна те, чого прагне душа наша. Вітчизна моя — ти. Ти моя вітчизна! І все, що тільки є, — все віддам за таку вітчизну.

На мить остовпівши, мов прекрасна статуя, дивилася вона йому в вічі і раптом заридала і з дивною жіночою рвучкістю кинулася йому на шию.

У запорозькому таборі все спало. І ніхто не чув, як підкрався польський загін, що поспішав до Дубно, на виручку обложеним, і як почав він рубати і колоти сонних запорожців і в'язати курінного Переяславського куреня старого козака Хліба та інших козаків, як відчини-

лася кріпосна брама і прийняла сміяків, яких переслідували, прокинувшись, запорожці.

І вони не чули: Андрій поцілував панночку в уста, що припала до щоки його, і не байдужі були вуста. Вони відповіли тим самим, і в цьому обопільно злитому поцілунку відчувалося те, що один тільки раз у житті дано відчути людині.

І ЗАГИНУВ КОЗАК! ПРОПАВ ДЛЯ ВСЬОГО
КОЗАЦЬКОГО ЛИЦАРСТВА! ВИРВЕ СТАРИЙ ТАРАС
СИВЕ ПАСМО З СВОЄЇ ЧУПРИНИ І ПРОКЛЯНЕ
І ДЕНЬ І ГОДИНУ, КОЛИ НАРОДИВ НА ГАНЬБУ
СОБІ ТАКОГО СИНА.

Цей напис іде на нічному загальному плані, де польський загін, увійшовши до кріпості, веде половину Переяславського куреня або де лежать порізані лицарі, з осклянілими очима, немов дивуючись своїй несподіваній смерті.

Ранній ранок. Тарас стояв між возами і, роздивляючись на всі боки, питав себе:

— Андрій... хм... Куди б це подівся Андрій? Не придумаю. Забрали сонного в полон? Та не з таких Андрій. І між убитими теж не видно.

Похнюпивши голови, козаки шанобливо стояли перед кошовим Кирдягою.

— Так от що, панове-братове, скоїлося цієї ночі. От до чого довела горілка... От яку наругу вчинив нам ворог! Отак понапиватися, га?

— Стривай, батьку,— сказав незамайківський курінний отаман Кукубенко.— Хоч воно, так би мовити, й не по закону перечити, коли говорить кошовий перед військом, але твій докір воїнству несправедливий. Адже не було такого припадку... в поході чи в роботі, а тут же ні посту, ні іншого християнського воздержання не було. Отож гріха тут нема.

Промова курінного сподобалася козакам. Вони піднімали голови, багато з них схвально кивнули головою.

— А таки правда.

— Добре сказав Кукубенко.

— А правду сказав. Що ти скажеш на це? — звернувся до Кирдяги старий Бовдюг.

— Скажу тобі, Кукубенку, спасибі. Ще не велика мудрість сказати вірне докірливе слово, а більша мудрість сказати таке слово, яке, не поглумившись над бідою чоловіка, підбадьорило б його і дало б йому духу.

— Добре слово,— почулося в рядах запорожців.

— Слухайте ж, панове! — говорив далі кошовий.— Брати кріпость, дертися, підкопуватися...

— А...— махнув рукою Бовдюг.

— Ритися й лазити, як це роблять німецькі майстри,— хай їм враг з такою роботою! — і негоже, і не козацьке діло.

— Ет...— сказав Бовдюг, вклавши в цю коротеньку фразу все своє презирство до суєти і марності недостойних козака-вояки чужоземних вигадок.

— Народ у кріпості голодний. Довго вони не видержать.

— Полаяти б їх треба,— порадив Бовдюг,— от вони й повискакують. Не люблять пустиголові пани доброї лайки.

— Розділяйтеся на три купи і ставайте на три дороги перед трьома брамами.

Тарас стояв біля своїх возів.

— Ну, куди б це Андрій подівся?

— Пане полковнику, пане полковнику! — забалакав, підійшовши, Янкель поспішним і уривчастим голосом.— Я був у місті, пане полковнику.

— Який же враг тебе заніс? — здивувався Тарас.

— Як тільки на світанку я почув гамір і козаки зачали стріляти, то я побіг до міської брами. Бачу — входить військо. То я за ним.

— Що ж ти робив у місті? Бачив наших?

— Аякже! Наших там багато: Іцько, Рахум, Самуйло, Хайволох.

— Та пропади вони пропадом! Я тебе про наших запорожців питаю!

— Наших запорожців я не бачив, а бачив пана Андрія.

— Андрія? Зв'язаного?

— Ні!!! Тепер він такий пишний лицар... Далібуг, я й не пізнав. І наплічники в золоті, і нарукавники в зо-

лоті, і шапка в золоті, і на поясі золото, і скрізь золото і тільки золото.

Бульба остовпів.

— Навіщо ж він надів чуже вбрання?

— Тому, що воно краще, тому й надів.

— Хто ж його приневолив?

— Він перекинувся.

— Як перекинувся?

— Перекинувся на їх бік. Він уже зовсім їхній.

— То це, виходить, він, по-твоему, продав отчизну й віру? Брешеш!

— Я ж не кажу, що він продав. Я сказав тільки, що він перекинувся до них.

— Брешеш, нехристе! Такого діла не було на християнській землі! Ти плутаєш, собако!

— Як плутаю? Коли пан хоче, я скажу, чого він перекинувся до них.

— Ну?

— У воєводи є дочка-красуня. Святий боже, яка красуня! *(Тут Янкель постарався показати на своєму обличчі всю красоту панночки).*

Тяжко замислився Тарас.

— Там уже всі кажуть, що буде весілля, як тільки проженуть запорожців. Пан Андрій обіцяв прогнати запорожців і пана Тараса,— прошепотів Янкель на вухо Тарасові.

— Брешеш, чортів юдо! — закричав Тарас.— Брешеш, проклятий!.. Уб'ю сатану! Уб'ю!

Тарас вихопив шаблю і побіг за Янкелем між возами.

Польські лицарі, один від одного краший, стояли на міському валу.

Попереду стояв бундючно, в червоній шапці, оздобленій золотом, буджанівський полковник. Дебелий був полковник, вищий за всіх, і грубий і широкий, дорогий жупан ледве вмiщав його.

З другого боку стояв другий полковник — невеличкий, увесь висохлий. Показуючи жваво тонкою рукою, він отдавав накази. Біля нього стояв червонопикий вусатий хорунжий і всяка дрібна шляхта.

Козацькі ряди тихо стояли перед мурами. Не було ні на кому золота. Були на запорожцях прості кольчуги і свити та червоноверхі смушеві шапки. Два козаки виїхали наперед із запорозьких рядів.

Один був молодий, другий старіший, обидва гострі на слова — Охрім Наш і Микита Голокопитенко. Слідом за ними виїхав і Демид Попович, присадкуватий козак, що був під Адріанополем та багато натерпівся на віку своєму, з великим чорним оселедцем і великими, чорними, як смола, вусами.

Гострий був на колюче слово Попович.

— Славні жупани на панах, та хотів би я знати, чи славна панська сила?

— От я вас! — гукав зверху дебелий полковник. — Всіх перев'яжу! Бачили, як перев'язав я ваших? Виведіть їм на вал запорожців! — крикнув полковник у бік хорунжого. Хорунжий побіг.

До групи полонених запорожців, перев'язаних і без шароварів, підбіг хорунжий.

— Вперед! Ідіть, собачі душі!

І хорунжий люто замахнувся нагаєм на курінного Хліба, що стояв був попереду, але Хліб так ударив ланцюгом хорунжого, що той тільки несамовито зойкнув і упав мертвим на землю.

Три панцирники, однак, схопили Хліба ззаду. Підійшов воевода і, повернувши голову в бік стрільців, сказав, показуючи на Хліба:

— Застреліть!

— Стривай, пане, — сказав Хліб. — Не віддавай мене на ганебну смерть, як пса. Не стріляй. Ти взяв мене в полон п'яного, коли я спав безборонний. Звели посадити мене на палю, дай мені вмерти достойно лицарською смертю, як умерли батько мій і дід.

І Хліб подивився на воеводу таким страшним поглядом, що воевода затулив рукою очі. Запорожців повели...

Полонених поставили на валу.

— Не журися, Хлібе! Виручимо! — кричали знизу козаки.

Понурих голову в землю отаман, соромлячись нагоди своєї перед своїми ж козаками.

І за одну ніч посивіла міцна голова його.

— Не журися, друже, — долинув до нього голос курінного отамана Бородатого. — Біда може з усяким трапитись, — гукав Бородатий.

— Ви, видко, на сонних людей хоробре військо! — говорив, поглядаючи на вал, Голокопитенко.

— От почекайте, ми вам обріжемо чуби! — кричали згори.

— А хотів би я подивитись, як вони нам обріжуть чуби,— говорив Попович, повернувшись перед ними на коні, і потім, подивившись на своїх, сказав: — А хто зна! Може, ляхи й правду кажуть: коли виведе їх он той пузатий, вони матимуть добрий захист.

— Чому ж ти думаєш, вони матимуть добрий захист? — спитав Голокопитенко, знаючи, що Попович уже готується щось пришпилити.

— А тому, що позад нього сховається все військо, і вже чорта лисого з-за його пуза дістанеш кого-небудь списом.

Всі козаки засміялися.

— Відступайте, відступайте швидше від мурів! — закричав кошовий Кирдяга.

Почувся вибух картечі.

Брама відчинилася, і виступило військо.

Спереду гусари.

За ними — кольчужники.

Потім панцирники; за ними всі у мідних шоломах.

— Не давайте їм! Не давайте їм шикуватися в ряди! — гукав кошовий.

— Напірайте всіма куренями! Татарівський курінь, нападай збоку! Напірайте ззаду, Кукубенко й Паливодо! Мішайте їх, мішайте, розділяйте!

І вдарили могутньою лавиною козаки.

Збили й змішали ляхів і самі змішалися. Діло пішло на мечі та на списи.

Демид Попович заколов і збив з коня трьох шляхтичів.

Рубан, добрий козак, зчепився теж з одним з найхоробріших у польському війську, і довго билися вони. Вже подужав був Рубан пана і вдарив його гострим турецьким ножом у груди, та не вберігся: тут-таки звалив його найвродливіший, стародавнього князівського роду лицар і помчав на білому коні далі, рубаючи голови багатьом козакам.

— От з ким би я хотів помірятися силою! — закричав незамайківський курінний Кукубенко і, припустивши коня, полетів прямо йому в тил.

Наздогнавши князя, Кукубенко крикнув нелюдським

криком. Озирнувся князь і впав з коня від кулі в лопатку. Кинувся з коня Кукубенко.

Силкувався було князь захищатися шаблею, та Кукубенко підняв палаш і зарубав його.

— Кукубенку! Що ж ти покинув неприбраним таке багатство? — гукнув курінний Бородатий і почав, нагнувшись, знімати з князя турецький ніж, оправлений у самоцвітне каміння, гаманець з грішми, не почувши, як налетів на нього червононосий хорунжий.

Розмахнувся і вдарив шаблею по шиї.

Відскочила і покотилася могутня голова.

Розкрила обурені очі, дивуючись, що так рано розпрощалася з життям.

Налетів на червононосого хорунжого Остап і накинув йому на шию аркан. Почервоніло ще дужче червоне обличчя хорунжого. Очі на лоб полізли. Хотів був стріляти, та скорчена рука не змогла направити постріл. Куля полетіла в поле. Хорунжий рвонувся на мотузці, упав.

І поволік його по полю Остап, голосно скликаючи козаків уманського куреня:

— Панове товариство! Курінного вбито! Курінного! Товариство, до мене! Одрубано курінному голову! Оберемо нового курінного!

— А чим ти не курінний!?!

— Остапа Бульбенка!

— Ти у нас курінний!

— Бульбенка на курінного!

Гукала більша частина куреня, мчавши з Остапом поруч. Остап зняв шапку.

— Спасибі, панове-братове, за честь. За мною!

— Слава! — гукали запорожці.

Заскрипіла, відчиняючись, залізом кована брама і впустила, як овець у кошару, збитих у гурт, стомлених, пилом укритих вершників.

Багато запорожців помчало за ними.

— Відходь, відходь, пани-браття, від мурів. Не годиться близько, — кричав курінний Остап.

Почувся випал з кріпосних гармат.

— Ага! Попало! — посміхнувся Остап, бачачи, як декому попало від картечі.

— От і новий отаман, а веде курінь, як старий, — сказав кошовий Кирдяга, під'їхавши до Остапа.

Оглянувся Бульба: Остап!

— Спасибі, товариство, за честь, що виявили ви моему синові Остапу.

— Ну що, перев'язали, чортового батька!

Сміялись запорожці. Побиті поляки щось кричали здаля.

Вечоріло. По степах гасали скажені коні з прив'язаними до хвостів трупами і розтинали повітря тривожним іржанням.

Запорожці сіли кружка вечеряти.

Мчить степом козак Голодуха Максим на татарському коні, два коні на повіді.

Мчить Голодуха на парі коней.

Мчить Голодуха на одному коні.

Мчить Голодуха стомлений, розпухлий, спалений сонцем і вітрами. Влетів Голодуха в курінь. Обступили його запорожці.

— Товариші,— промовив Голодуха смертельно стомленим голосом.— Слава богу... думав, не знайду... П'ятий день з коня не злізаю...

— Скажи-но, що... І звідки ти?

— Татари... Січ-матір спалили... Всіх вирізано! Забрано в полон... один я втік...

— Та що ж ви? П'яні були там чи спали? — почувлися голоси запорожців.

Але Голодуха не відповів. Очі йому склепилися, він упав з коня і заснув твердим сном.

— Давай раду, кошовий...

— Хай старі наперед скажуть.

— Кошовий... Давай раду, отамане.

Загомоніли запорожці тихо й схвильовано. Звістка про загибель Січі вразила всіх у самісіньке серце. Було тихо, як біля домовини найближчого. Кошовий зняв шапку і вже не як начальник, а як товариш подякував козакам за честь і сказав:

— Спасибі, товариші, за честь.

Кошовий говорив тихо, не так, як на мітингу. Він говорив тихо, і вдумливо, і дуже проникливо. І був він

схожий в цей час не на грізного запорозького отамана, а на доброго лагідного дядька.

— Та коли вже мене вшанували, то моя рада: не гаяти, товариші, часу і гнатися за татариним. Може, ще наздоженемо. Моя рада: рушати. Ми тут уже показали ляхам, що таке козаки; за кривду, скільки було сили, помстилися.

— Отже, моя рада — рушати,— закінчив свою промову кошовий.

— Рушати! — розляглося голосно по запорозьких курнях.

— Ні, неправдива твоя рада, кошовий! — промовив Бульба, що стояв попереду свого куреня. — Ти забув, мабуть, що в полоні застаються наші, захоплені ляхами?

Тарас вийшов наперед:

— Ти хочеш, мабуть, щоб ми не поважали першого святого закону товариства, покинули б братів своїх на те, щоб з них живцем зідрали шкуру, щоб четвертували козацьке тіло і розвозили по містах і селах? Який же козак з того, хто кинув у біді товариша? Кинув його, як собаку, пропадати на чужині? — гукнув Тарас, звертаючись до запорожців.— Коли вже на те пішло,— повернувся він до кошового, — що всякий нехтує козацькою честю, то не дорікне вже ніхто мені. Сам-один застаюся!

Завагалися запорожці.

— А хіба ти забув, полковнику,— промовив тоді кошовий,— що в руках у татар теж наші товариші, що коли ми тепер їх не визволимо, то життя їх буде продане у вічну неволю поганську, а це гірше від усякої лютої смерті. Страшна неволя, а не смерть.

— Істинна правда,— задеренчав у запорозьких рядах голос старезного козака Касяна Бовдюга. Було Бовдюгові років сто. Це був найповажніший козак, носій запорозької правди і традицій.

— Скажіть нам, діду, що робити, порадьте,— загомоніли запорожці і притихли.

— Послухайте ж, дітки, мене, старого,— почав свою промову Бовдюг, напівлежачи в задку воза.

Козаки обступили його.

— Мудро сказав кошовий як голова козацького війська. Ну, велику правду сказав і полковник Тарас. Дай, боже, йому віку довгого. Перша честь козака є шанувати товариство. От, скільки живу я на світі, не чув я, пани-

браття, щоб козак покинув де чи продав як-небудь свого товариша. І ті, і другі — нам товариші. Так от яка моя мова: ті, кому милі захоплені татарвою, нехай женуться за татарами, а кому любі полонені ляхами, нехай зостаються. Оце й буде по-нашому. Кошовий піде з одною половиною за татарами, а друга половина хай обере собі наказного отамана, от хоч, приміром, полковника Бульбу Тараса, дай йому, боже, здоров'я. Отаке-то.

Висловлена Бовдюгом премудрість припала до серця всім запорожцям. Всі дітки зраділи.

— Ну, спасибі вам, діду. Довго мовчали, та нарешті й сказали,— заговорили запорожці, ніжно дивлячись на Бовдюга.

— Що, всі згодні на це? — спитав кошовий.

— Всі! Згодні! — загукали козаки.

— А може, все-таки... Чи вже нехай, як то кажуть... Ну, добре, так тому й бути... Значить, раді кінець? — спитав кошовий.

— Кінець! — загукали козаки.

— Слухайте ж тепер військового наказу, — сказав кошовий і, виступивши трохи наперед, надів шапку. Всі запорожці за цим знаком поскидали свої шапки, потупивши очі в землю, як завжди велося між козаками, коли мав промовляти старший.

— Хто хоче рушати, ставай на правий бік. Хто зостається — відходь на лівий. Куди більша частина куреня, туди й решта.

І от почали переходити, хто на правий, хто на лівий бік.

— А що, панове-братове? Чи вдоволені одна сторона другою? — спитав кошовий.

— Всі вдоволені, батьку, — відповідали запорожці, що стояли двома лавами одна проти другої.

— Ну, то попрощайтеся один з одним, бо господь знає, чи доведеться на цім світі побачитись. Слухайте свого отамана, а робіть те, що самі знаєте, що велить козацька честь.

І всі козаки перецілувалися між собою.

Почали прощатися отамани, вклоняючись один одному.

— Прости мені, брате.

— Бог простить.

- Вдруге.
- Бог простить.
- Втретє.
- Бог простить. Прости й ти мені.
- Бог простить.
- Ще раз.
- Бог простить.
- Втретє.
- Бог простить.

Поцілувалися навхрест. Подивилися один одному в вічі, та так і не сказали нічого, немов прочитали в очах вічну розлуку. Замовкли і задумались обидві сиві голови.

Так прощалися запорожці товариш з товаришем, побратим з побратимом. Смеркало. Упала ніч на табір. Братчики відходили тихо, пошпакувавшись ще раз з товаришами. Остання пара прощалася, ще помітна на фоні нічного неба. Попрощалися і розлучились. Глухо віддавався кінський тупіт та скрип якогось колеса. Довго стояв товариш і махав услід рукою, хоч нічого вже не було видно.

— Не такі мої літа, щоб ганятися за татарами,— говорив старий Бовдюг купці зажурених козаків.— Давно вже я молю бога, що коли доведеться помирати, то щоб на війні, за праведне діло. Так воно й сталося. Славнішої смерті вже й не буде в нічному місці для старого козака.

Сум, що не личить хоробрим, став тихо огортати козацькі голови, і це бачив Бульба.

Старий запорожець Іван Закрутигуба стояв за возом навколішках і молився. Пройшов Бульба.

Бульба підійшов до возів: біля найбільшого воза сиділо трое слуг.

— Розпакуйте, хлопці, вино. Всі баклаги й барила!

Слуги кинулися до воза, палашами перерізували міцні мотузи, стягали товсті попони і знімали баклаги й барила.

— Беріть усі,— звернувся Бульба в бік запорожців,— що в кого є: ковші, черпаки або чарки. Я частую вас, пани-браття.

Тарас витримав паузу, чекаючи на козаків, що підходили до нього з усіх боків. Узяв він це благородне старе вино, щоб коли випаде велика хвилина, то щоб кожному козакові дісталось випити, щоб у велику хви-

лину велике б почуття огорнуло людину. Тарас почував, що ця хвилина настала. Треба було відновити бадьорість у кожній душі.

— Не з нагоди того, що ви зробили мене своїм отаманом, не з нагоди навіть прощання з нашими товаришами — ні! Перед нами діло великого козацького поту, великої козацької відваги! Отже, вип'ємо, товариші, за Січ, щоб довго вона стояла на погибель бусурманам, щоб кожного року виходили з неї молодці, один від одного кращий. Та вже zarazом вип'ємо і за нашу власну славу, щоб не забув нас мир, щоб згадали онуки й сини тих онуків, що були колись такі, що не посоромили товариства і не покинули своїх. Отож за віру, панове-братове, за віру.

— За віру! — загомоніли найближчі густими голосами.

— За віру! — підхопили дальні.

— За Січ! — промовив Тарас, високо піднісши над головою свій келех.

— За Січ! — озвалися густо в передніх рядах.

— За Січ! — промовили тихо старі, моргнувши сивим вусом.

— За Січ! — стрепенувшись, як молоді соколи, повторили молодці.

— Тепер останній ковток, — мовив Бульба. — За славу всіх християн, які живуть на світі!

І всі козаки до одного піднесли й випили вино за славу.

Заграли бандуристи й заспівали урочистої і старої, навіть на той час, пісні.

Думали запорожці. Черпаки були вже порожні. Не про користь думали вони. Не про те, кому пощастить набрати червінців або коней. Вони поглядали, як орли на верхів'ях гір. Як орли, озирали вони все поле та долю свою, що чорніла вдалині. Буде все поле засіяне їх білими кістками... і піде дибом про них слава по всьому світу, і все, що тільки народиться потім, буде згадувати про них.

Стояв Бульба і думав. Тихо грали бандуристи.

Розвиднялось. На магістратській башті — вартові і французький інженер-фортифікатор Боплан. Боплан

дивився в підзорну трубу в бік лісу, куди подалися запорожці. Залунали бойові сигнали.

Перед возами поле, повтикане гострим кіллям, уламками списів. Тарас дивився на замок, стоячи на возі.

— Готуйтеся, панове, зараз вирушать ляхи.

Відчиняється кріпосна брама. З міста виступає вороже військо. Виїздили пани, оточені незчисленними слугами.

Тарас бачив цей виїзд. І хоч він почував, що вже тверді духом його козаки, йому захотілося цієї урочистої в житті хвилини сказати своїм лицарям усе, що було в нього на серці.

— Хочеться мені перед боєм сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, у якій пошані була наша земля—і грекам давалася взнаки, і Царгороду. І міста були пишні, і храми, і князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки.

Усе забрали бусурмани, все пропало,— мовив далі Тарас.— Зосталися тільки ми, сироти, та як удовиця-сиротина—земля наша!..

Польські улани вилітали з кріпосної брами, мов хижі птахи з клітки, лопочучи крилами.

На кріпосному мурі стояв ксьондз і кропив уланів кропйлом.

— Ось у який час подали ми, товариші, руку на братство, на товариство. Нема зв'язку, святішого над товариство. Батько любить дитину свою, мати любить дитину свою, та все це не те, братці. Любить і звір свою дитину. Але поріднитися душею, а не крєвно може тільки людина.

Запорожці Демид Затуливітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі.

— Бували і в інших землях,— чувся голос Тараса,— товариші, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні!

Запорожці Софрон Подобайло і Павло Трамана стояли горді й пишні, як архістратиги або орли. На очах у них теж були сльози, але вони їх не помічали.

— Слушайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам,— долітали слова Тараса.— Хай перейде її слава з роду в рід... Знаю, падло завелось

тепер на землі нашій. Думають тільки про мед у своїх льохах. Переймають чорзна-які звичаї. Гидують своєю мовою. Свій свого продає. Ласка чужого короля і магната, що жовтим чоботом своїм б'є їх по морді, дорожча їм над усяке братство... Хай же знають вони, що таке важить у руській землі товариство. А вже як на те пішло, щоб умирати, то нікому з них не доведеться так умирати! Нікому! Не стане у них на те їх мишачої натури. Вогонь!

Останні слова Бульба вже мовив під тупіт і гуркітню поляків, які щільно підступили до табору.

Ударили запорожці з семип'ядних пищалів, коли ляхи наблизились на рушничний постріл. Димом затягло весь табір.

Запорожці палили, не зводячи духу. Задні заряджали рушниці переднім.

Бачать ляхи, що непереливки. Відступили назад, залишивши на місці купи вбитих і поранених.

Вражений запорозькою тактикою, французький інженер Боплан верещав, як недорізаний, намагаючись налагодити артилерійський вогонь. Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати. Димом затягло все поле. Наче й не було половини Незамайківського куреня.

Побачивши, що біда буде всьому Незамайківському і Стебликівському куреням, Тарас гукнув на весь голос:

— Вибирайся швидше з-за возів! На коней!

Закипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що кращої половини куреня його нема! Врізався він з рештою своїх незамайківців у середину поляків, багатьох комонників збив з коней і пробився до гармати.

Довго й запекло билися козаки з панами.

Билися біля самих скованих возів Вовтузенко, Вертихвіст, Попович.

Звалив один міцний лях на землю Дегтяренка і, замахнувшись на нього шаблею, кричав:

— Нема між вами, собаками, ні одного, хто посміє би...

— А бреше-еш! — вигукнув, раптом з'явившись, козак Мусій Шило.— Є такі, що б'ють вас, собак!

І Шило кинувся на пана.

Довго рубалися вони! І наплічники, і нагрудники погнулися в обох від ударів. Розрубав на ньому вражий

лях залізну сорочку. Зачервоніла сорочка. Та не подивився на те Шило, а замахнувся всією жилавою рукою й оглушив пана по голові. Гепнувся лях, а Шило став рубати оглушеного. Та підбіг ззаду підлий панський хлоп і загнав Шилові ножа в спину. Упав Шило на вбитого ляха і вмер.

А з-за возів уже виїздив Задорожний, Вертихвіст та Балабан.

— А що, панове,— гукнув їм Бульба,— чи єсть іще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?

— Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила. Ще не гнуться козаки.

— Гайда!

І Тарас з козаками кинувся вперед.

На невеличкому горбку пани сурмили збір. Підлетів дебелий полковник і звелів викинути вісім мальованих корогів для збору. Кинулися поляки під корогви, та не встигли вишикуватись, як налетів на них Кукубенко з незамайківцями всередину і напав прямо на товстопузого полковника. Пустився товстопузий навскач.

Та Кукубенко погнався за ним через поле.

Побачивши це з бокового куреня, пустився навперейми панові Степан Гуска. От би накинув панові на шию аркан і зірвав його з коня. Підлетів Гуска до товстопузого і простромив його списом. Та не минув лиха і Гуска. Підлетіли до нього четверо ляхів і підняли його на списи.

Б'ється коло возів Закрутигуба.

Б'ється Метелиця. Писаренко б'ється вже на самих возах.

Мимо промчав Тарас з шаблею.

— Що, панове, чи єсть іще порох у порохівницях? Чи міцна ще козацька сила? Чи не гнуться ще козаки?

— Єсть іще, батьку, порох у порохівницях. Ще міцна козацька сила.

— Ще не гнуться козаки,— гукнув з воза старий Бовдюг і впав, уражений кулею в самісіньке серце.

— Дай, боже, усякому такої смерті! Хай же славиться вовіки руська земля.

І полинула в небеса Бовдюгова душа розповісти, як уміють битися на руській землі.

Падає отаман Балабан, діставши три смертельні рани

О. П. Довженко. 1929 р.

від трьох панів. Почувши близьку смерть, тихо промовив:

— Здається мені, пани-браття, помираю славною смертю. Множество ляхів побідив. Хай же квітне вічно руська земля!

Відлетіла в небо добра Балабанова душа.

Обсіли Кукубенка вороги.

Сам Тарас з криком кинувся на виручку Кукубенкові. Та було вже пізно.

Стікаючи кров'ю, страшний, відбивався від панів лицар Кукубенко. Але перше ніж наспіли до нього козаки, спис пробив йому груди, і Кукубенко схилився на руки товаришів. Ринула з Кукубенкових грудей молода кров, немов дорогоцінне вино.

— Дякую богам, що довелося мені вмерти при ваших очах, товариші. Хай же після нас живуть краще, як ми, і красується вічно руська земля!

Упав Кукубенко. Вилетіла його молода душа. Підняли її два молодих ангели й понесли на небо.

У небесах, між хмарами, летить скривавлена Кукубенкова душа. Руки душі міцно затисли страшну рану, немов боячись, щоб з неї не витекла остання кров. За нею, трохи нижче й далі, летить багато інших душ козацьких.

На небі сидить старий бог-отець. За ним — ангели і святі, серед яких було чимало запорожців. Старий Бовдюг був теж серед святих. Знизу лине до бога Кукубенкова душа і зупиняється перед господом.

— Це ти, Кукубенко? — запитав бог.

— Я, господи, — відповів Кукубенко.

— Ти не зрадив товариства?

— Ні, господи...

— Не кидав у біду чоловіка?

— Ні, господи...

— Беріг свою совість, бачу.

— Воїстину...

— Ну, сідай, Кукубенку, одесную мене. Кахи!

І бог легенько кашлянув, як добрий старий пащеник, що не любить порохового диму, яким була просякнута вся Кукубенкова душа. Бог подивився вниз на грішну землю і прислухався. Крізь гамір і гуркіт, що долітав з землі, яку він сам створив, почувся голос Тараса.

— А що, панове? Чи є ще порох у порохівницях? Чи не пощербилися шаблі? Чи не втомилася козацька сила? — перегукнувся Тарас з невеличкою купкою кінотників.

— Годяться ще, батьку, шаблі! Не зігнулися ще козаки!

І рвонулися знов козаки так, немовби і втрат ніяких не зазнали.

Подивився Тарас на страшне поле бою. Глянув на небо, на ключ кречетів і махнув хусткою.

Зрозумів той знак Остап, що весь час стояв у засідці.

— Панове-браття, батько кличе!

І помчав із засідки з своїм загоном.

Не витримали дужого натиску пани-ляхи.

А Остап гнав їх і рубав. Завертілись польські голови, закліпали переляканими очима і з страшним криком падали на землю.

Напоролися ляхи на вбите в землю кілля та уламки списів.

Ударили на них корсунці з-за возів.

— Перемога! Перемога! — загукали запорожці з возів.

— Перемога! — гукали запорожці, заграли в сурми і викинули переможну корогву. Тарас дивився вдалину. Він чув радісні вигуки своїх братів, але не радість, а тривога палала в його погляді.

— Ой, ні, ще не зовсім перемога! — промовив він, дивлячись на міську браму.

З кріпосної брами вилетів гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіма вершниками були всі, як один, бурі коні. Попереду всіх мчав Андрій.

Сторопів Тарас, пізнавши здалека Андрія.

А тим часом Андрій, розпалений жаром бою, помчав, як молодий хорт, найгарніший і найпрудкіший з усієї зграї, рубаючи направо й наліво.

Не витерпів Тарас.

— Як? Своїх? Чортів сине, своїх б'еш? — гукнув він щосили. — Хлоп'ята! — звернувся Бульба до козаків. — Ану, заманіть його до лісу! Заманіть мені його!

І Тарас помчав до лісу.

Зразу ж тридцять найпрудкіших козаків кинулися на конях навперейми гусарам. Ударили збоку на гусарів.

А Голокопитенко оперезав плазом по спині Андрія і пустився бігти до лісу.

Як осатанів Андрій! Ударивши гострими острогами коня, щодуху полетів він за козаками. Ось він уже в лісі. Ось він уже наздоганяє Голокопитенка. Коли враз чиясь дужа рука схопила за повід його коня.

— Стій! — крикнув Тарас.

Затремтів Андрій усім тілом, став блідий, як школяр. Він побачив перед собою... самого тільки страшного батька.

— Ну, що ж ми тепер будемо робити? — промовив Тарас, дивлячись йому прямо в вічі.

Та нічого не міг сказати Андрій і стояв, потупивши очі в землю.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій мовчав.

— Так продати? Продати віру? Продати своїх? Злазь з коня!

Покірно, як дитина, зліз Андрій з коня і став ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не ворущись, — промовив Тарас. — Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — І Тарас, відступивши назад на два кроки, зняв рушницю.

Білий як полотно був Андрій. Тихо ворушилися його уста. Це не було ім'я вітчизни або матері чи братів...

Тарас вистрелив.

Андрій повалився на траву, не промовивши жодного слова. Тарас підійшов до Андрія.

— Батьку, що ти зробив? Це ти вбив його? — спитав, під'їхавши в цей час, Остап.

Тарас кивнув головою.

— Біда, отамане, — закричав, підскачивши, Голокопитенко, — зміцніли ляхи. Прибула свіжа сила на підмогу. Тьма-тьмуца.

— Біда, отамане, — прискакав Вовтузенко. — Суне нова потуга!

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки. Уже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожного, Черевиченка. Козаки просять, батьку, щоб ти глянув на них перед смертним часом, — сказав, підлетівши, охриплим голосом Писаренко, без шапки, з пробитою головою.

— На коня, Остапе! — промовив Бульба.

Не встигли вони сісти на коней, а вже ворожа сила

оточила з усіх боків ліс і поміж деревами скрізь появилися ляхи з шаблями й списами.

Шестеро уланів налетіли на Остапа.

— Остапе, Остапе, не давайся! — кричав Тарас, врубуючись в гущу ляхів.

Лежить розстріляний за зраду батьківщини і товариства Андрій. Чути, як запекло рубались козаки з панами, як брязкали шаблі й трощилися голови.

— Остапе, не давайся, — чути зовсім близько крик Тараса. Видно, він рубався з уланами десь тут, поруч.

— Добре, синку, добре, Остапе! От і я слідом за тобою. Остапе, Остапе, не давайся! Ех, Остапе, Остапе... — чулося здаля серед брязкоту зброї, харчання й стогону.

Голова Остапа. Аркан туго стягнув шию. Очі мало не вилізли з орбіт. Кров. Цупкі руки вп'ялися у волосся й аркан.

— Ех, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до нього і сікши на капусту кого тільки попало. Став Тарас. Страшний удар ззаду приголомшив його. І він звалився на землю, як підрубаний дуб.

Бульба розплющив очі і підвівся. Три важкі зморшки лягли йому на чоло. Він обдивився, помацав рукою стіну, лежанку, подушку. Поглянув на присутніх. Біля нього сиділо кілька фігур. Бульба весь був у пов'язках.

— Де я? — спитав Тарас.

— У Січі-матері, — відповів один з присутніх — оса-вул Товкач.

— Живий?

— Живий, порубаний дуже.

— Довго я спав?

— Ой, довго...

— А Остап? — стурбувався раптом Бульба і згадав усе. — Остап!? — закричав Бульба і з горя почав зривати з себе пов'язки.

Товариші схопили його за руки й за ноги.

Тарас сидів на лежанці. Видно, минуло чимало часу. Він був уже без пов'язок. Важка туга огорнула його лице. Тут-таки сиділи товариші. Була ніч. На дерев'яній полиці горів світич. У кутку — коло божниці — лампада.

— Чого ж не зайде кошовий? — спитав Бульба.

— Кирдяга? Е... Нема вже давно.

— Ото, як погналися з-під Дубно за татарами, тоді ж усі й погибли. Хто в бою, хто з голоду, хто в полоні... Нема Кирдяги.

— А Прокопович?

— І Прокоповича, і Череватого, і Нареченого, і Демида. Нема. Погуляли, хай царствують...

— Поросли травою.

Тарас сидів сумний і зажурений. Був бенкет пишний і бучний. Перебито на дрізки весь посуд. Ніде не лишилося вина ні краплини. Розхапали гості й слуги всі дорогі кубки і жбани — сумний сидить господар дому, думаючи: краще б і не було того бенкету.

Даремно намагалися сиві бандуристи розважити Тараса, славлячи над величним Дніпром і нічним степом його козацькі подвиги.

Суворо, з невгасимою журбою дивився він на все й тихо, понуривши голову, плакав:

— Остапе мій, Остапе мій...

Сорок запорозьких чайок впливали в Чорне море до турецьких берегів.

Чубаті запорожці, м'язисті, просмолені смолою і просолені морськими хвилями, гребли здоровезними опачинами й співали.

Тарас сидів на березі моря. До нього долітала пісня запорожців і кигикання самотньої чайки в очереті.

— Остапе мій, Остапе мій...

Тарас плакав.

Гуляли білі баранці по морю, і вже зовсім здалека, ледве чутна, долинала пісня.

Гей, повій, повій, та буйнесенький вітер,

Та понад тими байдаками;

Де пливуть козаки, тільки мріють шапки,

Та й на той бік, за нами...

Самотній Бульба, як корабель у морі, мчить степом, де так недавно тишили йому серце його синочки, і небо, і безмежна просторінь.

Тарас їде вулицею Умані. Спис і шабля, дорожня баклага при сідлі, похідний горщик з саламахою, порохів набой, пута на коні та інший риштунок і сам його

вигляд свідчили про довгу і важку путь. Зупинившись коло поганенького будиночка, в якому ледве видно було невеличкі віконця, Тарас зліз з коня і пішов досередини.

Янкель молився в своїй світлиці, накрившись своїм досить брудним богоміллям, і обернувся, щоб плюнути назад за звичаєм своєї віри.

Коли раптом очі його зустріли Бульбу, що стояв позаду.

— Слухай, Янкелю! — звернувся Тарас до Янкеля, що почав був уже кланятися і замкнув обережно двері, заповнивши перед цим усю світлицю своєю метушнею.— Не крутись, слухай. Я врятував тобі життя. Тебе розірвали б, як собаку, запорожці. Тепер твоя черга зробити мені послугу.

— Боже мій! Пане Тарасе! Яку послугу! Коли така послуга, що можна зробити, то чому ж не зробити.

— Помовч. Вези мене до Варшави.

— До Варшави? Як до Варшави? — промовив Янкель. Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування.

— Вези мене до Варшави. Я хочу ще раз побачити його й сказати йому хоч одне слово...

— Кому сказати слово?

— Моєму Остапові...

— Хіба пан Тарас не чув, що вже...

— Знаю, знаю все. За мою голову дають дві тисячі червінців. Я тобі п'ять тисяч дам. Ось тобі дві тисячі зараз, а решту, як повернуся.

І кинув Бульба червінці, мов якийсь непотріб.

— Ой, що пан робить? — скрикнув Янкель, закриваючи рушником червінці чи то від Бульби, чи то невідомо від кого.— Ай, славна монета! Ай, добра монета,— говорив він, вертячи червінець і пробуючи його на зубах.

— Я не просив би тебе,— сказав Бульба,— сам знайшов би дорогу, але мене можуть пізнати прокляті ляхи. А ви на те вже створені. Ви навіть чорта обдурите. Запрягай воза й вези мене.

Янкель слухав Тараса, як велику дитину, іронічно киваючи головою:

— Пан думає, що так просто — взяв колибу, застріг собі — й «вйю».

— Ну, то сховай, як знаєш. У порожню бочку, чи що.

— Ай-ай! А пан хіба не знає, що кожен подумає, що в бочці горілка?

— Ну, то хай собі думає.

— Як? Хай думає? — схопив себе з жаху обома руками за пейсики і потім гнівно підняв обидві руки вгору Янкель Горелік.

— Ну, чого ти...

— А пан хіба не знає, що пан бог на те створив горілку, щоб її кожен пробував? Та перший-ліпший шляхтич буде бігти п'ять верстов за бочкою, продовбає дірочку, побачить, що не тече, і скаже: жид не повезе порожньої бочки. Мабуть, тут щось є. Схопити жида! Зв'язати жида! Забрати гроші в жида! До тюрми жида! Бо все, що тільки є в світі поганого, — все звалюють на жида! Гвалт!! Думають, що коли жид, то вже не людина!!! — вимовив Янкель голосом, повним такої туги і такого розпачу й протесту, що навіть сам злякався.

— Ну, то поклади мене у віз із рибою.

— Ай! Риба! По всій Польщі люди голодні, як собаки. Рибу розкрадуть, і пана...

— То вези мене хоч на чорті — тільки вези! — почав уже сердитись Тарас. Янкель притих. Його осяйнула думка.

— Не на чорті, а на кобилі, і не в бочці, а в цеглі. Там тепер наїхали з Німеччини інженери будувати проти пана кріпості...

— Роби, як знаєш, тільки вези.

З Умані в степ виїхав віз із цеглою. Віз був запряжений двома шкапами. На одній з них сидів довгий, як Дон-Кіхот, Янкель. Вечоріло. Янкель вимальовувався на небі символічним силуетом, ім'я якому — страждання. Янкель співав.

Коло воза біля повітки зупиняється Янкель. Нагнувшись до цегли, Янкель промовив тихо:

— Пане полковнику, ми вже у Варшаві. Пан Остап сидить у міській в'язниці. То хай пан Тарас не турбується. Все буде зроблено.

Тарас сидів у єврейській тісній, низенькій, брудній, напівтемній кімнатці. Пом'ятій, змучений, весь покритий

червоним цегляним пилом, у червоному жупані, з тремтливими червоними руками, він був, здавалося, у відчаї. Та надія не вгасала в ньому. Перед ним стояло кілька євреїв.

— Слухайте, жиди! — сказав він, і в словах його відчувалося хвилювання.— Ви все на світі можете зробити, викопаете хоч з дна морського. Визволить мені мого Остапа! Дайте йому змогу втекти від панських рук. От я цьому чоловікові,— Бульба показав на Янкеля,— обіцяв дванадцять тисяч червінців. Я дам ще дванадцять. Я продам хату і останню одежину, чуєте!

— Ой, не можна, ласкавий пане, не можна,— сказав, зітхнувши, Янкель.

— Ні, не можна, пане! — сказав другий єврей.

— Не можна,— повторив Бульба і гірко посміхнувся. Він не був непохитний, міцний, як той дуб. Душа його була мов у пропасниці. Він був кволий.

— Зараз не можна, пане,— промовив Мордохай.

— Коли страта?

— Завтра вранці.

— Якщо пан хоче побачитись,— сказав Мордохай, який весь час шушукався в кутку з двома євреями, зрідка поглядаючи назад на Тараса,— то завтра раненько, ще до схід сонця. Вартові дають згоду. Ух, пане, що це за народ! Не дай бог йому щастя...

— Добре, веди!..— пожвавішав Тарас, і вся твердість вернулася до нього.

— Янкелю,— промовив Мордохай, звернувшись до Янкеля,— пан полковник буде чужоземний граф. Пан хоче бути графом? — звернувся Мордохай до Бульби.

— Хоч чортом,— відповів Тарас.

Біля гостроверхих дверей підземелля стояв вусатий гайдук. Вуса в нього були триярусні, що робило його схожим на кота. Янкель і Тарас підійшли до дверей. Янкель скорчився в три погібелі і майже боком підкотився до гайдука.

— Ваша ясновельможносте! Ясновельможний пане!

— Ти це до мене говориш, жиде?

— До вас, ясновельможний пане.

— Хм... я... я просто гайдук.

— А я, далібуг, думав, що це сам воевода. Ай-ай-ай! Ц-ц-ц! Ай, який поважний вигляд. Далібуг, полковник,

зовсім полковник! От ще б на палець прибавити — і полковник.

Гайдук зрадів.

— Що то за народ військовий! — мовив далі Янкель. — Ой, вей мир, що за народ! Шнурочки, бляшечки! І так від них блищить, так блищить, як від сонця!

Гайдук заіржав від задоволення.

— Прошу пана зробити послугу, — сказав Янкель. — Ось князь приїхав з чужого краю, хоче подивитися на козаків. Він зроду не бачив, що за люди ці козаки.

— Люди! Собаки це, а не люди, ваша ясновельможносте, — промовив гайдук, звертаючись до Тараса.

— Брешеш, чортів сину! Сам ти собака, пся крев! — мовив «граф» Бульба.

— Еге-ге, — сказав гайдук, — ось ти хто? Постривай же.

І гайдук приклав до рота риг, щоб дати сигнал.

— Ваша величносте! — Янкель кинувся до гайдука, вчепився в нього обома руками й одночасно відштовхував Бульбу ногою. — Ваша королівська величносте! Як бога кохам! Мовчіть! Мовчіть, ради бога. Ваша величносте! Ми вам дамо таке, що світ не бачив, — два червінці.

— Два червінці? Сто червінців!!! — зміркував гайдук і приклав до рота риг.

— Уй, даю! — і Янкель, зблідлий і тремтячий, розв'язав свій шкіряний гаман і висипав золото в руки гайдукові.

— Ходімо, ходімо, пане графе. Далібуг, ходімо! — і Янкель повів Тараса.

Загомонала величезна юрба на варшавському майдані і вся подалася вбік.

— Ведуть! Ведуть! Козаки!

На балконах під балдахінами сиділо вельможне панство.

На балконі сиділа, забувши вже Андрія, панночка з пихатими панамі.

Юрба гула. Далеко над юрбою височів ешафот.

— Ведуть! Ведуть! Запорожці!

Вони йшли з непокритими головами, з довгими чубами. Бороди їм теж повідростали.

Вони йшли не боязко, не похмуро, а з якоюсь тихою гордістю. Їх одежа з дорогого сукна звисала на них старим руб'ям.

Вони не оглядалися і не вклонялися народіві. Крики ненависті, злоби, цікавості і жорстокості супроводжували їх, то зростаючи, то вгасаючи. Часом вони йшли серед мертвої тиші.

— Тихо, тихо! Запорожці!..

Попереду всіх ішов Остап.

І кати.

Підійшли запорожці. Зупинилися. Віддзвонив годинник на вежі.

Кат помацав сокиру.

Що відчув старий Бульба, дивлячись на Остапа з юрби?

Остапові першому довелося випити гірку чашу. Він глянув на своїх, підняв заковану руку вгору і промовив голосно:

— Дай же, боже, щоб усі, які тут стоять еретики, не почули, нечестиві, як мучиться християнин! Пошли нам силу, щоб ніхто з нас не промовив ні слова.

— Добре, синку, добре...— тихо прошепотів Бульба, понуривши в землю свою сиву голову.

Остап пішов на ешафот.

Остап на ешафоті. Кати зірвали з нього старе руб'я.

Багато побожних бабусь, молодих жінок і дівчат найполохливіших пронизливо скрикували з істеричною гарячкою, заплющуючи очі, і відвертаючись, і щипаючи одна одну.

Гладкий різник, спостерігаючи весь процес страшної кари, з виглядом знавця розповідав присутнім про все, що відбувалося на ешафоті.

Тарас стояв у юрбі і дивився на страшні муки сина.

Коли панянки відвернули очі і по-собачому завищали, почувся хряск Остапових кісток...

Тарас стояв у юрбі, гордий і осяйний, і шепотів:

— Добре, синку, добре...

Підняли, піднесли Остапа на останні муки. Не витримав Остап і скрикнув з душевної немочі:

— Батьку! Де ти? Чуєш, тату?

— Чую! — розляглося серед загальної тиші.

І весь мільйон народу рівночасно здригнувся.

ВІДШУКАВСЯ ТАРАСІВ СЛІД. СТО ДВАДЦЯТЬ
ТИСЯЧ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА З'ЯВИЛОСЯ
НА КОРДОНАХ УКРАЇНИ.

Молодий гетьман Острияниця і старезний Гуня, а за ними полковники, осавули і генеральний бунчужний ішли на чолі силенного війська.

Бунчукові товариші несли бунчуки. Майоріло багато корогов і знамен.

З УСІХ УСЮД ПІДНЯЛИСЯ КОЗАКИ: ВІД
ЧИГИРИНА, ВІД ПЕРЕЯСЛАВА, ВІД БАТУРИНА,
ВІД ДНІПРОВСЬКОГО НИЗУ...

Мчать козаки степами і лісовими дорогами, через річки, день і ніч.

ПІДНЯЛАСЯ ВСЯ НАЦІЯ, БО УРВАВСЯ ТЕРПЕЦЬ
НАРОДУ, ПІДНЯЛАСЯ ВІДПЛАТИТИ ЗА ЗНЕВАГУ
ПРАВ СВОЇХ, ЗА ПОРУГУ ЗВИЧАІВ, ЗА
БЕЗЧИНСТВА ЧУЖОЗЕМНИХ ПАНІВ, ЗА
ПРИГНОБЛЕННЯ, ЗА ВСЕ, ЩО ЖИВИЛО
З ДАВНІХ-ДАВЕН СУВОРУ НЕНАВИСТЬ КОЗАКІВ.

Мчать козаки серед пожарів.

НАВІТЬ САМИМ КОЗАКАМ ЗДАВАЛАСЯ
НАДМІРНОЮ НЕЩАДНА ЖОРСТОКІСТЬ ТАРАСА.
ТІЛЬКИ ВОГОНЬ ТА ШИБЕНИЦЮ ВИЗНАВАЛА
СИВА ГОЛОВА ЙОГО.

На чолі полку мчить Тарас. Його вигляд страшний.
Бурхає полум'я.

НА СТОРІНКАХ ЛІТОПІСУ ЗМАЛЬОВАНО
ДОКЛАДНО, ЯК ТІКАВ ОД КОЗАКІВ РОЗБИТИЙ
ПОЛЬСЬКИЙ КОРОННИЙ ГЕТЬМАН ПОТОЦЬКИЙ
І ЯК ОБЛЯГЛИ ЙОГО В МІСТЕЧКУ ПОЛОННОМУ
ГРІЗНІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ.

Коронний гетьман Микола Потоцький стояв перед
гетьманом Острияницею і Гунею в оточенні козацької

старшини і, присягаючи, обіцяв від імені короля повернути Україні потоптані права.

Остряниця і Гуня не вірили Потоцькому.

— Ці присяги ми чули і знаємо ціну панським присягам!

Гомоніла старшина і козаки.

Остряниця. Присягнися...

Потоцький. Присягаю.

Остряниця. Іменем господа бога.

Потоцький. Іменем бога.

Остряниця. Присягай іменем короля... забути ворожнечу і повернути права народові.

Потоцький повторює.

Гуня. А тепер дай слово честі.

Потоцький знімає очі.

— Бреше! — почувся голос з юрби.

Слідом за цим криком загримів хор і загули дзвони.

У ясных золотих ризах, несучи ікони й хрести, йшли попи з православним архієреєм на чолі. Усі козаки і старшини скинули шапки й стали навколішки.

— Слава в вишніх богу і на землі мир, в человетецх благоволеніє! — почав свою казань архієрей, ставши перед гетьманом, явно бажаючи добитися миру.

— Ей, гетьмане і полковники! Не зробіть такого бабського діла! — почувся з юрби голос Тараса.— Не вірте ляхам, продадуть, псяюхи! — остерігав Тарас гетьмана і полковників.

— Полковник Бульба...— докірливо промовив Остряниця, поглянувши в бік Тараса. В цей час військовий писар подав йому умови миру, і гетьман Остряниця, взявши гусяче перо, підніс його до пергаменту і на мить задумався.

Тарас рвонувся до гетьмана. Тараса зупинили інші полковники.

Остряниця підписав документ.

— Мир...— пронісся шепіт по війську, і враз стало тихо.

Бульба підійшов до Остряниці серед мертвої тиші і зламав шаблю.

— Прощайте! Як двом кінцям цієї шаблі не з'єднаться в одно, так і нам, товариші, більше не бачитись на цьому світі!

І кинув Бульба уламки шаблі на землю.

— Пом'яніть ще прощальне моє слово. Перед смертною годиною ви згадаєте мене. Думаєте, купили спокій і мир? Думаєте, панувати станете? Будете панувати іншим пануванням. Здеруть з голови твоєї, гетьмане, шкіру, наб'ють половою і повезуть її по ярмарках напоказ. Не вдержите й ви, панове, голів своїх! Пропадете замуровані в кам'яних льохах. А ви, хлопці...

І Тарас повернувся до своїх, що стояли позаду:

— Хто з вас хоче вмирати не по запічках та бабських лежанках, не п'яними попідтинню коло шинку, а чесною козацькою смертю?.. Хто?

— За тобою! Пане полковнику! З тобою! — крикнув полк.

— А коли зі мною, то за мною!..

І, насунувши шапку, грізно глянув на всіх.

— Не попрікне ж вас ніхто прикрим словом! Гайда!

Тарас ударив по коневі і в гніві помчав геть, а за ним увесь полк.

Сумні стояли гетьман і полковники: задумалися і мовчали довго, пригнічені якимсь важким передчуттям.

Стирчать на кіллі черепа гетьмана і полковників.

ДОВГО ГУЛЯВ ТАРАС ПО ВСІЙ ПОЛЬЩІ, ДОВГО РОЗЛИВАЛИ КОЗАКИ ЧЕРВОНЕ ВИНО, І НЕ ОДНІ БІЛОСНІЖНІ РУКИ ПІДІЙМАЛИСЯ З ДИМУ І ПОЛУМ'Я ДО НЕБЕС З КРИКАМИ, ВІД ЯКИХ ЗДРИГАЛАСЯ СИРА ЗЕМЛЯ.

Палає костюл. Тікають ксьондзи, ченці, жінки.

Вдираються козаки. Шибениці, і полум'я, і карі.

— Нічого не жалійте! Нічого! — гукав Тарас козакам.

— Це вам, вражі пани, поминки по Остапові!

Гетьман Потоцький на чолі війська переслідує Тараса.

Шість днів одступали козаки від Потоцького. Степами, ярами, болотами та байраками.

Над самою кручею дністровою кинулися козаки на поляків і прорвалися крізь їх оточення.

— Стій! Випала люлька з тютюном! Не хочу, щоб і люлька дісталася вражим панам!

І почав Бульба, зіскочивши з коня, шукати люльку. Набігла ватага драгунів і навалилася на Тараса.

Труснув був Тарас усім тілом, та вже не посипались на землю драгуни, як колись бувало.

— Ех, старість, старість,— сказав він і заплакав. Потягли Тараса на верховину гори до сухого дерева, верхів'я якого спалило громовицею.

Прикрутили його залізними ланцюгами до стовбура.

Підтягли вище.

Прибили цвяхами руки.

Почали метушливо зносити хмиз, дрова і розпалювати вогонь.

Та не на вогонь дивився Тарас. Дивився він у той бік, де відстрілювались козаки.

— Займайте, хлопці, займайте гору за лісом! Гору займайте! От пропадуть, пропадуть ні за що! — говорив він у розпачі і глянув униз, де блищав Дніпро. Радість засяла в його очах.

— До берега, до берега, хлопці! Спускайтеся стежкою ліворуч. Та забирайте човни! Човни забирайте, щоб не було погоні! — кричав Тарас, охоплений полум'ям. Та за таку пораду дістався йому тут-таки удар обухом по голові, який все перевернув в його очах.

Пустилися козаки щодуху гірською стежкою, а вже погоня за плечима.

Підняли козаки нагайки, свиснули — і їх татарські коні відірвалися від землі та, як змії, перелетіли через прірву.

І шубовснули прямо в Дністро.

Зупинилися польські драгуни над прірвою, дивуючись нечуваному козацькому ділу.

А козаки вже пливли з кінями у річці й спустили в воду човни.

Коли Бульба очунав від удару і глянув на Дністро, козаки вже були на човнах і гребли веслами, і засяяли радістю очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він їм зверху.— Згадуйте мене і на ту весну приїздіть сюди та добре погуляйте. Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? Подождіть, настане час, дізнаєтесь ви, що таке православна руська віра. Вже

й тепер чують далекі й близькі народи — піднімається з руської землі сила, і не буде в світі сили, яка б не скорилася їй...

Розіслалося полум'я по дереву й закрило Тараса.

Козаки пливли в очеретах і співали про свого отамана.

На високій кручі над Дністром догоряло Тарасове вогнище.

АНТАРЪТИДА

ВІД АВТОРА

В цьому літературному сценарії немає вигаданих персонажів. Вони взяті з записок Ф. Беллінгаузена «Двукратные изыскания в Южном Ледовитом океане» і названі своїми іменами від капітанів до рядових матросів з закріпачених селян, імена яких Беллінгаузен знайшов своїм моральним обов'язком увічнити в книзі в особливому списку.

Я теж вважав своїм обов'язком зробити це, створюючи їх образи, як я розумію, намагаючись при цьому по можливості повніше і точніше, в межах одного фільму, викласти зміст книги Беллінгаузена художніми засобами.

Сценарію надано характер героїчної кінопоєми. Формі викладу приділено дуже багато уваги, аби режисер і актори в своїй роботі були позбавлені сумної необхідності пробиватися до фільму крізь зарості сценарної сухості та схематизму, а навпаки: щоб сценарій полегшував їх роботу, будив високі почуття і створював творчу атмосферу в роботі над кожним епізодом і в усій картині в цілому.

Деякі авторські літературні відступи прошу розглядати не як прикрашування чи обхід кінематографічних образотворчих засобів, а як можливі дикторські тексти, які будуть допомагати розкриттю пізнавальної та художньої суті майбутнього фільму.

В Кронштадті починає світати.

По гранітній набережній Кронштадта іде моряк Степан Паліцин в супроводі дружини і матері. Голова його високо піднята, очі спрямовані в далечинь.

Далі йдуть архангельські велетні, марсові Пилип Блоков і Данило Коренев. На їх злегка схвильованих небуденних обличчях такий самий вираз влади далекого, як і в Паліцина. Данило Коренев ходив уже два рази навколо світу.

Б'ють склянки.

Йде суворий, задумливий штурман Ільїн і на ходу вже віддаляє рухом руки своїх рідних.

На рейді ледве мріють в тумані кораблі.

Б'ють склянки.

Іде матрос першої статті Прокіп Касаткін, щасливо посміхаючись, обнявши Надію. І Надія, теж з усмішкою і залита сльозами, про щось говорить, говорить, говорить, не розуміючи, що він уже майже не чує її. На обличчі в кожного моряка начебто написано: «Невідома путь моя довга, і весь я вже у владі великого настільки, що все навколо здається мені байдужим, перехідним, малим і начебто минулим. І ви в тому числі, дорогі мої. І чим більше бачу я смутку у ваших очах, тим скоріше... попроситись би, скоріше попроситися...»

Кінчається біла ніч.

Молодий лейтенант Михайло Лазарев приймає благословення матері, і вже відриває його від неї та ж непоборима сила.

Б'ють склянки вдалині.

Всі близькі й родичі на березі йдуть вже нарізно. Спустошені і разом з тим піднесені. Нема ні сліз, ні драматичних рухів. Схвильовані, глибоко людяні погляди очей спрямовані в море.

На корпусах кораблів назви: «Восток» і «Мирный».

На екрані виникають гравюри тридцятих років минулого століття напливами, наче з води, картини і моделі кораблів, портрети офіцерів, матросів, антарктичні і тропічні пейзажі, пінгвіни, морські чайки, полінезійські ідоли, історичні дати.

Коли малюнки, географічні карти і моделі кораблів зникнуть, залишивши місце реальній палубі корабля, буде видно, що все відбувається в Кронштадті літнім ранком 1819 року.

Дикторський текст, який буде супроводжувати всі початкові кадри фільму, доведе до відома глядача, що в цей знаменний день, саме 4 липня 1819 року, Росія, яка перемогла Наполеона з його «дванадцятьма язиками», посилає в район південних широт земної кулі два кораблі під командування кращих своїх офіцерів — Ф. Ф. Беллінсгаузена і М. П. Лазарева, давши їм науково-дослідне завдання — перевірити океанографічні карти, обслідувати крайні широти біля Південного полюса і з'ясувати, чи справді мав рацію англійський мореплавець Кук, який стверджував, що ніякого материка в області Південного полюса немає і що загадкова Антарктида існує в одній лише фантазії кабінетних учених. Більш того, кораблі одержали завдання наблизитись до самого Південного полюса.

На карті земної кулі ще білють плями недосліджених місць, але таємниці вже доживають останній свій час.

Маленька ескадра в складі двох трищоглових шлюпів зараз виходить в плавання, якому судилось стати епохальним і обезсмертити імена героїв Антарктиди.

Командир «Востока» Ф. Ф. Беллінсгаузен, один з кращих офіцерів російського флоту, з чогось дуже невдоволений. Чому він такий суворий, зажурений і що його тривожить, не знає на палубі ніхто: ні офіцери, ні матроси, а коли хто й догадується, — мовчить: справи все одно вже не поправити. Всі зайняті на палубі навантаженням, чистою, перевіркою. Увесь екіпаж корабля вже заглибився у владу деякої зреченості, як це буває звичайно перед дальніми плаваннями, і всім здається, що їм хочеться скоріше відірватися від рідних берегів назустріч невідомому. Тільки чому капітан такий невдоволений?

Невдоволений і командир «Мирного» — старший лейтенант М. П. Лазарев, теж один з найвидатніших офіцерів флоту. «Мирный» — корабель, збудований на славу. Будував кращий корабельний майстер Степан Колодкін за проектом відомого інженера Курепанова, але справа не тільки в кораблі.

Майстрові кораблів Степанові Колодкіну здається, що Лазарев невдоволений саме його, Колодкіна, роботою. А в Степана Колодкіна вже два сини старші за Лазарева, теж корабельні майстри, і ось на тобі, — доводиться все пояснювати, показувати, переконувати.

— Працювали, вашкородь, не покладаючи рук. І те сказати, — адже це не будинок: корабель в океані. Фортуна! Як треба було пригнати все до останнього болтика! Скільки уваги, праці, скільки таланту й любові вложено в корабель, якщо хто розуміє!

Показуючи витвір своїх рук командирові судна, Колодкін глянув на бізань-щоглу і, підвівши голову, ніжно посміхається:

— Ось бізань, дивіться! Бачили бізань? Наречена! Ах, красуня, красуня! Признатися, скільки збудував кораблів, скільки поставив щогл, але такої ще не доводилось ставити!

— Класна бізань, Даниловичу, бачу, — зауважує, зітхаючи, лейтенант Лазарев. — Шлюп, що й казати, зроблено на славу. Тільки швидкість, братець ти мій... інженер не розрахував. Що це за швидкість? Ноїв ковчег, а не корабель.

— Ну! Жвавістю він справді не той... Не вийшов жвавістю! — старий майстер зажурено розводить руками. — Хід у нього, як кажуть, у відповідності з ім'ям — «Мирный». За решту будьте благонадійні. Згадаєте не раз.

— Ох, як це все жакливо! — думає вголос Лазарев.

Це зовсім молодий ще лейтенант, але з великим бойовим досвідом. Дуже освічений і обдарований офіцер флоту прекрасно розуміє, на які поневіряння й небезпеки прирікає екіпаж і особисто його, пристрасного мрійника і дослідника, ця диявольськи мала швидкість «Мирного».

— Хіба це швидкість?

— А ти, ваше благородіє, не поспішай, — пробує заспокоїти командира Колодкін, який бачив на своєму віку

немало труднощів.— Англійський капітан Кук ось, кажуть, спішив, людей насмішив.

— Ну?..

— Ну і з'їли його тамтешні острів'яни... Видно, великий здирник був.

— Він був великий мореплавець,— сказав Лазарев, весь заглиблений у свої думи.— Вже якось подужаємо, Даниловичу?!

— Будьте благонадійні. Щоб екіпаж не підвів, а за вас і за корабель я спокійний.— Колодкін дивиться на Лазарева лагідним, розуміючим поглядом. Звичайно, дуже неприємно, що корабель вийшов тугуватий на швидкість, але визнати цю погрішність перед молодим лейтенантом йому, Степану Даниловичу Колодкіну, не так легко, хоч винен в ній інженер Курепанов, а не він. До того ж, справа не тільки в швидкості.

— Відносно швидкості скажу вам: так, не вийшла швидкість! Тому що це мистецтво! А в мистецтві корабля, щоб ви знали, більше таємниці, ніж в мистецтві храму чи книги!

Майстер кораблів Колодкін оглядає ще раз свій витвір.

— Не осуджуйте і не журіться, панове. Ви на роботу дивіться. Створено вічний корабель. І де створено? В Росії! Це тобі я кажу, вашкобродь, робоча людина. Згадаеш, коли урагани вдарять за дванадцять балів!

Ці слова майстер сказав офіцеру з таким достоїнством, і стільки розуму й благородної чесності прочитав лейтенант в сірих очах майстра кораблів, що йому стало раптом легко. Повний вдячності, він зрозумів, що ніколи йому вже не забути Колодкіна і що все йде, власне кажучи, прекрасно.

На борт «Востока» піднімається адмірал Саричев. Його зустрічає біля трапа капітан Беллінсгаузен. Подана команда. Офіцери й матроси вишикувались за уставом.

— Адмірал Саричев! — доповідає мічман Денисов капітан-лейтенантові Завадовському і лейтенантові Торсону в артилерійській палубі.

Офіцери швидко йдуть до трапа.

Славетний дослідник Північного Льодовитого і Великого океанів — гідрограф Гаврило Андрійович Саричев уже на палубі. Старий богатир-академік з сивою голо-

вою і з зовсім молодими сірими очима, почесний караул екіпажу — молодець до молодця, захоплені, схвильовані офіцери, блиск снастей і палуби, блакитне небо...

— Здрастуйте, друзі мої!

— Здравія желаєм!

До екіпажу:

— Здорово, герої-добровольці!

— Здрай-желай-вашдїтство!

— Молодці, молодці, краса... Свято яке, а-а! А скільки хвилювань в очах! — Старий адмірал-академік посміхається до командирів кораблів з ніжністю, якщо це слово підходить до суворого вигляду мореплавця.— Куди не подивлюсь — хвилювання, так, так, так, так! Все здається вже байдужим, майже минулим, признавайтесь — так?

— Ні, ні, Гавриле Андрійовичу!

— Далеке вже полонило ваші душі, бачу! На березі помітив. — Саричев ще раз мудро посміхнувся. — Прощання на березі — сюжети для великих психологів, художників. «Вона» вся в сльозах, і батько, і мати — прощай! А він — очі вдалину, і вже нема його з ними, і скоріше б, скоріше, скоріше... Господи, яке прекрасне життя!

Прекрасне життя. Ось він іде на корабель, сіроокий, ломоносовський хлопець Касаткін, матрос-доброволець. З ним молода Надія в сльозах.

— Прощай, рідненький... Ти хоч снись мені частіше.

— Це можна. Снитись обов'язково буду. Тільки чи дійде сон: дуже вже далеко.

— Це так далеко-о, Прошо?.. І ніхто ще там не був?

— Не був ніхто... Ну, Надіє!..

— Прокіп Касаткін! — чується виклик із шлюпки.

— Єсть Касаткін!.. — До Надії: — Обніми...

На палубі «Востока» новоприбулі знайомляться з помічником командира судна Іваном Івановичем Завадовським.

— Капітан-лейтенант Завадовський.

— Завадовський?! Художник Михайлов. Прошу любити і жалувати, — вперше на судні. Боже, яка краса! — Михайлов у захваті від корабля, від щогл, від моря.

— Велетень... Куди Христофору Колумбу! А щогли, боже ти мій!.. Та-ак! Пан Симонов!.. Дозвольте відрекондувати...

З а в а д о в с ь к и й (до Симонова). Дуже приємно. Ви син астронома Симонова?

С и м о н о в. Пробачте, я сам астроном Симонов.

З а в а д о в с ь к и й. Так? Дуже радий.

М и х а й л о в. Не чекали, правда? Звичайно, астрономи з бородами, в ковпаках і в мантиях.

З а в а д о в с ь к и й. Це астрологи. І то більш у спектаклях. Прошу вас, панове.

Навколо кораблів сотні шлюпок. В шлюпках провджаючи — батьки, матері, брати, офіцери, дами, студенти. Шум, останні побажання, тости за тих, хто в морі.

Адмірал Саричев і командири кораблів входять у кают-компанію, яка є одночасно і прекрасною бібліотекою. На стінах — карти південних морів. Старий академік знає ціну цим картам. Він їх пізнав на власному досвіді, на досвіді Лисянського, Головніна, Коцебу, Крузенштерна.

— Що не океанська карта, то брехня! От вже справді вилами по воді писано! І не розбереш: неуцтво мореплавців-піратів чи навмисний обман! А назви морям попридумували, подивіться: «Сердите», «Небезпечне», «Заборонене» — не ходи!

— Таки справді злодійські імена,— сказав Беллінгаузен.

— Провірте все, що можливо. Складіть правдиві карти південних морів,— наперед вам спасибі від Російської Академії наук і від усього світу. Це не забудеться повік.

— Спасибі, Гавриле Андрійовичу.

— Так. Отже, маршрут ваш?

— Кронштадт — Портсмут — Ріо-де-Жанейро... — Лазарев показує на карті.

— Мрія...— зітхає Саричев.

— Мис Горн, звольте бачити, ось тут залишається праворуч. Карти кінчаються, і ми на кордоні білої плями,— продовжує Лазарев.

— Тут уже карту замінить інструкція,— спокійно говорить Беллінсгаузен.

— Так, — продовжує Лазарев. — Згідно з її вказівкою, ми відправляємось для огляду острова Георгія під градусом п'ятдесят п'ять південної широти, звідти — до Землі Сандвічевої, обійшовши її з східного боку, спускаємося до півдня і продовжуємо свої пошуки до найвіддаленіших широт, яких тільки досягнути можливо!

— Дуже... інструкцією, бачу, вдоволені, — Саричев дивиться на Лазарева.— Мені ваша матінка говорила, що ви інструкцію читаєте напам'ять, мов вірші Державіна.

— Скоріше, як присягу.

— Так! Хвалю! — Саричев сідає в крісло. Він потайки милується молодим лейтенантом.

Лазарев справді читає інструкцію напам'ять, наче натхненні вірші або присягу. До речі, разом з Саричевим і Крузенштерном він і складав її проект для Адміралтейства. Голос його звучить гучно і мужньо:

— «Вживаючи всі можливі старання і найбільші зусилля, відшуковуючи землю якомога ближче до Південного полюса... Капітан другого рангу Беллінсгаузен не залишить починання цього інакше, як від неодолимих перешкод, повсякчас повторюючи сії наміри для відкриття земель і наближення до Південного полюса!»

Є щось у вільному читанні, і в душі цієї інструкції, і в самій урочистій хвилині таке, що навіть найспокійніший, «крижаний» Беллінсгаузен, не витримавши, поривчасто підводиться.

— Абсолютно точно! Тільки я, як начальник експедиції, повинен заявити, що коли в пошуках землі зусилля наші виявляться марними, що дуже можливо в цих широтах і про що я відверто сказав государю, я рушаю тоді...

— Фадей Фадейович почасти схильний думати, як Кук, що «Терра Аустралія інкогніта» є вигадка старих греко-римських філософів, — м'яко зауважив Лазарев, звертаючись до Саричева.

— А ми подивимось і все скажемо точно, закінчивши вояж,— спокійно відповідає Беллінсгаузен.

— Боже мій! Скільки щастя відвалила вам доля! Держайте! — В якусь мить Саричев пронісся думками по неосяжних океанських просторах. Невідомі землі і гли-

бини океанів по-старому вабили його незгасиму уяву. Але роки... Саричев постукав золотою обручкою по столу, не помічаючи власних сліз.— Дерзайте, коли випало щастя дерзати!

Потім він притамував своє хвилювання і встав. За ним устали всі.

Старий вчений почав прощатися з молодими своїми учнями. Голос його повний невимовних почуттів. Відходять улюбленці вже без нього. Вже не покинути йому Академію і не звільнитись ніколи від адміральського чину. Не зашумлять вже над його головою вітрила, і вітри, і хвилі-гори. Не засвітять йому вже ніколи чужі сузір'я і не засяють посмішки дивних людей на невідомих островах...

— Ну, що ж... Обнімемось за старим звичаєм росіян. В добру путь. З вами в океан ідуть всі мої кращі мрії. Скільки разів світили вони мені в Північному Льодовитому,— Саричев закриває очі, поринаючи в спогади:— Стою на крижині... Велика безмовність полярної ночі... Земна куля піді мною і десь в далекій далині — Антарктида... Є чи немає?.. Чи у Великому Тихому йду серед південних широт...— Відкривши очі, мореплавець бачить на глобусі путі своїх кораблів і на мить схиляє посивілу від бур голову.— І ось пролинули роки... Та забудемо роки! Росія наша молода! Яке пробудження умів довкола... Будьте щасливі! — Обнімає.— Щастя вам доля!

— Спасибі, рідний Гавриле Андрійовичу. Будьте й ви здорові й благополучні,— сказали офіцери.

— Кілька слів про екіпажі кораблів: забудьте, що вони селяни-кріпаки. З вами ідуть океанські російські душі, що виявили вільне бажання на подвиг.

— Абсолютно вірно! — з глибоким почуттям подяки до вчителя говорить Беллінсгаузен.— З цими людьми ми скинули тиранів Бонапарта!

— Так. Великий, величний час, панове. Тепер вже не тільки Франція і Англія, тепер уже й ми, Росія, виходимо на високі широти, щоб сказати людству своє слово про «терра інкогніта».

— Велика справа сказати людству нове слово,— шанобливо, але з хвилюванням у голосі і ледве прихованим протестом звертається Лазарев до старого мореплавця.— Тільки для чого і ким задумана оця нерівність суден у швидкості, Гавриле Андрійовичу?! Чому один з нас

приречений весь час нести ліселі і натруджувати рангоут, а другий — іти лише на малих парусах і завжди дожитися?!

— Не знаю, — Саричев дивиться на Беллінсгаузена і читає в очах його такий же мовчазний докір. Вони всі троє прекрасно розуміють, на які труднощі і ризик прирік команди суден неук-вискочка морський міністр де Траверсе.— Не знаю. Цю загадку вже, видно, нікому не розгадати. А скільки розмов у високих колах про вояк!.. Я щасливий, що нарешті проводжаю вас.

Л а з а р е в. Невже була загроза?

Б е л л і н с г а у з е н. Не думаю. Адже государ тут був на кораблі і нам бажав успіху.

С а р и ч е в. Дай боже!

Три моряки беруться за руки. І тому, що всі троє у владі прекрасного, зникає різниця їх літ. Їх обличчя сяють надією, мужністю і красою, як обличчя трьох братів, завжди готових у путь.

Але ось пробила шоста година. Гримнула музика оркестрів. На кораблях піднімають вітрила і прапори. Хвилюється увесь порт — моряки, гардемарини, студенти, офіцери флоту, а найбільше рідні і друзі тих, що відходять. Голови не покриті.

— Щасливого плавання!

На човнах махають хустками.

— Ур-ра-а!

Урочисто гримить салют на рейді в Кронштадті.

Ура на кораблях, ура, ура! Салют Кронштадту!

Двісті матроських кашкетів, двісті обіцянок летять у воду з кораблів, що відходять.

Один з них піднімає з човна Надія Касаткіна, Надя, і притискує до грудей.

Відходять «Мирный» і «Восток». Стихла музика, салюту. Позаду лише блакитний туман. Довго, до самої ночі, стоять біля бортів матроси-буревісники, повні глибоких своїх дум.

Прощай, земле, прощай, вітчизно! На фоні музики чується дикторський текст: «Коли потрібні для слави твоєї грози і бурі,— пошли нам грози і бурі. Хай урагани хвилюють наші серця, хай зустрічають нас льоди і туман»

ни, не шкодує для нас ні трудів, ні небезпек, ні туги за тобою. Тільки дай нам щастя потрудитись, повернутися до твоїх берегів на цих утлих суднах, дай намилуватись рідними просторами, насититись хлібом твоїм, і словом, і звичаями, і вірою у високу твою долю. Прощай надовго, Росіє, вже не видно тебе...»

Через кілька днів щасливого плавання «Восток» і «Мирный» прибули в Портсмут і кинули якорі на Спінгетському рейді.

В Портсмуті ось уже кілька днів панує незвичайне пошвавлення. На позолоченій яхті прибув принц-регент, майбутній король Британії. Разом з принцом на особному кораблі прибув і морський міністр лорд Пальмерстон. Він тільки-но прочитав інструкцію «Востока» і «Мирного», привезену йому з Петербурга. Крім того, йому повідомили, що через різні зволікання командир порту адмірал Кембел фактично відмовився відрядити російським кораблям двох учених-натуралістів, яких просив у голови Лондонського Королівського товариства сера Джозефа Бенкса письмово російський посол князь Лівен. Охоплений гнівом, ходить лорд Пальмерстон у темній кают-компанії флагманського корабля.

Перед міністром в кріслі, поміж глобусом і різьбленим дерев'яним бюстом, сидить давній друг його батька — сер Джозеф Бенкс, голова Лондонського Королівського товариства, єдиний з живих сподвижників славетного капітана Кука. В кістлявій руці престарілого сера Джозефа Бенкса тремтить згорнутий вчетверо папірець, який, очевидно, і є предметом розмови.

— ...Всі збожеволіли від росіян, — ось що приніс нам крах імперії Наполеона! — Сер Джозеф Бенкс глухий. — Заходить у порт нікчемний шлюп під російським прапором, — загальна цікавість! Неначе сам їх візантійський імператор пожалувати зволив!

— Так! Так!

Міністр повертається до секретаря, що з'явився в дверях:

— Будь ласка, хай зайде ця проклята руїна, цей гладкий п'яниця і злодій, як його... — Міністр забув прізвище. — Ну!.. Ай!.. Чого ви стоїте? — В голосі міністра тихе страждання.

— Я слухаю, мілорд,— секретар шанобливо вдає, що нічого не розуміє.

— Адмірал Кембел прибув?! — згадавши ненависне прізвище, яке, наче на зло, весь час випадає з його розхитаної пам'яті, міністр випалює його, як з фальконета. На його блідому, в зморшках обличчі спалахують зловісні рожеві плями.

— Його немає, мілорд.

— Як немає? — Голос міністра переходить в найтонший фальцет, а на рожевоплямистому обличчі з'являється посмішка.— Цей огидний пірат, цей Фальстаф... Будьте ласкаві, подайте мені пістолет...

— Командир порту адмірал Кембел! — доповідає, увійшовши, ад'ютант. Слідом за ним в кают-компанію входить дуже гладкий з сизим обличчям не зовсім тверезого добряка і гультіпаки адмірал Кембел.

— А-а-а! Кембел! — Затамувавши лють, морський міністр саркастично посміхається.— Я щасливий бачити вашу особу, яка прибула на корабель морського міністра з запізненням... Мовчіть!!!

— Так, мілорд. В таких випадках я завжди мовчу. Чому? Тому що, мені здається, я розумію і поділяю ваше хвилювання.

— Слухайте...

— У мене розлилася жовч, мілорд,— адмірал Кембел має хвору печінку.— Сьогодні з кругосвітнього плавання пішов у Кронштадт цей брудний російський шлюп «Камчатка». Перед відходом капітан цієї мізерної посудини Головнін...

— Знову Головнін. Той самий?

— Так, мілорд.

— Мене не цікавить Головнін. Мене цікавлять ці, як їх...

— «Восток» і «Мирный»?..

— Так!!! Чому ви не-е... Ну?! Відповідайте!

— Вони теж відходять, мілорд. От!

Чути гуркіт салюту. Міністр швидко підходить до вікна. Від цього салюту в нього темніє в очах.

— Який негідник наказав відповідати їм на салют?!

— Принц-регент, мілорд.

— Принц-регент?

— Принц-регент! — втрутився сер Джозеф Бенкс. Громовий голос морського вовка повний сарказму.—

А чи принцу-регенту відомо, чого вони йдуть у високі широти? Великий Кук пройшов зі мною всі широти півдня і довів беззаперечно всьому світові: нема материка, на півдні нема ніякої землі! «Терра Аустралія інкогніта» — розбитий міф античних філософів! — Престарілий голова Королівського товариства стукає паличкою. Скільки сенсу в цих словах командора і скільки драматизму! — Чверть планети мертва! Але росіяни!.. — різкий жест заперечення. — Їм, бачте, треба спростувати драму Півдня! Їм мало європейських справ. Сибіру, Аляски!.. Їм треба знищити престиж Британії — владарки морів. Скільки островів під російським прапором у Тихому океані? Чотириста!

Морський міністр тихо підходить до адмірала Кембела:

— Чули? І ви посміли...

— Рятуйте, мілорд, я збожеволів.

— Це я знаю!

— Дізнавшись, що їх обдурили в Копенгагені німецькі вчені, які відмовилися їхати з ними, я спочатку зрадив, гадаючи, що наші натуралісти на російських кораблях, навпаки...

— Замовкніть! Ви осмілились звернутися з протекцією до голови Королівського товариства сера Джозефа Бенкса, до єдиного живого сподвижника великого Кука...

— Пробачте, мілорд, це не я, це посол Лівен звернувся, а я, навпаки, коли згадав, як цей їх капітан Головнін осмілювався називати гавайських людоджерів патріотами, які захищали свій острів від нашого вторгнення, я сказав собі — ні.

— Ви вільні.

— Ось так. Ви політик, сер, я не політик, — сказав Джозеф Бенкс після виходу командира, — але я прекрасно уявляю, чого можна чекати від їх «наукового» втручання в життя Півдня і Сходу! Куди вони йдуть?..

Дні і ночі плывуть кораблі в океані. Минули екватор. Нові зорі вже горять у небі, тільки не будемо зупинятись на красі Атлантики, на її бурях, на чарах тропічних широт. Вони описані в багатьох романах. Атлантика — стара колиска мореплавця. Хай лікар Галкін милується сузір'ям Центавра в Ріо-де-Жанейро або незчисленими

мешканцями моря і повітря. Хай юний астроном Симон вивчає положення суден в океані, а Михайлов захоплюється красою неба в морі,— поспішімо за кораблями до півдня.

Із чудових тропічних морів виникає мультиплікаційна карта і показує нам їх путь через Атлантику, повз Бразилію, вздовж Патагонії — ось вони де: в Південному Полярному морі.

Вже величезні кити начебто в їх честь пускають в повітря фонтани води.

Льодовий острів, ніби величезний, нікому не потрібний палац, пливе їм назустріч. На острові галасливі пінгвіни дивляться на них з подивом.

Звідси й починається картина їх життя, яка так здивувала світ сто тридцять п'ять років тому.

Погода погана — холодно, сніг з дощем. Важкий зиб.

Гойдаючись на салінгу, Прокіп Касаткін бачить, як на палубі збираються матроси й офіцери. Ось з каюти виходить Беллінсгаузен. За кілька місяців плавання вперше звертається до екіпажу:

— Офіцери і матроси «Востока»! Закінчилися мореходні карти світу. Сфери Європи й Америки залишилися далеко позаду. Ще кілька днів — і ми вторгнемось в область, не відому нікому досі. Керуватися в дальшому вояжі буду лише інструкцією, даною мені государем, вашим героїзмом і героїзмом «Мирного».

Беллінсгаузен робить маленьку паузу, начебто не домовляючи фрази.

Матроси розуміють без слів: яка буде воля до праці й перемоги, така й перемога.

— В цій сумній країні нас чекають великі труднощі. Людському серцю властиво начебто охолоджуватись тут. Людина стає тут похмурою, суворою, байдужою і через це слабшає. Тому закликаю вас бути веселими, бадьорими, щоб обличчя і душі сяяли. Ось героїчне завдання для всіх! Є якісь запитання?

Коли справа торкалася будь-яких питань, всі матроси, звичайно, зразу ж поверталися в бік Юхима Гладкого, старого моряка, що вже ходив навколо світу на «Рюрик». Гладкий вважався в екіпажі першим любителем і знавцем різних питань.

Незважаючи на довгі роки служби, у нього залишилась стара селянська манера розмовляти з начальством.

Запитання в нього були дуже довгі, несподівані, і це всіх веселило.

— Я так розумію, вашскобродь, що коли бог створював землю, нечистий, очевидно, теж не дрімав.— Гладкий любив підходити до всякого питання здалека.— Якщо ви зволите помітити, вашскобродь, всяка коштовна речовина, вроді золота, дорогоцінного каменя й іншого, знаходиться обов'язково десь у нього на куличках в самому незручному місці.— Гладкий помічає, що офіцери починають посміхатись. Отже, можна мову вести далі.— Ну, хай уже й так, тут вже нічого не зробиш: треба сяяти обличчям. Але хіба мислима справа, вашскобродь, така пропорція холодної води на півдні? І який може бути інтерес науці саме тут, про нас я вже не кажу. Ми своє діло розуміємо: до героїства, можливо, і не дійде, але роботи буде багато. Інакше в цих широтах, я бачу, можна дуже весело, раз-два — і закінчити вояж во чреві кита, як пророк Іона. Он, фонтани пускає!

— Кити по правому борту! — чути з салінга голос Касаткіна.

На «Мирном», що йде в кільватері, матроси оточили молодого свого командира.

— Що кличе нас назустріч трудам і незгодам? Багатство? Захоплення земель? Ні! — Голос Лазарева дзвінкий і чистий, як чисті його думки й мета.— Яку користь одержимо ми, добровольці, від трудів своїх? Нетлінна слава вітчизни, слава російської науки — ось наша користь! Ідемо, щоб знали нас народи світу. Щоб десь в далекому майбутньому, коли вже і кістки наші потліють, сказали нащадки: був у нас прапрадід, герой труда і науки, матрос Паліцин!

— Покорно благодарю, ваше високоблагородіє! — відповідає матрос Паліцин.

— Був мореплавець першої статті матрос Аверкієв!

— Рад старатись, вашскобродіє!

— Був у нас героїчний весь екіпаж «Мирного»!

— Ура-а-а! — відповідають матроси.

— Наказую: дивитись на «Восток» день і ніч! Не давати йому зникнути з наших очей. Нерівність у швидкості кораблів подолати вмінням навігації. Вмінням і щедрим трудом, який нерозривно з ним зв'язаний. Пам'ятайте: буде «Восток» попереду — житиме «Мир-

ний». Відстанемо, загубимо «Восток» в океані — все загубимо!

— Починається! — кричить з салінга лейтенант Обернібісов, відриваючись від підзорної труби. Він чомусь веселий і щасливий.

Три дні й три ночі в океані лютує шторм. Через кожні півгодини гримлять гарматні залпи на «Востоке», спалахують фальшфейери. Не відповідає «Мирный». Нічого не чути на «Востоке». На четвертий ранок хвилі починають кидатися на «Мирный», мов згряя скажених тигрів і левів. Всупереч усім правилам морської служби, штурман Ільїн сам ніс вахту біля штурвала.

— Вас не змінили?.. Гей! Миколо Аристарховичу! Ви чуєте мене?!

Лазарев із зусиллям наближається до штурмана, марно намагаючись перекричати бурю.

— Ви чуєте мене?!

— Ні! — Штурман Микола Ільїн хитає головою, кидаючи у бік Лазарева запалений, широко розкритий і наче відсутній погляд. Поруч з ним, міцно тримаючи рукоятки великого штурвала, майже по коліна у вируючій воді, стоять рульові Шолохов і Коренев.

— Я хочу, щоб ви простояли ще вахту, — гукає Лазарев. — Ви вже ходили навколо світу! Ви чуєте мене?! Якщо ваше місце заступить черговий офіцер, може трапитись нещастя! Неприємність може трапитись!!! Ви можете витримати?!!

«Треба витримати, треба витримати, витримати, витримати!.. Звичайно, можемо піти на дно, будь він розперетрижди проклятий, цей океан, і день, і час, коли понесла мене сюди нечиста сила». Жагучі прокляття блискають в очах штурмана, але він уже не повертається до командира. Він не може одірвати очей від грізного валу, що підняв утлий корабель на киплячий гребінь. Корабель поринає стрімголов у прірву, зариваючись бугшпритом в холодну воду.

— Ви можете витримати?! — ще голосніше гукає Лазарев.

— Я витримаю хоч до самого Південного в три чорти полюса... якщо ніхто не буде зі мною тут розмовляти! — зривається з вуст штурмана ледве чутний крик.

Розуміючи, як важко штурманові, Лазарев повертається, щоб піти геть. Велетенський вихор холодної води з шумом і гуркотом проноситься через палубу над його головою і, здається, наче змиває його з корабля.

Штурман Ільїн залишається біля штурвала. Від довгої напруги урагану, що тримав свідомість майже всіх моряків на грані катастрофи, що насувалась, він поступово заглиблюється у вимушене духовне оціпеніння ослаблї людини, якїй не судилося побачити завтрашній день.

Ураган подолав його безстрашне серце і вже порожує в ньому непоборну тягу до спокою. Його свідомість, здається йому, начебто хоче повстати проти деспотизму урагану, але взагалі це вже крайня втома і більше нічого. Глибоко проникла вона в серце штурмана і вже починає перетворювати його свідомість у спогади, які не мають нічого спільного з Південним Льодовитим океаном.

Легким напливом переноситься штурман Ільїн з корабля далеко-далеко на рідну свою тиху Оку. Ось він стоїть, обледенїлий, за штурвалом серед рідних полїв, лугів і ніжних березових гаїв... Ні, ні, не за штурвалом... Ще один наплив, та швидше! Ось він їде, дивиться. «Ось я їду по квітучих луках — сіроокий російський хлопчик Коля Ільїн. Захоплений красою трав, квітїв і неба, я майже не торкаюсь босими ногами рїдної моєї лагідної землі,— так мені легко. Ось мїй дїд-рибалка. Ось моя матїнка-красуня і сестри, що жнуть серпами хлїб. А он жїнки з граблями рядами, і Жучка завзята, і незабутні пїсні далекої батьківщини моєї. І все це я чую, і бачу я, як люблять мене, маленького, всї навколо. Але ось наступає темно-сиза хмара і швидко застилає небо. Гримить великий грїм, і всї кидаються до мене прощатись: «Прощай, прощай!» А я... Здається, кричать менї всї: «Прощай, прощай!» Я нічого не чую, жодного людського голосу. Я стою другу вахту серед хаосу океанських хвиль, по яких проносяться велетенські айсберги, готовї щохвилини знищити корабель і всїх товаришїв моїх, без яких я жити не можу...»

Дощ, снїг і мільярди бризок! Вітер лютує на неосяжних просторах Антарктики. Гїгантські вали пїднімають «Мирный», як шкаралупу, на свої клекочучї гребенї, жбурляють у прїрву, на правий, на лївий борт, переки-

дають носом униз, і тоді «Мирный» пірнає в океан, тільки щогли тріпочуть над виром. Все рипить, обливається з усіх боків потоками піни.

В мокрому трюмі конопатять, відливають воду. Але води все більше й більше. Матросам здається, що вони викачали вже з «Мирного» ціле море, але немає кінця й краю воді.

По палубі, тримаючись за штурмові леєри, проповзає Потап Сорокін.

Вітер зірвав з Сорокіна шапку. Шматок криги, проносячись разом з бризками через палубу, розкривав йому майже увесь лоб і щоку. Але він не помічає цього. Холодні хвилі так вимили і просолили його рани за чотири доби, що вони не кровоточать і, широко розкриті, зяють на мокрому обличчі Сорокіна, надаючи йому дуже драматичного виразу. Те, чого так боявся Сорокін весь час і про що йому було соромно запитати, те страшно й неправне, при одній думці про яке в нього часом ворушилося волосся, нарешті прийшло: виплескує! Ще в Кронштадті, коли лейтенант Обернібісов пояснював інструкцію, показуючи на глобусі майбутній рейс «Востока» і «Мирного», Сорокіну здалося, що, коли вони опиняться «внизу» глобуса, їх усіх неодмінно кудись виплесне вниз разом з кораблем і океаном. Змучений страхом, він довго не розумів, чому «низ» продовжує бути все ще зверху, а «верх» знизу. Часом йому здавалось, що, можливо, як-небудь обійдеться, тільки ні, не обійшлося. Загиноюло життя.

Біля помп напружено працюють. Матроси і теслярі Паліцин, Єгоров, Мамлієв та інші викачують з трюму воду, стоячи в ній по пояс. На них немає й сухого рубця. Вони стомилися вкрай, але очі їх палають рішучістю і волею до життя. Вони викачують воду. Вони викачують воду. Викачують. Викачують. Благородна воля їх перемогла втому. Вони звільнилися від її гнітючої, розслаблюючої влади. Вони викачають який завгодно трюм, безодню, увесь океан.

Боротьба за життя товаришів по кораблю надає їх обличчям виразу глибоколюдяного і піднесеного. Працюючи внизу, вони повні свідомості творимого подвигу, і це надає ритму їх злагоджених рухів неповторної краси.

Але ось відчиняються двері і на хвилі — Сорокін.

— Братці! — кричить страждалець, нагинаючись, щоб його почули. Але ніхто не почув цього слова. Його помітили лише по розкритих очах і по широкій безкровній рані на чолі. Зрозуміли: з ним щось недобре.

— Кінець нам усім! Виливаємось! — Голос у Сорокіна жалюгідний, високий, ледве чутний.

— Не чую!

— Виплескує!.. З глобуса!..

— Іди ти під три чорти, каркаєш!

— Нещастя надходить! Братці!

— Ну що ти за людина, їй-богу! Все нещастя чекаєш! Що в тебе за життя, на чорта ти родився?! Чого прошився на корабель?!

— Весь час нещастя чекає, гад!.. Гей, взяли!

— Не жду. Саме прийшло!

— Де ти його бачиш?

— А ось! — Сорокін показує в бік океану, що став дибки від неймовірного крену.

— Яке нещастя?! — Голос Палціна повен презирства. — Це шторм. Бушує тут від створення світу, не зважаючи на твою персону, — плаває вона тут чи ні!

— Працювати треба! — кричить Єгоров.

Всі ненавидять Сорокіна, бо небезпека, відчуття якої вони затамували з таким трудом, раптом збільшилась до останнього градуса. Зірвавшись з величезного гребеня, «Мирный» летить майже стрімголов у нову прірву. Все, що може зірватися з місця в трюмах, в каютах, — починає рухатись.

Речі зриваються з своїх місць і несуться в протилежні боки, туди й назад. В кают-компанії зриваються з підлоги два масивних крісла і збиваються одно з другим посередині. Крен палуби такий великий, що, стрибаючи вже в повітрі, вони збивають столик і самі з тріском падають на диван. Вбігають матроси Гусаров і Петунін, щоб розібрати цю купу уламків, але в ту ж мить ця купа разом з людьми стрімко несеться назад. Вперед!.. Назад! Праворуч! Ліворуч! Вниз! Плигають чарки, тарілки, пляшки в буфеті. В кают-компанії й на батарейній палубі вода біжить струмками і ледве встигає збігати в трюм.

До вечора ураган досягає такого градуса, що вже нема можливості почути, чи це вітер гуде в океані, чи грім.

До штурвала підходить лейтенант Обернібісов. Він приводить штурманського помічника Лаврентія Чупранова на зміну штурманові Миколі Ільїну.

— Починається! — весело кричить він майже в саміньке вухо штурманові.

— Так?! — Штурман не знає, що починається. Він майже в нестямі.

— Починається саме головне, — гукає Обернібісов, — так звані ревучі сорокові градуси!

— Як?

— Шторм починається! Ревучі сорокові! Сами диявольські у всьому світі градуси!.. Прийшли змінити тебе. Спасибі! Добре постояв! «Удалы-ых молодцов сорок два-а-а!»

— Що-о?!

— Спасибі, кажу! Старший лейтенант сказав: передай Ільїну спасибі. Зрозумів?

— Так!

— По палубі обережно!.. «Сорок два-а-а-а сиди-и-ит!»

Хвиля закриває Обернібісова й Ільїна. Піна й бризки.

«Восток» іде з не меншими труднощами. Ніч наступає, ураганна темна ніч. Беллінсгаузен наказує стріляти цілим бортом через кожні півгодини. І через кожні півгодини лунає команда, грім двадцяти гармат, вогонь фальшфейерів. Немає відповіді з «Мирного»? Чи не загинув «Мирный»? Немає відповіді.

— На салінгах! Слу-уха-ай!

— Зірве нам «Мирный» увесь вояж, Фадею Фадейовичу, — помічник Беллінсгаузена капітан-лейтенант Завадовський ледве стримується.

— Не зірве...

— Буде мороки...

— Так. Будемо морочитись, але наказ є наказ: іти разом, — Беллінсгаузен суворо дивиться на Завадовського. Йому здається, що Завадовський ревнує його до Лазарева. Сорокадвохлітній помічник капітана Завадовський — учасник боїв в Середземному й Егейському морях під прапором адмірала Ушакова, а двадцятип'ятилітній командир корабля Лазарев всього-на-всього лише в чині лейтенанта: очевидно, Завадовському образливо...

В приймальному покої лікаря Галкіна кипить робота. Ушиби, вивихи, крововиливи, кашель. В покої повно «плаваючих, недугуючих, страждущих».

— От розігралося!

— Так. Велика погода. Котра година?

— Чи не однаково... А-ай!!

— Кажуть, свині загинули від ударів!

— Га? На «Мирном»?

— На нашому «Востоке»! Всіх свиней забило до смерті!

— Дуже просто. — Матрос Юхим Гладкий показує лікареві Галкіну велику сизу пляму на щелепі. Він знемагає від болю. Його душить кашель, і, замість слів, з його вуст вириваються ледве виразні шиплячі, застужені звуки.

— Хіба може хто-небудь на світі, крім людини, знести таке паскудство! І на чорта лисого відкривати цю... як її... куди ми ідемо? Ну, кому потрібна, скажіть, ця скажена природа і така пропорція води?

— Нікому, крім очих пінгвінів.

— Ага! Птах — не птах, звір — не звір, опудало якесь. І ти подумай, людини не боїться, мерзота... А-ай! Тягни вже!

— Спокійніше, спокійніше... Р-раз!

— Ай!!! Та хоч не смійтеся! — сердиться Гладкий. — Може, «Мирный» гине в цей час, а вам сміх. Бачив я шторми в Індійському і Тихому, але такого не бачив.

— Есть «Мирный»! — кричить з салінга Прокіп Касаткін.

— Га?

— «Мирный» три румби праворуч, — радісно кричить Касаткін, побачивши знову «Мирного», вірніше, його щогли, що блимають десь праворуч попереду.

— «Мирный»! Три румби праворуч! — сповіщає Завадовський капітанові Беллінсгаузену.

— Ось бачите! Виходить, він нас навіть обігнав! — Беллінсгаузен щасливий.

— Молодець, Касаткін!

— Радий а-ра-ра... ра...

— Сяеш, Касаткін?

— Ся... я... я...

Океан кипить. Шум хвиль зливається з лютим виттям вітру. «Мирний» рипить усіма своїми зв'язками, і наче стогне, і здригається, і, стрімко хитаючись, пірнає бугшпритом у воду, і знову струшується, винирнувши з води, наче гігантський птах. Обернібісов і Чупранов стоять біля штурвалів.

— Не давай спантеличити себе. Веди судно назустріч! Зрозумів?.. «Пригорю-у-у-нився я, призадумался!»

Дивна людина цей Обернібісов. Він співає і радіє в найжахливіших умовах.

— Назустріч, завжди назустріч бурі! І тільки так! Зрозумів?

— Так точно, вашбродь!

— Єдина путь серед бур — назустріч! Це свято повинен пам'ятати мореплавець. І особливо мореплавець, що йде... «в Волгу ма-а-а-туш-ку-у-у»!

— Не чую!

— Мореплавець, який іде на пошуки нового світу!.. Зрозумів?

— Так!

— На пошуки нових невідомих земель... повинен знати — назустріч!

— Єсть назустріч, ва-ва...— Голос Чупранова зникає десь в безодні.

Серед шуму і реву хвиль чується новий пронизливий звук. Спочатку чути ніби жалібну пісню, а за жалібною піснею десь вдалині наростає, і шириться, і розтинає душу стогін, чується дзвін і брязкіт литавр і гуркіт сотень барабанів, а над усім оцим хаосом звуків одна фатально агресивна нота і щось схоже на кроки маршируючого війська.

Лейтенант Обернібісов біля штурвала поруч з Чупрановим. Він тріумфує. Ураган, що приводить у лють море, топить судна, викидає на берег, ламає дерева, стіни і навіть птиць заносить бозна-куди, викликає у цієї людини лише одне: почуття, схоже на захоплення. Він веде бій. Він дивиться на люті хвилі, як головнокомандуючий дивиться в розпалі бою на свої кращі полки, що йдуть на штурм грізної фортеці. Залиті вогнем противника, змітаються, падають в прах цілі полки й дивізії. Але не встигає противник святкувати перемогу, бо

вже нові полки, ще могутніші й монолітніші, пориваються на штурм, на штурм!

Вода в трюмі реве при кожному пірнанні судна, а дрова, ліс, ящики і діжки, підстрибуючи, носяться з кінця в кінець, як лавина.

Хтось голосно стогне.

Хтось проклинає день і час...

Хтось повзе, притискуючись до палуби і тримаючись за штормовий канат.

Тримаючись за поручні однією рукою, Обернібісов гукає вгору, показуючи другою рукою, що треба робити матросові на реї.

Все, що тільки є здорового в екіпажі, працює не покладаючи рук: рубає, струже, в'яже, змотує, відкачує воду.

Матроси радіють роботі, вони працюють з особливим упевненим завзяттям. Потай кожен з них не раз подумав, що в останню хвилину може вибігти на палубу. В цьому є заспокоєння. Є, очевидно, щось непоборне в думці про те, що доведеться потонути в закритому приміщенні.

Удари хвиль проносяться з кінця в кінець, підкидаючи все трепетне тіло «Мирного».

— Жахлива хвиля!

— Що?

— Жахлива хвиля!

«Мирний» перехиляється так, що матрос уже не стоїть на ногах, він лягає на палубу і тримається руками й ногами за поручні.

— Га?

— Ти що? Оглух?!

— Не чую!

— Що робити?

— Астроном каже, треба думати про вічність!!!

— Подай сокиру! Тягни помпу!.. Сокиру подай! Та-а-ак! Давай! Мені треба відкачати воду! Води тут сила!

— Астроном сказав...

— На те він і астроном! А ми філософи на малі діла. Сокиру подай, кажуть тобі!.. Ей!

— Ей-й-й!.. Взяти!

— Увага! Крига-а!.. Вправо на борт! — лунає команда Обернібісова.

Лазарев стоїть на містку, міцно тримаючись однією

рукою за поручні. В другій — у нього рупор. Зовні спокійний, він ясно розуміє небезпеку хвилини, але...

— Спокійно!

Раптом наче електричний струм пронизує Лазарева. Перед його очима виникає друга, на цей раз катастрофічна небезпека.

— Фок розірвало!

Розірвало парус на фок-щоглі. «Мирный» починає занурюватись бугшпритом у воду. Хвилі заливають корабель перед самою крижиною. Від шуму хвиль і лопотіння вітрил ніхто не чує, про що кричить у рупор Лазарев. Теслярі Петров і Федоров кидаються до фок-щогли, готові рубати її сокирами.

— Крига! Крига! — кричать на салінгу й на баці.

Здається, сама загибель вже дивиться, наближаючись на цю жменьку моряків з віючих холодів високих крижаних палаців, з цих неприступних блакитно-білих гір, що плавають серед неосяжних хвиль.

Матроси знімають кашкети, хрестяться і шепочуть молитви побілілими від страху губами.

Інші стоять, дивлячись на грізні крижини з виразом суворой серйозності.

Матрос Сорокін плаче.

Лікар Галкін дивиться на крижину і на океан з напруженою увагою. Невимовно скорботний вираз на його розумному і доброму обличчі. Про що він думає? Про дружину, про матір? Які думки проносяться в його голові? Чи, може, пізніше каяття, що пішов від них у цю невідому далечінь, віддавшись владі великого? І, сам того не помічаючи, дивлячись на велетенську крижану скелю, що наближається, він повторює вголос дороги їх імена.

Але ось наступила передкатастрофічна тиша, і в ній лунає сильний, різкий голос Лазарева:

— Забрати марселі і поставити-зарифлені триселі, штормову бізань і фор-стенги-стаксель!

— Єсть! — весело, як на навчанні, приймає команду Обернібісов і, блиснувши білосніжними зубами, кричить у рупор: — Марселі кріпити! Марсові до вахт!.. «Вы снимите с меня-а-а...»

Матроси кидаються до вахт.

— По ма-ар-сах!.. «Буйну го-о-о-лову. Буйну го-о-о-лову»!..

Тримаючись за ванти, матроси стрімко піднімаються вгору по канатних сходах і, досягнувши марсів, розповідають по реях робити свою важку, вже забуту всіма моряками світу, небезпечну справу: брати рифи у марселів. Дух забиває, коли дивишся на ці людські постаті, що розгойдуються разом з реями на пекельному вітрі, який щомиті загрожує зірвати їх у вир.

Тримаючись однією рукою за рею і притиснувшись до неї всім тілом, матрос уп'явся зубами у вкритий кригою парус і рве його майже до крові в роті.

Амплітуда коливання майже 180°. Несеться небо, сніг летить, спадають стрімголов у розвержену водяну безодню щогли з вітрилами і, не досягнувши на одну мить безодні, з катастрофічним шумом, рипом і лопотінням мокрих обледенілих парусів, злітають вгору, щоб знову перекинутись у вируючу пучину.

Пальці рук і ніг, зуби — все в крайньому напруженні! Краще не дивитись, щоб не бачити цих моторошних гойдалок, щоб, не дай боже, не занудило. Тоді прощай корабель і все на світі.

А на «Востоке», коли ураган досяг свого апогею і стало вже нікому не зрозумілим, чи воно день, чи ніч панує серед мороку холодних пустель, — на «Востоке» біля помп, де безупинно й безуспішно викачують воду, починає здаватись матросам, що вони вже тонуть.

— Господи, помилуй нас, грішних, — голосно зітхає старий матрос першої статті Федір Паліцин.

— Недаром сказано: хто на морі не бував...

— Даниловичу, що ж це? Кінець приходить? — Матрос Павло Мохов повернувся до Паліцина. На ньому вже нема лиця, так виснажила його безупинна боротьба.

— Давай, давай...

— Постій, Даниловичу, невже кінець прийшов?

— А ти відкачай, не думай, — говорить Габідула Мамлієв.

— Я жити хочу, Даниловичу!..

— А хто не хоче. Виходить, не призначено нам більше. — Паліцин помічає, що води в трюмі стає все більше й більше.

Конопатник Андрій Єрмолаєв намагається забити розщілини, через які струмує в трюм вода. Але розщілини

робляться ширші й ширші. Йому здається, що корабель розходиться вже всіма своїми зв'язками.

— Господи, спаси нас, грішних! — хреститься конопатник Андрій Єрмолаєв, стоячи по пояс у хвилях. А хвилі вже роблять у трюмі внутрішній шторм: плавають балки, шматки дерева, стикаються як попало, готові щохвилини вбити Єрмолаєва.

Федір Паліцин робить біля помп свою маленьку справу — відкачує з трюму воду з таким виглядом, наче він виконує святу свою місію, своє велике покликання в житті. В передсмертну хвилину щось подібне до високої радості сяє на його лиці. Йому хочеться заспокоїти свого товариша в останню хвилину, але він розуміє, що для заспокоєння вже залишилось одне лише добре слово примирення.

— Де умирає хлібороб? У полі. Воїн — в бою. А мореплавець де, як не в морі? Немає краще смерті, як там, куди ти покликаний.

— Та я не проти моря. Я тільки... Гей! Взяли!

— Боже, спаси нас, господи...

«Мирный» переживає важкі часи. Напружуючись з усіх сил на палубах, його вахтові матроси знаходять забуття в праці. Незайнята частина моряків у кубриках почала впадати в тугу. Утома, тривале почуття небезпеки, рип корабельних зв'язок, хаотичне зміщення речей, безупинне виття й гарчання океанського звіринця, що оточив корабель, засмутили не одне матроське серце.

«Мабуть, не вирватись уже «Мирному» з цих хвиль, ні...»

— Михайле Петровичу, матроси почали молитися, — в тривозі сповіщає Лазарєва мічман Новосільський. — Зараз я помітив, в палубі одягають чисті сорочки.

Лазарєв розумів, що втрачається у моряків віра в корабель, що виснажлива втома і страх уже заповнили їх душі пасивним стремлінням до неба. Треба рятувати екіпаж.

— Ти що це, Чирков? Що з тобою?

Матрос Демид Чирков, що одяг білу чисту сорочку, повертається до командира, серйозний, весь заглиблений у себе. Говорить сумно, повільно, з якимсь урочистим примиренням:

— Нічого, вашскобродь, хочу за християнським звичаєм.

— Е-е!.. Дозвольте! Що це? Топитись задумали?

Лазарев виявив усю свою мужність, щоб вкласти в інтонацію спокій і оптимізм. Він бачить, що не один Чирков готується на той світ.

— Тут нема вже чого думати, вашскобродь! Вже коли прийшов час!..

— Парусник Потап Сорокін, напівроздязнений, з чистою сорочкою в руці, хотів було...

— Сорокін? Ось він де! — скипів раптом Лазарев, побачивши Потапа Сорокіна.

— Я шукаю, де парусник Сорокін?! А він паруси на той світ приготував! (*До мічмана Новосільського, грізно*). На десять діб під арешт!!!

— Єсть на десять діб під арешт, вашскобродь! — Потап Сорокін раптом пожвавішав: — Готовий хоч на півроку, послав би господь відсидіти.

Від цієї фрази, сказаної Потапом Сорокіним з повною готовністю до дальшого подолання життєвих труднощів, всі присутні повинні були б засміятись, та сміху не вийшло, так глибоко засумували люди.

Але рятувальний круг кинуто. Коли вже Сорокіну треба сидіти десять діб під арештом, тоді судно начебто й не гине. Вже малесенький, ледве помітний промінь надії запалюється в матроських серцях... Лазарев це помічає. Йому хочеться відвернути свідомість матросів від безодні. Він згадав... Так! Чудова думка! Він згадав Кронштадт і старого майстра кораблів Степана Колодкіна. «Побудовано непотопаючий корабель... Коли урагани вдарять за дванадцять балів, згадаєте мене».

— Вашскобродь!.. Невже...— Матрос-канонір Якуб Белевич, що стоїть в білій сорочці поруч з Чирковим, хоче спитати: «Невже на цьому судні можна сидіти під арештом живим ще цілих десять діб?»

Л а з а р е в (*зрозумівши і навмисно перебуваючи Белевича, в бік Сорокіна*). Я про тебе ще в Кронштадті рапорт напишу. Ти в мене ще там рік відсидиш!..

Ч и р к о в. Ви гадаєте, є надія?

Л а з а р е в. Яка?

Ч и р к о в. Витримає «Мирный»?

С о р о к і н. Невже є надія відбути кару?

Л а з а р е в. Так.

Чирков. Гадаєте, витримає?

Лазарев. Я не гадаю, я знаю.

Белевич. Отже, вважаєте, можна сподіватись?

Лазарев. Завжди.

Белевич. Вашскобродь!..

Лазарев. Абсолютно. Адже корабель цей будували знаєш які люди? Справжні російські хороші люди...

Голос Лазарева м'якшає й одночасно міцніше, наче раптово натрапив на єдину річ, здатну не піддатися силі стихії. В палубу заходять штурманський помічник Яків Харлав і каноніри Барабанов і Гусаров.

Насилу вибравшись з напівзатопленого трюму, підходить конопатник Родіон Аверкієв з великим синяком на розсіченому обличчі. Ледве зупинившись біля палуби, Аверкієв чує командира:

— Цей корабель не може потонути. Він так і сказав на прощання: «Тут немає нічого, що могло б потонути, поки корабель існує, як я його зробив».

— Берегти корабель треба,— зітхає Белевич.

— «...Велика справа — мистецтво корабля!» Істинна правда.

— Хто це сказав?

— Майстер Колодкін. Помились він хоч трохи, недоглянь, піди він на компроміс з совістю, не бачити б нікому з нас ні матері, ні батька, ні батьківщини.

— Ви гадаєте, витримає «Мирный»? — звертається до Лазарева конопатник Аверкієв, втискуючись у тісну палубу.

— Так,— кидає нарочито недбало Лазарев і, щоб надати відповіді більшої впевненості, навіть не глянув на нього. Він весь у спогадах про хороше:

— А пам'ятаєте, які в нього руки й яка посмішка, коли він брав сокиру?

— Золоті руки!

— Великої душі людина!

— Коли він приступав з синами до роботи — не раз я помічав — пам'ятаєте? — він увесь якимось світився зсередини, наче не тесляр він, а скульптор-художник. (До мічмана). Він так і говорив: «Мистецтво корабля».

— Ми всі підемо до нього. Спасибі, скажемо, за корабель, Колодкін, за талант і за совість! — вирішують Белевич і Чирков.

І ось поступово в очах екіпажу міняється Південний

Льодовитий океан. Зникає гнітюче почуття катастрофи. Залишається краса бурхливих просторів, велична далечінь, в яку прямує їх корабель. Моряки знову відчули готовність до подвигу.

Один лише Потап Сорокін, забувши, що він під арештом, намагається виявити свій скептицизм:

— Ну, добре, корабель такий, як ви сказали, ваш-скобродь. А якщо...

— Що «якщо»? — в голосі Лазарева загроза.

— А якщо наскочить на крижину і перестане бути таким?

— На крижину не наскакувати! По місцях! (*До мічмана Новосільського*). Сорокіну набавити ще десять діб!

Матроси кидаються з кубрика на палубу, яка тут же летить разом з ними в піняву прірву.

Чутки прийшли в Петербург про загибель відважних мореплавців.

Чи то моряки англійських торгових суден завезли їх у Петербурзький порт, чи співробітники якогось посольства висловили співчуття матері лейтенанта Торсона і Лазарева. Стверджували також, що сумні вісті прибули з дипломатичною поштою з самого Лондона. «Ніхто не врятувався. Одні пішли на дно разом з кораблями, інші загинули серед криги від голоду десь біля Сандвічевої Землі чи острова Святого Георгія». Назва острова чомусь надавала сумним звісткам особливу достовірність.

Засмучені матері, дружини і сестри приходять в Адміралтейство.

— Немає ніяких звісток?

— Немає звісток. Немає.

— О господи...

— Але, кажуть, є вже подробиці?

— Скажіть, є подробиці?

— Немає подробиць.

— Отже... правда? Кажуть, ніхто не врятувався?

— Це правда, що ніхто не врятувався? Скажіть...

— Чому ви мовчите? Чому не знаєте? Чому чужі люди знають, а ви не знаєте? Жалю у вас немає...

— Острів Святого Георгія — де це?

Сумні вісті про загибель «Востока» і «Мирного» дійшли до Академії наук. Крузенштерн, Саричев, Рат-

манов — всі були безмежно схвильовані. Один лише Головнін, якого викликали з цього приводу до Академії, спокійно палив свою люльку в темному кріслі біля глобуса.

— На жаль, панове, це майже офіційно, — сказав Крузенштерн. — Посол Лівен сповістив з Лондона.

Запала довга тиша.

— Не вірю! — Саричев зупинився перед Крузенштерном і, нагнувши голову, подивився на нього поверх окулярів. Усе в ньому протестувало проти цих майже офіційних відомостей. — Чому я повинен в це вірити? Які в Лівена могли бути дані?

— Очевидно, були, — спробував заперечити Ратманов. — Могла статись катастрофа.

— Могла статись. Тільки в Беллінсгаузена і Лазарева вона могла й не статись. Та ще в обох разом. Це кращі офіцери флоту. Я не знаю кращих офіцерів, окрім Головніна!

— Так. Я згоден. Але...

— Облиште. Завжди у вас які-небудь «але». — Саричев швидко підійшов до карти: — Давайте краще розберемо всі «за» і «проти». Останнього листа Беллінсгаузена Академія одержала з Ріо-де-Жанейро — два з половиною... три місяці тому! Отже, в даний час, — дивіться сюди, ось! — дослідивши Землю Сандвіча і пройшовши вздовж смуги льодів, вони йдуть або пішли на зимівлю в Нову Голландію. Питання — як могли прибути в Англію за цей час які-небудь судна з цих широт? Ніяк!

— Та й суден там немає взагалі, — спокійно сказав Головнін.

— Ви думаєте? Дай боже, — зітхнув Ратманов. — Все це дуже сумно.

Крузенштерн. Ще б пак. Поки вони прийдуть, припустімо, в Порт-Джаксон, поки прибудуть звідти листи в Європу, пройде ще добрих півроку.

Ратманов. Півроку турбот і сумнівів.

Саричев (*відповідаючи на свої складні сумніви*). Нізачо не повірю. І не сумніваюсь! (*До Головніна*). Василіо Михайловичу, скільки разів ви загибали в англійських газетах?

Головнін. Три рази.

Саричев. От... Ах, панове! Адже завжди пристрасно бажане й ждане здається ніби здійсненим. Росія йде

підвести підсумок усім відкриттям, зробленим за сто років. Російські океанографи дерзнули перевірити «непогрішими істини». Як же не побажати їм загибелі! Почекайте, незабаром ще почувете «подробіці катастрофи»...

Головнін (*саркастично*). Певен. «Кораблі потонули. Беллінсгаузена, Лазарева і всіх матросів з'їли дикуни». Адже Кука з'їли.

Саричев. От! (*До Крузенштерна і Ратманова*). А коли на Гаваях у бухті «Злочину», де острів'яни з'їли цього великого мореплавця, висадився капітан Головнін без зброї і жив серед них два тижні,— які чутки ходили в Лондоні?! Ні, ні, панове. Цей Лівен так розбирається в політиці, як міністр де Траверсе в морському флоті. Був флот при Ушакові і Сенявіні!

Приходять до Степана Колодкіна, корабельного майстра й «тесляра», матроські дружини і матері в жалобі.

— Горе, Степане Даниловичу...— говорить молода дружина Касаткіна.

— Не може бути! Хто вам сказав? — хвилюється майстер.

— В закордонних газетах... Кажуть їхні моряки в порту. Потонули кораблики... Обидва! Розбились в крижаному океані.

— В якому? Та хто їх міг там бачити? Нікого там нема!

— Ніхто не бачив нещасних. Тільки з «Мирного» бізань-щоглу наче, пишуть, викинуло...

— Куди? Яку бізань? Ту, що я ставив? Брешуть вони всі! — Степан Данилович прикро вражений.

— Ох, бідні мученики!..

— Ніякі не мученики. Герої!.. Жалобу вдягла! Зніми негайно ж! Гріх, матінко, ховати живих! Не міг мій корабель потонути! Не віриш, іди молебень служи. О здравії!

В петербурзькій церкві. Моляться. Свічки. Протодияконський бас гримить: «О плавающих, путешествующих, недугующих, страждующих, в море сухих и о спасении их...»

На «Мирном» в бурхливому океані співають матроси:

Удалых молодцов сорок два сидит!
Сорок два сидит!

У петербурзькій церкві гримить протодияконський бас: «Благословенное и мирное бытие. Здравие же и спасение, во всем благое преуспешение».

В океані «Мирный» підноситься на гребінь величезної хвилі. Гримить пісня матросів:

Уж вы, братцы мои, вы, товарищи,
Сослужите мне службу верную...
Службу верную...
Вы снимите с меня буйну голову,
Уж вы бросьте ее в Волгу-матушку,
В Волгу-матушку-у-у!..

— Земля! Земля! — кричать на бом-салінгу.

— Крижаний острів і дим! Бачу дим!

— Острів горить! — кричать з марсів.

— Ур-ра-а! — радіє могутня людська сила.

Шторм, вода, вогонь і сніг!

Вивержується вулкан на острові, і буря розносить його чорний дим над океаном.

Офіцери дивляться в підзорні труби.

— Виверження вулкана! — Симонов хвилюється.— Дивіться!

— Красота!.. Ну, добралися... Оце пейзаж!.. Хвилиночку! — Художник Михайлов біжить в каюту за альбомом, потрапляючи тут же під рясний душ.

В каюті — Беллінгаузен. Схилившись над новою своєю творимою океанською картою, записує в корабельний журнал: «Ці, знайдені мною три острови назвав я островами маркіза Траверсе, морського міністра. Вулканічний острів називаю в честь капітана-лейтенанта: острів Завадовського...»

Острів Завадовського!

Капітан-лейтенант Завадовський, мічман Купріянов, Новосільський, Симонов і художник Михайлов виходять з шлюпки на берег. Вони в царстві птахів.

— Як дивно, панове: берег, на який не ступала нога людини!

— Так! Якийсь новий чудовий світ! Наче билину про себе творимо. Дивіться!

— Дивіться!

Здивованих мореплавців оточує зовсім невідоме життя. Велика рівнина і прибережні виступи скель всі покриті мільйонами пінгвінів. Звівши голови, з подивом дивляться пінгвіни на небачених пришельців, вчиняючи нестерпний хриплий галас. Від цього галасу, шуму прибою крутиться голова. Вкриті густим, грубим пухом, наче шерстю, птахи стоять перед людьми суцільною масою, тримаючись прямо, наче люди, і захищають своїх самиць, б'ючи офіцерів ластами і злісно галасуючи, коли ті намагаються забрати їх яйця. А над головами носяться хмарами пінбади, егмонтські кури, альбатроси, торкаючи крилами пришельців.

— Льодовикова епоха!

— Навіть ще давніша. Наче заглибились ми в минулий світ на мільйони років.

Вражені, стоять дослідники перед мешканцями льодовикової епохи, не маючи можливості буквально ступити й кроку.

Ще п'ятий день дощу і снігу в океані, і перед кораблями відкриваються вершини групи островів, помилково названі капітаном Куком «Землею Сандвіча».

Лейтенант Торсон дивиться на термометр, який тільки-но в особливому циліндрі вийняли з морської глибини.

— Один градус нижче нуля!

— Глибина?

— Двісті сажнів,— сповіщає матрос Кисельов.

— Так. Тягнули?..

— Чотири хвилини.

— Так.

Беллінсгаузен, Купріянов, Завадовський, Симонов працюють в кают-компанії над складанням нової карти островів.

— Я розумію, що при всіх умовах тут Кук не міг досягти далі шістдесяти градусів широти,— Купріянов запитливо дивиться на Беллінсгаузена.

— Так, звідси й вигадка про Землю Сандвіча,— Беллінсгаузен наносить на карту групу нововідкритих

островів з позначенням навіть крижаних полів.— Взагалі Кук бачив «Землю Сандвіча» начебто в сутінках, на ходу. Звичайно, тут йому не важко було й заблудитись,— стільки бурунів і льоду. «Земля, земля», а виходить не земля, а група островів.

Вахтовий ставить на стіл склянку з гарячим грогом.

— Готово! — Симонов подає Беллінсгаузену таблицю.

Входить Торсон:

— Фадею Фадейовичу, питома вага води на глибині двохсот сажнів виявилася 1,100,9, а на поверхні, на точці замерзання, 1,009,7...

— Хвилиночку! Запишемо назву,— Беллінсгаузен звертається до Купріянова: — «Південні Сандвічеві острови». А цей назвемо «Островом Кука». В пам'ять трудів відважного мореплавця,— Беллінсгаузен зупиняє кінчик олівця на одному з островів і замислюється. Потім звертається до Торсона: — Про що говорить різниця в питомій вазі води? В нижніх шарах океану більше солі. Теж запишемо.

Записує і матрос Кисельов у свій щоденник, чи, як він його назвав, пам'ятник:

«Прийшли до Сандвічевської Землі, і тут ми описували її три тижні, і справді вона виявилась островами. Біля цих островів пребагато льоду. Крижані гори сажнів по тридцять поверх води, і престрашні бувають шторми.

Наловили на острові птахів п'ятнадцять штук. Вживали в страву пани і служителі. Можна їсти».

І ось кінчаються далекі кордони Атлантики.

На зміну важким штормам приходять хуртовини, тумани, дощі з снігом і безмежні крижані поля. А над полями підносяться плавучі велетенські айсберги.

Напливами змінюються суворі простори Південного Льодовитого океану. Кораблі входять в Антарктиду.

Вже в сніжний саван сповиті «Восток» і «Мирный». Вкрилися кригою ванти, паруси. Увесь рангоут в крижаному стеклярусі.

Кораблі зблизились, ідуть вздовж кромки льоду.

Вахтові на салінгах, на баці, біля бортів, очі всіх спрямовані на південь.

Безперервна робота біля помп. Незручно, холодно, вогко.

В кают-компанії «Востока» матрос витирає мокру стелю.

Біля карти зібралися офіцери.

Червоною рисою позначена складна путь кораблів від Ріо-де-Жанейро, повз острови Георгія, Завадовського, Лєскова, Траверсе і Південні Сандвічеві.

За Південним полярним колом на широкій «білій плямі» з Південним полюсом у центрі Беллінсгаузен фіксує положення кораблів.

С и м о н о в. Шістдесят дев'ять градусів двадцять одна мінута двадцять вісім секунд південної широти. Довгота два градуси сорок шість мінут!

Г о р с о н. Ох і далеко ж ми! Ви тільки погляньте!

Л а з а р е в (*входить*). Півградуса — і ми на мате-рику!

З а в а д о в с ь к и й. Ви впевнені?

Л а з а р е в. Більш того. Я стверджую, що ми вже досягли Антарктиди.

З а в а д о в с ь к и й. Фантазія!

Л а з а р е в. Фантазія?!! Ви подивіться. (*Обводить олівцем навколо полюса*). До полюса рукою подати. Земля Антарктида...

З а в а д о в с ь к и й. Якщо вона існує.

Л а з а р е в. Існує! Невже можна сумніватися в тому, до чого прагнеш!

Г о р с о н. Вона існує!

З а в а д о в с ь к и й. Припустімо.

Л а з а р е в. Іване Івановичу, вона не може бути далеко. Де бути їй, коли вона тут?! Дивіться: ось мис Горн, Добра Надія, ось Тасманія...

З а в а д о в с ь к и й. А посередині ми. З водою в прогнилому трюмі замість дров. А на борту зима.

Вбігає вахтовий:

— Дозвольте, вашскобродь! Земля!!!

Всі кидаються на бак. Погода похмура — туман і дрібний сніг. На південному сході і на південному заході губляться у млі крижані поля.

Н а с а л і н г у. Бачу бурну птицю!

Н а б а ц і. Он-он! Димчастий альбатрос!

З а в а д о в с ь к и й. Хто доповідав,—земля? На салінгах?!

На бом-салінгу. Альбатрос і бурні птиці! Три! Чотири!

Лазарєв. На салінгах! Хто кричав — земля?

На салінгу. Привидилось! Двічі! Бачу бурні птиці!

Лазарєв. Бурні птиці! Чуєте? Ось вони! Бурні птиці, яких ніколи не буває в океані!

Торсон (*в туманну імлу*). Щезни, тумане! (*До Лазарєва*). У мене таке почуття: щезне вмить туман — і перед нами земля!

Лазарєв. Хто кричав?! На салінгах! Хто доповідав — земля?!

Завадовський. Аби та якби. На салінгах!!! Вперед дивитись!!!

На салінгах. Знову птиця!.. Зникає!.. Зникла!

А перед ними справді була земля. За крижаним бар'єром, всього лише за двадцять миль, окутана туманом, простяглася таємнича Антарктида.

Кораблі рухаються вздовж її крижаного бар'єра. На палубах, уп'явшись очима в туман, застигла в крайньому напруженні вся команда.

Лазарєв. Це прибережна крига! Крижаний берег материка! Дивіться: він підвищується до півдня!.. Краї обламани!.. Панове! Дивіться, як обламани краї!

Торсон. Прямовисно!

Беллінсгаузен. Прямовисно. Так і запишемо в корабельному журналі.

На бом-салінгу. Бурна птиця! Друга!

Лазарєв. Це берег!.. Невже ви не бачите?!

Беллінсгаузен. Я бачу кригу, схожу на берег.

Торсон (*до Симонова, тихо*). Двоє дивляться вниз. Один бачить воду, другий зорі.

Завадовський. На марсах, салінгах! Дивитись вперед!..

Чути. Єсть дивитись вперед!

На фор-салінгу, дуже високо, обнявши обмерзлу стеньгу однією рукою і увесь подавшись вперед, вдивляється в туман Федот Разгуляев.

В океані гуляють родини китів. Над китами кружляють птахи.

— На салінгах! Примовкли! — кричить вахтовий лейтенант Торсон.

— Праворуч по борту! Три! Чотири... Багато китів!..— відповідає з салінга матрос Яциновський.

— Відставити! Все китів лічиш! Дивитись вперед!

— Єсть дивитись вперед!

На баці «Восток» шкіперський помічник Федір Васильєв і група матросів показують Беллінсгаузену забитих птахів. Падає сніг з вітрил.

— Ось знову ластівки, вашкобродь, дивіться. Ось дзюбочка, перепоночки. Помітили? Берегова це пташка. Не морська!

— Так! Запишемо в корабельний журнал. Чудесна пташинка.

Васильєв переглядається з матросами. Беллінсгаузен помічає, що в останні дні матроси й офіцери всі схвильовані. Він і сам схвильований. Ознаки близькості невідомої землі не дають йому спати вже майже три ночі. Але чому, крім хвилювання, всі начебто ще невдоволені чимсь, пригнічені? І навіть не чимось, а саме ним, командиром «Востока»?

Група матросів підштовхує вперед корабельного кока Адама Тауса.

Беллінсгаузен. Ну, що там? Знову птиця?

Таус. Сарізаль оцей альбатроз. Прошу, путь ласка... Мох в шлунку... Васкорот.

Торсон. Свіжий мох скалистих берегів!

Беллінсгаузен. Запишемо: мох. Справді, мох свіжий. Молодець, Адам!

Таус. Рад старат, васкорот!

Швидко зійшовши по трапу, підходить Лазарєв з великим птахом у руці. Падає сніг з вітрил. Увага!

В трюмі «Востока» по пояс води. Шумить, переливається, плеще. Є навіть свої хвилі в трюмі. На хвилях носяться уламки дерева, діжки, ящики. Опущені в трюм гармати стирчать мокрими жерлами, створюючи картину катастрофи. І хоч працюючи в трюмі матроси вже звикли до цієї картини більш ніж за сто днів, у конопатника Андрія Єрмолаєва опускаються руки. При найменшому повороті судна теча збільшується. Чути, як у темних

кутках б'ють вже цілі струмки. І цей нестерпний, невпинний рип переборок!

— Все прогнило к лихій матері!

Андрій Єрмолаєв, тихий архангельський хлопець, в знесиллі махає рукою. Темінь навколо, шум, рип, прогниле дерево. Безодня внизу і навколо, і від усього цього вони відділені мізерною, гнилою дерев'яною стінкою. А роботи день і ніч, день і ніч. В бурю гірше, ніж на палубі: своя вода буквально вбиває.

— Тьфу! І це називається південь! Лід у серпні — це як розуміти?!

— Каторга, а не південь! — чується з темного кутка застуджений голос коваля Петра Курлигіна. — Тягни, не бачиш!.. О, будь ти прокляте! В Південний полюс... Анта... Антаніду!.. Біс її вимовить!

— Хе-хе! Думав, тут тобі Гонолулу, — насміхається завжди безжурний Юхим Гладкий. — Сонце смалить, жінки голі, король чорний, райські пташки на деревах... Качай! Хитається!..

— Ну, ти, хохол! Все тобі смішки, — Андрій Єрмолаєв явно заздрить благодушності Гладкого.

— Знову ж, пунш дають: по склянці! При такому холоді. Хіба це діло?! — хрипить Курлигін. — Ну скажи мені, чи діло це? Дві склянки на добу. Ти дай мені раз у три дні, але щоб я почув...

— Еге! — згоджується Гладкий, качаючи помпу. — А вивихи як вправляють! Заходжу до лікаря Галкіна. Балкою мені вивихнуло щелепи. Вся морда пішла отак. Болить, ну, спасу нема. Так що ви думаєте? Кулаком мене в вухо — хрясь!

— Галкін?

— Еге.

— І виправив?

— Мабуть, так, бо я зразу якось почав говорити. Ваш-скобродь, кажу, сорому у вас нема! Отак неблагородно щелепи виправляти! Що я вам — француз? Сміється — хи-хи-хи... Хірургія.

— Прокляте, каторжне місце! — зітхає Курлигін. — Одні пінгвіни!..

Відчиняються двері. На хвилі, в бризках — канонір Гаврило Чигасов:

— Братці! Лейтенант Лазарєв з «Мирного» птицю

привіз. Як тутешня кряква або курка! Вся палуба гуде! Сьогодні, кажуть, ми втретє підійшли до землі.

— Невже земля? Братці! Чуєш, Гладкий?!

— А-а!.. Курочка не птиця, Антаніда не земля. Берег чи вода — тепер одна ціна. Давай одкачувати, бо всі затонемо до ночі.

В цю мить з брам-реї шлюпа «Мирный» марсові Єрмолаєв і Блоков раптом побачили землю. Вона виникла перед їх очима в туманному просвіті в кількох милях зовсім ясно, з високою сніжною вершиною і рядом менших гір, що відходили праворуч.

— Земля! — одночасно вигукують марсові, глянувши один на одного і нагнувшись вниз до палуби, голосно: — Земля! Бачимо землю! Земля!

— Де земля? — гукнув, вийшовши з каюти, мічман Новосільський.

— Ось! Ось вона! Дивіться!

На палубу швидко виходить лейтенант Обернібісов.

— На салінгах! Хто доповідав — земля?!

Падає сніг з вітрил на «Востоке». Падає стеклярус із снастей. Все обледеніло. Згрібають сніг за борт. Рубають, розбивають крижану броню на снастях. Холодно й вогко.

Офіцери на баці продовжують сперечатись. Всі напружені до краю, кожен по-своєму.

Лазарєв. Фадею Фадейовичу, земля тут, чуєте? Земля перед вами!

Беллінсгаузен. Де саме?

Лазарєв. Перед кораблем.

Беллінсгаузен. Перед нами я не бачу землі. Я бачу лід, туман, нутрощі птахів і ні одного, на жаль, каменя.

Лазарєв. А чому повинні ми вірити каменям, а не птахам?

Беллінсгаузен. Я вірю в каміння і вірю в птахів. Але я емпірик. Я повинен бачити факти.

— Дозвольте доповісти, пане капітан другого рангу! — чується голос прибулого з «Мирного» мічмана Новосільського.

Швидким кроком підходить мічман в супроводі трьох матросів з екіпажу «Мирного».

Блоков. Матрос першої статті шлюпа «Мирный» Пилип Блоков! Бачив землю Антарктиду!

Беллінсгаузен. Землю!.. Він тверезий?

Блоков. При повному розумі й здорових почуттях, вашскобродь!

Лазарев. Розповідай скоріше! Ой, та Блоков!

Блоков. Коли, тримаючись за рею, я рвав зубами мерзлий парус і проклинав, що гріха таїти, увесь світ, раптом на лівому борту передо мною розірвало туман — і я дивлюсь...

Лазарев. Земля?!

Блоков. Земля! Так точно, вашскобродь! Ось Єрмолаєв підтверджує. З бом-брам-рея.

Єрмолаєв. Матрос першої статті Єрмолаєв! Бачив землю Антарктиду, вашскобродь. Ось як перед божим престолом клянусь. Кричу на палубу — земля, земля!

Блоков. І я кричав.

Єрмолаєв. Потім дивлюсь, а її вже нема. Земля та зачарована: в туман обернулась.

Беллінсгаузен. Як — в туман?

Єрмолаєв. Так точно!

Беллінсгаузен (*до Лазарева*). Ну от. (*До Новосільського*). Хто чув крик — земля?

Новосільський. Я!

Матрос. Я!

На салінгах і бом-брам-реях розгойдуються «служителі» «Востока». Гукають один одному:

— На «Мирному» землю бачили!

— Зникла, кажуть! Не видно!

— Дивитись вперед! — долітає знизу команда Торсона.

Завадовський. Не розумію, нащо весь оцей плебсцит.

Беллінсгаузен. Так. Начебто недостатній сам факт: ми тут, на кораблях Росії, що звільнила Європу від тиранії Бонапарта. Запишемо так, як бачимо. (*Диктує астрономові Симонову, помічаючи на всіх обличчях*

світле почуття великої історичної хвилини). «6 лютого 1820 року...»

Симонов. Шістдесят дев'ять градусів сім мінут вісімдесят секунд південної широти. Східна довгота — шістнадцять градусів п'ятнадцять мінут.

Беллінсгаузен (*диктує Симонову, дивлячись в темну далечінь*). «Перед нами материк льоду з безмежними льодовими краями, обламаними перпендикулярно, що підносяться до півдня подібно до берега».

Офіцери переглядаються з тугою і прихованим протестом. Лазарев, шануючи Беллінсгаузена, як старшого брата, дивиться на нього, як на лютого ворога. Здається навіть трохи дивним, як цей моряк, добре витриманий і спокійний в найгірших небезпеках, бореться, щоб стримати свій гнів.

— Не подібно до берега, а точно: берег!

Беллінсгаузен переводить зволожені очі на Лазарева. Здається, він був відсутній і тільки зараз повертається на борт корабля. Повільно підходить до Лазарева.

— Михайле Петровичу, дорогий мій друже... Нашадки розберуться... Коли пристрасно бажане й ждане здається трьом матросам ніби здійсненим,— це одне, особливо на такому філософському фоні: адже ми майже на Південному полюсі. Словом, я всіх вас розумію. Але будемо точні. Не будемо забувати, що ми виправляємо деякі помилки командора Кука.

— Фадею Фадейовичу! — Лазарев тамує свій гнів величезним зусиллям волі. Після маленької паузи продовжує тихо і стримано — на лезі ножа: — Ви заперечуєте власне найвеличезніше відкриття.

— Для себе — ні. Але...— Трохи зніяковів Беллінсгаузен.

— Ми тут не належимо собі. Ми належимо Росії і світу,— Лазарев намагається ці слова сказати зовсім спокійно.

— Світ сам розсудить, де ми і хто ми,— говорить Беллінсгаузен тихо.— До того ж, запис наш у корабельному журналі для світу тільки починається.

— Сто десять днів з дня виходу з Ріо-де-Жанейро! — заперечує Лазарев, помітивши на собі погляд Завадовського.

— Ніщо в порівнянні з вічністю.

Л а з а р е в. В такому випадку прошу вас записати до корабельного журналу: лейтенант Лазарев просить висадити його на берег.

Беллінсгаузен. Куди?

Завадовський. Це божевілья!

Л а з а р е в. На берег Антарктиди. З трьома матросами.

Новосільський. І одним мічманом! (*Захоплений погляд в бік Лазарева*).

На салінгу. Крига! Крига!

На буршприті. Попереду льодова гора!

Затрубили авральні дудки. Лунає команда.

Завадовський кидається до штурмана.

Тривога.

В тісній кают-компанії серед географічних карт, таблиць, складних обчислень, морських приборів. Маленький глобус. Командири суден наодинці. Поєдинок продовжується.

Беллінсгаузен. Облиште! Не можу я ні висадити вас, ні тим більше чекати!

Л а з а р е в. Не чекайте! Ідіть в Порт-Джаксон.

Беллінсгаузен. Михайле Петровичу, ви при своєму розумі?

Л а з а р е в. Абсолютно. Вам шкода мене,— давайте висадимо Обернібісова. Ми будемо жеребок з ним тягнути, вже домовлено.

Беллінсгаузен. Не маєте права.

Л а з а р е в. Маємо!

Беллінсгаузен. Я не маю. Ні залишитися тут, ні намірюватись до зйїду з кораблями. Ми відходимо в Нову Гвінею рівно через годину. Не можу я діяти, наперед знаючи, що це в ім'я вашої смерті.

Л а з а р е в. В ім'я вічності, а не смерті, Фадею Фадейовичу. В ім'я вічності, в порівнянні з якою все ніщо. В ім'я слави Росії. Дійте!.. Прощу вас... Згадаєте мене! Ви повертаєтесь сюди через рік. Знаходите...

Беллінсгаузен. Ваш покльований птахами труп.

Л а з а р е в (*заперечливо хитаючи головою*). Знаходите наш прапор, мої записки...

Беллінсгаузен. А можливо, і цього не знаходжу...

Л а з а р е в. Припустимо! Беру найфатальніший ва-

ріант: ніхто нічого не знаходить цілих двісті років. Але есмь я на материку,— ім'я російське рек і дата!

Лазарев б'є себе в груди і випростується. В його сірих очах, в рішучому змахові голови, в усій його полум'яній постаті, спрямованій до високої загальнолюдської мети, видно молодий російський народ, все його покоління переможців. Звільнивши від Наполеона Європу і наче вперше усвідомивши свої могутні сили, прагне він назустріч своїй дивній історичній долі, готовий на подвиги, труд і будь-які жертви.

— Михайле Петровичу... Не могу. Забудьмо цю розмову.— Вражений Беллінсгаузен обіймає Лазарева. Його холодна натура приголомшена, тільки тепер він зрозумів, як йому здається, до кінця, що тут відбувається, на яку висоту підняла їх доля, але... служба і порядок: — Я хочу з вами бачити Антарктиду. Разом, плече в плече! Живи... Друже мій дорогий! Ви можете зі мною пройти?..— І Беллінсгаузен повів Лазарева в трюм «Востока».

Темно і вогко у володіннях Гладкого і Курлигіна. Шум, плескіт, стук балок, шелест, людські голоси, і звідусіль капає й тече. Чути голосний вигук:

— Здорово, братці!

— Здрам желам! — лунає, пішло трюмом.

Беллінсгаузен і Лазарев у трюмі біля самої води.

— Гладкий?!

— Єсть Гладкий!

Беллінсгаузен. Як справи?

Гладкий (*пересуваючи у воді гармату*). Велика диспропорція води, вашкобродь!

Беллінсгаузен. Як?

Гладкий. Трюм протикаю пальцем!

Беллінсгаузен. Іди сюди. Про нововідкриту землю чув?

Гладкий (*бредучи по воді*). Нікак нет, вашкобродь. Я чую тільки воду.

Курлигін. Вода замучила!

Гладкий. Дозвольте, вашкобродь. Поки мені не сказали струнко, я щось житейське хочу сказати. У вас там нагорі, на палубах, великий інтерес. Наш інтерес тут малий. І суть того, що робиться у світі, ми відчуваемо в

пропорції малого інтересу. Ваша вода в океані, наша в трюмі.

Беллінсгаузен (*Лазарєву*). Персонаж Шекспіра. Гладкий. Дозвольте доповісти, вашскобродь?!

Беллінсгаузен. Говори.

Гладкий. Щоб не зрівнялись ми з вами в чині і в воді, як утопленики в поминальних святцях,— тікати пора: трюм — як солоний огірок. Пальцем ткнеш — і море.

Беллінсгаузен. Так... Он воно як, Гладкий. Погані наші справи. До Порт-Джаксона дійдемо?

Гладкий (*втираючи вуса*). По-моєму, повинні десь потонути, а там, як бог пошле. П'ять тисяч миль! (*До своєї команди*). Ну, чого стали, мокрогузи! Обов'язково треба вухо наставити на всяку офіціальну розмову!.. Качай!..

Командири суден дивляться один на одного. Все виявляється не таким, як би хотілось бачити в ці великі, незабутні дні. Мовчки повертаються вони до трапа, покидаючи володіння Гладкого.

Ось вони відходять від своєї уже досягнутої мети в туманну бурхливу далечінь. Тривожні птиці скиглять у тумані.

Три рази підходили російські кораблі до берегів Антарктиди на початку 1820 року, але скромність і сувора чесність не дозволили їх командирів заявити: ми були і бачили, але тільки: я був і зрозумів.

Довго ще їм доведеться борознити океани. Нові чутки підуть не раз, що вже загинули вони, і матері не раз оплачуть їх. І тільки обійшовши навколо землі, майже з протилежного боку, прийдуть вони вчетверте, щоб побачити берег.

Вітер, вітер! Дощ чи сніг,— морок в океані. Невідомо — день настав чи ніч. Ні зірок, ні сонця, ні місяця,— одна мла несеться без кінця й краю.

Пильно вдивляються у неї на салінгах «служителі», безупинно гойдаючись в просторі, прив'язані до щогл обледенілими канатними кінцями на великій висоті. Увага!

По палубі спішить, тримаючись за штурмовий канат, мічман Новосільський. Назустріч, тримаючись за цей же канат, майже плазом пробирається лікар Галкін.

— Держись!.. Ух!!!

Стрічаються якраз в ту мить, коли велика хвиля, промчавши через них від борту до борту, щезає в океані. Бризки, фейерверк, потоки, шум і піна!

— Мічман!

— Лікар? Ну, як?

— Нещастя! Качає. Пельмені не дає ліпити! — кричить лікар Галкін, посміхаючись і спльовуючи солоною водою.

— Що ви сказали?

— Сьогодні кок Адам Таус вивихнув плече! Вправляю. Питаю, ну, як, Адам? — «Нещастя! Качає. Пельмені не дає ліпити!»

Сміються обидва, зникаючи в бризках.

На капітанському містку, віддавши останні розпорядження, замислився Лазарев. Піднімається Обернібісов, незадоволений і злий.

— Скінчені посягання до зюйду!

Лазарев. Так. Курс норд!

Обернібісов. Я так і знав. Порт-Джаксон?

Лазарев. Так.

Обернібісов. Все Завадовського примхи!

Лазарев. Не думаю.

Обернібісов. Даремно. Я їх обох бачу наскрізь.

Обидва вони...

Лазарев. Кращі моряки Росії.

Обернібісов (*повний сарказму*). Звичайно... П'ять тисяч миль назад. І звідки?! Коли не тільки люди, птахи кричали: «Земля!» Ви просили капітана спустити мене на берег і залишити?

Лазарев. І слухать не хоче.

Обернібісов. Ще б пак! Він не розлучився ще з Куком.

Лазарев. Як?!

Обернібісов. Кук у нього в душі!

Лазарев. Не в Кукові справа. Вони...

Обернібісов. Вони не вірять в Антарктиду!
Обидва!

Лазарев. Вони тонуть. Обернібісов, неправда, вони тонуть. Я був у них у трюмі. Корабель побудував Стокке з сирої сосни. Вони буквально тонуть.

Раптом, наче помахом чарівної руки, зникає сніжна хмара, і корабель потрапляє ніби в іншу планету. Увесь

небозвід спалахнув раптово велетенськими кольоровими смугами. Кольорові фейєрверки зникають, спалахують знову, рухаються, змінюють один одного.

— Небо горить! Братці, дивіться!

Перелякалися матроси, особливо на салінгах.

— Горить! Вогонь наближається!

Лазарев і Обернібісов спішать на палубу до матросів.

— Небо горить, вашскобродь! І вже недалечко! Що робити?

Деякі матроси охоплені жахом.

— Спокійно! — голос Лазарева гучний і спокійний.— Ти чого злякався? В море збираєшся плигати? *(До всіх)*. Звичайне сяйво. Зима настає! Ах краса яка! Дивіться, дивіться! Художник! Де художник?

— Крига! Крига на носі! Ой-ой-ой-ой-ой!!! Друга!

— Третя!

Лунають сигнали. Вигуки команди. Кидаються на ванти. Біля штурвала напруження, наче перед катастрофою. Команда! Команда! Команда! Вигуки! Лопотіння вітрил! Звалюється сніг і брили стеклярусу на палубу. Увага! Вибігає художник Михайлов з альбомом.

— Ох і красища! Братці, айсберг пре! Хвилиночку!

— Дванадцять айсбергів! — кричать на салінгах.

— Ну, слава тобі господи, сяйво допомогло! От влізли! Пропали б к бісу! Давай, давай!

— А колір який! Ай-ай-ай-ай! А-ах!

— Заїло!

— Рубай!!! Рубай!!!

— Хвилиночку! Одну хвилинку! От і крижина! Красища! А небо!

Рубають. Затріщало. Шум, шум!.. Тиша... «Мирный» чудом проходить повз айсберг, майже торкаючись його краю. Пропливають марсові вахтові на бом-салінгах на фоні велетенських льодових стін, освітлених дивовижним південним сяйвом. Нема ні фарб на світі, ні художників, тільки музика, можливо, одна... Невимовне видовище! Михайлов приголомшений. Він плаче в екстазі.

Раптом знов повалив сніг і все згасає.

В кают-компанії «Востока» карти на стінах і на столі. Вогко і холодно. Всі одягнені.

Беллінсгаузен. Я щасливий, що екіпажі обох

кораблів в доброму стані. Цього не було ще ні у кого в світі. (До Купріянова). Спасибі. Посильте харчування. Пунш. Дивіться. Тільки хто промерз, промок — пунш! Лазня! І, по можливості, тримати на палубі, на повітрі. Можете йти!

Купріянов. Єсть! (Виходить).

Беллінсгаузен (до Торсона). Наказую тримати швидкість вісім вузлів.

Торсон. Єсть! (Виходить).

Завадовський. Ми можемо вийти за межі бур і криги не інакше, як розлучившись з «Мирным».

Беллінсгаузен (стримуючи обурення). Ні! Навіщо! Ми підемо разом з «Мирным».

Завадовський. Я в цьому вже сумніваюсь.

Беллінсгаузен. Не треба сумніватись. Не треба. Не треба.

Завадовський. Фадею Фадейовичу! Погляньте на барометр,— що робиться!

Беллінсгаузен. Я не хочу, щоб на нашому кораблі хтось мав сумнів відносно лейтенанта Лазарева.

Завадовський. Я сумніваюсь відносно «Мирного», а не відносно лейтенанта Лазарева. «Мирный» не може йти з нашою швидкістю. Немає в нього такої швидкості.

Беллінсгаузен. Ні... Ви вже дозвольте нам не сумніватись в лейтенанті Лазареві. «Мирный» — це Лазарев! Розпорядіться попросити його на борт «Востока».

Лейтенант Лазарев піднімається на борт «Востока».

Входить в кают-компанію.

Беллінсгаузен, завжди уважний до свого соратника, зараз особливо підкреслено уважний до нього. Він радий його появі, гордиться ним і десь у глибині душі відчуває перевагу сили його духу над собою.

Лазарев. «Небо горить, і вже недалечко!» Здравія желаю!

Беллінсгаузен. Так. Небесні знаки велять поспішати, як ніколи. Два завдання перед нами, Михайле Петровичу. Перше: якнайшвидше вийти разом за межі льодовиків і бур, щоб...

Лазарев ...обом екіпажам не замерзнути. Друге?

Беллінсгаузен. Зараз. Отже, ми виходимо за межі льодовиків.

Беллінсгаузен зрозумів питання «друге» як абсолютну гарантію щодо виконання першого завдання. Йому стає легко на душі. «Як мені приємна присутність цієї людини. Який я щасливий, що мені приємна його присутність».

— Михайле Петровичу,— Беллінсгаузен підходить до Лазарева з посмішкою.— Скільки разів, кромсаючи паруси на своєму «Востоке», спалюючи тисячі фальшфейерів, стріляючи з гармат у темряву серед бур і крижин... Боже мій! Я починаю говорити красиво... (*Маленька зворушлива пауза*)... Скільки разів я думав з вами розлучитись. Розповісти докладно — ціла драма!

— Розумію (в значенні: заважаємо один одному).

— І автори драми не ми! Ми тільки артисти.

— Така доля,— з тонкою посмішкою відповідає Лазарев.

— Наказ... Але, Михайле Петровичу, ні на одному кораблі я не зустрів артиста вашої сили.— Беллінсгаузен промовляє ці слова проникливо і схвильовано, оглядаючи при цьому своїх офіцерів, наче бажаючи переконатись, що всі присутні чують: — Тепер дивіться! (*До карти*). Ось тут біля перехрестя шляху капітана Кука, уявіть, ми з вами розлучаємось. Так. Ви йдете, наближаючись до східної довготи сто тридцять п'ять градусів, аби оглянути острів Компанійський, позначений на Ерросмітевій карті. Ось він. Потім, обрізавши простір від цього острова до південного краю Ваньдіменової Землі, йдете в Порт-Джаксон. Я їду північніше шляху капітана Кука по довготі п'ятдесят п'ять градусів... Ось... Простори, нікому з мореплавців не відомі. Все. Коли настане час розлучки — даю сім пострілів.

Майбутні адмірали потискують один одному руки.

Група матросів і офіцерів «Мирного» у верхній палубі. Лейтенант Обернібісов пояснює їм ситуацію і найближчі завдання. На судні неспокойно. Величезна кільова качка. Удари хвиль, шум, шорохи і нестерпний рип.

Обернібісов. Матроси! Будемо йти по вісім миль, не збавляючи швидкості.

Підштурман Шеркунов. І вночі?

Обернібісов. Так!

Шеркунов. Ми не можемо йти з такою швидкістю!

Обернібісов. Повинні йти. І доки не відміню команди, не говоріть мені, що це неможливо.

Голоси. Як? Не чути!

Обернібісов. Не говоріть мені!!!

Паліцин. Ніхто не говоріть.

Обернібісов. Це треба виконати. Подробиці зрозумієте самі, коли будемо прощатись.

Матрос. Як?! Хто буде прощатись?

Обернібісов (*ні з того ні з сього весело посміхаючись*). Кораблі! Ідемо на північ, до тепла! А там... (*Виходить*).

Матросам здалося, що Обернібісов заспівав.

Біс його розбере, цього помічника командира! В найнепідхожих місцях посміхається і говорить загадками. Чи їм почулося серед реву хвиль і рипу натруженого до краю дерева?

Біля штурвального колеса, подавшись весь уперед, стоїть на вахті штурман Микола Ільїн. Перед його очима в сутінках вечірнього океану вимальовується корабель. Багато крижин. Птахи кричать. Зграї китів бавляться навколо. «Мирный» іде під всіма парусами.

— Прощу пробачення, неспокійно у мене на душі! — говорить штурман Лазареву, який тільки-но підійшов.

— Га-а!!!

— Вісім миль серед криги та ще вночі — це вже не хоробрість. — В його голосі чується докір.

— Як ви сказали? Погано чую!

— Це нерозсудливо! (Ільїн трохи старший за Лазарева).

— Не те слово! — кричить Лазарев, посміхаючись. — Це чортзна-що!

Штурман дивиться на нього, як на п'яного. Чи він при своєму розумі? Поставити вночі паруси! І де?

— Дев'яносто п'ять шансів із ста розбитися об крижину! — гучно говорить Лазарев. Їх обох обдає солоною водою. Обидва спльовують.

— Як ви сказали? — гукає Ільїн.

— Так!

— Розбитись?

— Так. Є загроза!!!

Штурман Ільїн дивиться на напнуті вітрила, чує шум і рипіння снастей.

— Можна збавити паруси до норми?!

— Я-а-ак???!!!!

— До норми!!! (*Жест у бік парусів*).

— Не можна! На нормі у нас всі шанси на загибель!.. Будемо йти на форсованих! Зрозумів?!

— Так!

— Так буває в житті! Тут треба думати про майбутнє!

Лазарєв дивиться вперед і трохи вгору на свої вітрила. Що принесе йому майбутнє?

Небезпечний був вихід з південних широт. Особливо важким виявився він для «Востока». Довго будуть згадувати мореплавці незабутню ніч на 9 березня, розповідаючи внукам і правнукам своїм, що творилось тоді в океані. З великими труднощами, розгойдуючись на реях, беруть рифи у марселів. Всі снасті вкриті кригою. Вітер досяг дивовижної сили. Хвилі підіймаються так високо, що вода й повітря вже створюють єдиний хаос. У трюмі деревом оглушило Петра Курлигіна, і він без пам'яті падає в бурхливе «внутрішнє море».

Гладкий підхоплює друга і ставить біля помп Коренева, Дубровського і конопатника Аверкієва, а сам піднімається по трапу, несучи Курлигіна до лікаря.

Піднявшись однією лише головою над палубою, Гладкий застигає.

— Що робиться!

Перед ним вітер збиває грот-стаксель-фал. Парус змієм зривається вгору, зникаючи в темряві. Команда кидається піднімати новий стаксель. Але порив бурі і сильний крен судна змітає з палуби команду, як комах. Крики матросів, офіцерів, особливо Завадовського на баці, що кричить у рупор, дзвінки — все тоне в ревінні бурі.

А далі відбувається те, від чого холонуть серця в наймужніших людей: один за одним рвуться грот-марсашток, грот-стаксель і бізань-стаксель-шкоти.

Корабель залишається зовсім без парусів напризволяще стихії. Що робити штурману Якову Порядіну? З жахом дивиться Порядін на бак, на Завадовського. Які

накази можуть врятувати корабель? Немає вже ніяких наказів. Не чути їх, і не видно сигналів. Але ось на бак виходить капітан Беллінсгаузен у парадному мундирі в зв'язку з святковим днем. Заклавши ліву руку за борт мундира і тримаючи рупор у правій, один він, здається, не підкорився океану. Але чого він чекає? І чому мовчить? Сто пар матроських очей спрямовані до нього на бак, як їм здається, в останній раз.

Все це бачить Гладкий, підвівши голову над люком, і вперше здригнулося серце Гладкого за всю незвичайну подорож. Він уперше втратив віру в любимого свого капітана. Йому здалося, що Беллінсгаузен приготувався до гордої смерті моряка в океані. Хреститься Гладкий. В ослаблу свідомість раптом починають вриватися спогади раннього дитинства. Ну, значить, скінчено. Поклавши Курлигіна, нагинається в трюм:

— Гей, піднімайтесь на палубу, братці!

— Йдемо, Гладкий! Спасибі, що не забув нас! — відповідають знизу. З чорного трюму, наче з могили, піднімаються Паліцин, Коренев, Юсупов і Дубровський.

— Не забув все-таки нас в останню хвилину, — говорить Паліцин, дивлячись угору на Гладкого. — Спасибі, товаришу!

— Геть фок-стаксель! — заgrimів раптом владний голос Беллінсгаузена. — Відпускайте фок-стаксель! Швидше, швидше, герої-молодці! Швидше!

Матроси люто кидаються відпускати фок-стаксель. Вони зрозуміли, що їх капітан знайшов шлях до врятування корабля. Скоріше б, скоріше!

Раптом лунає оглушливий тріск. Падає зламана рея і накриває люк і Гладкого мокрими обривками здутих тріпочучих парусів.

— Крига! Крига попереду!

— Крига! — гукає з салінга Прокіп Касаткін.

Крижина попереду! «Сіє повідомлення вражає всіх нас жахом, і я — капітан другого рангу Ф. Беллінсгаузен — бачу, що нас несе на одну з крижин. Миттю піднімаємо фок-стаксель. Але все сіє не чинить бажаної дії, і крижина вже близько, і ми тільки дивимось, як нас до неї наближає. На щастя, велика хвиля...»

— Кермо на вітер, на борт!!! На борт кермо! Штурман Порядін!!! — наказує капітан в найкритичнішу мить.

— Єсть на борт!!! — захрипіли Яків Порядін і два його помічники.

— Хвиле! Голубонько! Піднімай! Піднімай! Давай, давай, давай!.. Рятівниця наша, ще, ще, ще!..— кричить Касаткін з салінга, піднімаючи, як йому здається, на гребінь хвилі судно без керма все вище й вище... Його м'язи і всі його нерви, вся пристрасть і воля до життя, все його життєдіяльне і радісне єство напружене також до меж урагану і навіть вище. І ось Касаткін бачить, що він підняв корабель, і океан — раз у житті! — підкорився йому, так, так! Йому, Касаткіну!

— Вали-и!! — наказує він хвилі в захопленні, коли «Восток» на мить повиснув на її гребені. І, наче підкоряючись ритму гармонійної душі Касаткіна, хвиля кладе корабель на борт і ліворуч вниз — р-р-р-р!!! — однією лише кормою трохи торкнуло крижину. Щастя...

— Моя хвиля, вашскобродь! — гукає Касаткін, побачивши капітана на баці.

— Добра хвиля, Касаткін! — Беллінсгаузен дивиться на Касаткіна і на всіх матросів, на обличчях яких він бачить подяку і надію.

— Рад старатися, вашскобродь!

— Сяєш, Касаткін?

— Сяю!..

В приймальному покої повно. Синяки, вивихи, дивольський кашель.

Лікар Галкін приводить до пам'яті Курлигіна.

— Дякую, вашскобродь.— Курлигін дивиться на лікаря з теплою вдячністю.

— Дякуй Гладкому, що витяг тебе. Адже ти, брат, потонув.

Курлигін хоче подякувати Гладкому.

— Спасибі, Гладкий. Де ж це він?

— Я тут!

Гладкий майже невпізнаний, так розсадило йому вилицю. Крововилив і сиза пухлина зовсім закрили око. Але обличчя його від цього не втратило доброзичливості. А голос став навіть м'якшим:

— Не варто дякувати. (До лікаря, шукаючи в кишенях загублений мундштук). Щось, вашскобродь, обличчя

стало в мене часто припухати. Чи не ревматизм часом? Чи це мені здається?

Чути голос: «Гладкого негайно до капітана».

— Гладкий! До капітана! Швидко!

Замість відповіді: «Єсть до капітана», Гладкий тихесенько скрикнув: «Ой!» — і зразу ж вийшов.

По дорозі йому сповіщають, що неприступний острів, який піднімається своєю білою вершиною серед айсбергів, тільки-но назвали його ім'ям.

«Не може бути,— думає Гладкий, оглядаючи свій одяг на ходу.— А втім, хто знає».

— Ось він, дивись! Острів!

Справді, по правому борту вдалині видніється острів.

Гладкий швидко піднімається на шканці і прямує до капітана.

— А ось і сам Гладкий! — чути голос Беллінсгаузена.

— Ну, що, Гладкий? — посміхається до нього Завадовський.— Ось острів назвали твоїм ім'ям! За віддану працю.

— Острів Гладкого! На, подивись! — Астроном Симонов теж посміхається, простягаючи Юхимові Гладкому підзорну трубу в присутності капітана.

— Поздоровляємо, Гладкий! — почувися на вітрі голоси штурмана, помічника і двох марсових.

Гладкий не взяв труби. На нього наплинув раптом потік найскладніших почуттів, але він стримує їх на тактовному градусі. Не треба.

Дивлячись одним оком на улюбленого свого капітана, він вирішує, як і завжди, не проминути можливості і тут, на капітанському містку, поговорити про життя з розумними серйозними людьми.

— Осмілюсь доповісти, вашкобродь: на острів цей давати своє ім'я — Гладкий — ніяк я, пробачте, не згоден.

— Чому? — голосно спитали всі, посміхаючись.

— Це дивно!

— Мое ім'я, вашкобродь, для теплих, лагідних земель,— тепло й лагідно посміхається Гладкий.— Хіба можна сказати, що це острів Гладкий чи Гладкого? Ні. Я краще почекаю, і ви не спішіть. Відкриється островочок на екваторі або тропіку та щоб нижче — тоді, будь ласка. А на ці високі острови,— Гладкий журно махає рукою за борт,— є більш високі і поважніші імена: ца-

рів, князів чи королів. Будь ласка — Наполеон, султан турецький...

— Ви чуєте? Гладкий образився!

— Звичайно.— Гладкий вирішує до кінця захищати своє ім'я.— Наполеону й то дали «Святу Єлену». Всьому світу відомо. Мене ж, вашскобродь, світ нехай знає з іншого боку... Острів Гладкого!..— В голосі матроса чути нотки образи і навіть докору.— Острів Гладкого, вашскобродь, повинен радувати око людське родючістю, кольором... Е-е... яй-яй!..— Забувши, як це не раз бувало з ним, що він перед начальством, Гладкий похитав головою і обернувся в бік океану, аби ще раз поглянути: «Боже, і це мій острів!» Але острова вже не було... Нездійсненна мрія сховалась навіки від його очей за велетенським блискучим айсбергом, оточеним ревучими бурюнами. Смуток сколихнув океанську душу Гладкого. Він замовк і замислився. Замовкли навколо і всі його улюблені командири. Дивлячись у туманну бурхливу далечинь, кожен заглибився в свої думи.

Темніє. Надходить ніч, повна тривоги, з звичною стріляниною, фальшфейерами і знов стріляниною і безнастанним вгляданням у темряву. Але ось настає ранок, і кораблі йдуть поруч на дистанції трьох кабельтових. Беллінсгаузен і Лазарев сигналізують один одному. Команди на борту, на вантах.

На «Востоке» Беллінсгаузен дивиться в бік «Мирного». Сигнальник-«телеграфіст» передає йому слова Лазарева:

«Поздоровляю «Восток» з хоробрим виходом з криги».

Беллінсгаузен. Передай спасибі. Ми зробили, можливо, дещо сміливе, ви зробили неможливе. Екіпаж «Востока» салютує вам!

— Ура! — грянув екіпаж «Востока».

— Барабанщик, дроб! — лунає команда. — Вогонь!

— Ура, ура, ура!..

На «Мирном». Екіпаж на палубі і на вантах. Чути постріл з «Востока», другий, третій. «Мирный» відповідає.

Л а з а р е в (до Обернібісова). Відходимо нарізно.
Сім пострілів.

Чути ще чотири постріли «Востока».

(До моряків). Сигнал розставання. Відходимо нарізно!
(В бік «Востока»). Прощай, «Восток»!

Моряки дивляться на «Восток».

— Прощай, «Восток», прощай, товаришу!..

На «Востоке» Беллінсгаузен і Торсон. Матроси на вантах і салінгах махають: «Прощай, «Мирный»!»

З трюму виходять мореплавці «внутрішніх вод». Гладкий розчулений:

— Півроку заважали один одному, а розлучатися жаль. Прощай, друже «Мирный».

Розходяться і зникають кораблі в океані. З води напливом виникає морехідна карта з мультиплікаційним зображенням різних курсів «Востока» і «Мирного» до берегів Австралії (Нової Голландії). На карті по шляху «Мирного» ставиться хрест над трьома островами «Ройял компані Айлендс». Немає ніяких островів!

Виникає «Восток» з наплаву під блакитним небом. Тепло. Блакитне море, небо і чарівні зелені береги Порт-Джаксонівської затоки — все залите сяйвом південного сонця.

«Після похмурої суворої країни,— де, здається, всі серця людські холонуть, і людина, зближаючись почуттям з оточуючим навколо, буває понурою, задумливою і суворою,— раптом тепло, і лагідна блакить, і ці зелені береги!

Всі насолоджуються прекрасною погодою, виносять з воліх приміщень вбрання, книги, карти. Симонов встановлює на палубі свої астрономічні прилади, його помічники витирають скельця в підзорних трубах, щоб ясніше бачити примітне на березі».

З трюму, наче з пекла, посміхаючись і хмуричись від яскравого світла, пожовклі, сірі, побряклі піднімаються трудівники низу.

Матроси «Востока» на землі. Російські селяни, давно вже вдягнуті в строгу форму моряків, давно віддалені від рідних полів і лук,— зійшли на берег.

— Земля... ти, боже мій! Ой як гарно! Ой як хороше! Тепла...

— Землиця... Ліс!..— Паліцину раптом здалося, що ліс у нього поплив перед очима.— Ох, братці, мене щось хитає. Пливе, наче палуба перед очима... Дайте полежу грошки! (*Лягає*). Касаткін, адже це рай? Касаткін! Ра-ай...

Касаткіну не хочеться лягати. Здивований, як завжди, і радісний, він застиг у позі своєї звичної постійної готовності до дії і, не витримавши, кидається в танок.

Деякі матроси просто ходять по зеленій галявині парами, взявшись попід руки. На їх обличчях щастя і мир. Гладкий розтирає в шкарубкій долоні землю і нюхає.

— О! Оце я розумію, острів. А ось що люди світять грішним тілом,— це вже непорядок. (*Помітив вдалині постать*). Ей! Чорнява! Здрастуй! Соромиться, сховалася... Живуть погано... Ай-ай-ай...

Астроном Симонов і два підштурмани — Шеркунов і Крюков — становлять «інструмент для спостереження справжнього півдня, а вночі проходження через меридіан зірок південної півкулі». Шеркунов, Крюков і унтер-офіцер артилерії Кисельов старанно допомагають молодому вченому. Це їх щастя, якого вони вже ніколи не забудуть.

Вчений наблизив їх до високого свого діла, і життя вже здається їм наповненим особливим, небуденним змістом. Він навіть називає їх панамі:

— Астрономічне спостереження, панове, провадив у південній півкулі один лише Локаль на Мисі Доброї Надії... Потримайте, будь ласка... Приготуйтеся записувати...— Астроном Симонов точний, діловитий, не поспішає.— Швидше б добратися до південних сузір'їв. Ви розумієте, як це важливо для всіх астрономів світу?!

Біля шлюпки, на березі, лейтенант Торсон. До помічника:

- Постав озброєних вартових на випадок нападу.
- Диких?
- Всяких.

На борт «Востока» піднімається по трапу родина тубільців. Вони низько вклоняються і намагаються посміхатись, щоб виявити радість.

Старший з них одягнений в драні штани англійського матроса. На лобі пов'язка з шнурків, пофарбованих червоною глиною. Босий. Торс голий. На грудях на ланцюжку висить велика мідна бляха на зразок чвертки місяця з написом по-англійськи.

За старшим виступає родина: чорна дружина, ледве прикрита байковою ковдрою, з кучерявою шевелюрою, прикрашеною зубами кенгуру. Донька напівбіла, два сини, схожі на батька, і ще кілька майже зовсім голих австралійців.

— Ай ем кінг Бонгарі! — промовляє «кінг» поганою англійською мовою, показуючи свій паспорт на грудях. — Бон-га-рі!

Голос у Бонгарі хриплий, розбитий. Щось жалюгідне, потворно пародійне і разом з тим драматичне.

— Король Бонгарі! — голосно перекладає Торсон.

Матроси вражені. До нестями хочеться сміятись. А дівчина! Не дай боже! Але тихше, тихше — король!

— Йес! Кінг Бонгарі! Хіер із май вайф квін Мадора! — Бонгарі рекомендує свою вірну дружину.

— Йї величність королева Мадора!.. Тихо!..

Всі затамовують подих...

До Беллінсгаузена в кают-компанію входить матрос:

— Мічман Торсон просить доповісти: на борт прибув його величність тутешній король з королевою!

Беллінсгаузен поспішно виходить. Побачивши Беллінсгаузена, Бонгарі зразу догадується, що перед ним капітан корабля, і, низько вклонившись, підходить до нього.

— Ай ем кінг Бонгарі! Хіер із май пипл! Хіер із май ленд! (*Жест у бік берега*).

— Ось мій народ, ось моя країна! — перекладає Торсон.

Бонгарі вдоволений. Капітан промовив якісь хороші слова. На палубі знають усі тепер, хто такий Бонгарі, і всі від радощів сміються.

Торсон підходить близько до Бонгарі, щоб прочитати напис на блясі. Бонгарі став у горду позу.

— Бонгарі. Начальник в Брокен-Вайє 1815,— голосно читає Торсон.

— Ай ем кінг Бонгарі!..

— Так, так, кінг, бачу,— Беллінсгаузен дивиться на Бонгарі доброзичливо і вдумливо, наче лікар на хворого підлітка.

— Щось дуже сплехував, вашскобродь, король,— зауважує матрос Палцін.— В одних штанцях, і он голову, дивіться...

— Так. Хто тобі пробив голову, Бонгарі? — питає Беллінсгаузен.

— Хієр із май пипл, хі воз дранк. (Мій народ, він був п'яний),— відповідає досить байдуже король австралійців, помітивши по жестах, що мова йде про його перев'язану рану.

— Вашскобродь, може, баришню одягти, королівну. Матросам дуже ніяково. Щоб не почав хтось бавитись.

— Всіх одягти. І нагодувати! — наказує Беллінсгаузен.— Вина давати небагато.

— Як це смішно, коли б не було так сумно. Король — парій! — говорить Торсон Завадовському і Михайлову, який, радіючи, почав вже малювати портрет Бонгарі.

— Так, так... Батечку, краса яка! — захоплюється Михайлов.— А ніс! Дивіться, ніс! Ох і краса ж, мати божа! Скільки живу, не бачив такого носа. Ось ми його зараз... А-ах!

— Ти що ж це, ваша величність, так запустив себе!— з докором, хоч і не без деякої поваги говорить немолодий вже матрос Барабанов, вдягаючи на Бонгарі червону гусарську куртку.— Раз ти король, треба форму зберігати. Є, ваша величність, примовка: який піп, такий і прихід. Королевичі теж голі, куди це годиться! Дівчина — стид і страм... Не крути головою, дай застєбнути. Ех, неохайний!

Королева Мадора вже красується в новій ковдрі. Матроси підходять з розкритим простирадлом, щоб накрити дівчину. Раптом вся королівська сім'я насторожується. У королеви Мадори навіть бокал застигає в руці. З боку трапа чути неймовірно грубий вигук. На борт «Востока» піднімається капітан королівського порту Джон Пайпер.

В ті часи Австралія, або Нова Голландія; зовсім не була схожа на сучасний домініон Сполученого Королів-

ства Великобританії. Австралійських аборигенів тільки-но починали витіснити в глиб материка англійські переселенці, серед яких було чимало висланців із англійських тюрем злочинців. Все це, безперечно, надавало Новій Голландії тих часів своєрідного колориту.

— Де ця проклята чорна наволоч?! Третій раз сьогодні перебігають мені дорогу, мерзенні ідоли! Троглодити!..

Здоровий, з обличчям веселого ката або п'яного м'ясника, Пайпер шукає очима королівське подружжя.

— Де ці брудні чорти?!

Королівського подружжя вже нема на борту. Все королівське сімейство із звичною легкістю плигнуло за борт і, як здавалося матросам, пішло на дно. Пайпер іде по палубі назустріч Беллінсгаузену, шукаючи когось поживклими від люті очима, в тому стані веселого оп'яніння, з якого він уже не виходить добрих два десятки років.

— ...цей проклятий диявол зі своїм виводком?!

— Ви кого маєте на увазі? — лейтенант Торсон перекладає на англійську мову питання Беллінсгаузена.

— Бонгарі! Короля! Я бачив біля трапа його брудний човен, який здуру подарував йому генерал-губернатор. Цей проклятий чорний кіт, де б я не зустрів його, завжди віщує невдачу! А! Сакраменто!

Ревучи і трясучи рудими кулаками, Пайпер підбігає до борту якраз в ту мить, коли король Бонгарі виринув біля свого човника. Почувши Пайпера, король миттю заглиблюється знову в воду, після чого королівський човен починає швидко відходити в море зовсім незрозумілим способом. Вдалині виринула королівська династія і, хапнувши повітря, знову зникає під водою. Але капітан Джон Пайпер уже забув про Бонгарі. Біля входу в бухту він помітив появу трьох кораблів. Взявши у помічника підзорну трубу і прийнявши картинну позу, Пайпер почав вдивлятися.

Капітан-лейтенант Завадовський теж подивився в трубу і в-першому кораблі, що йшов трохи попереду, зразу ж пізнав «Мирного».

— Панове, «Мирный»!

Радошам офіцерів і матросів «Востока» не було краю. Беллінсгаузен потис Завадовському руку.

Пайпер продовжував дивитись на два інших кораблі.

— Святе причастя! — гукнув він раптом, багровіючи.— Знову Доуні і Кінг! (До Беллінсгаузена). З Лондона тюрми пливуть. І де вони там фабрикують стільки злодіїв і вбивць! Увесь материк перетворюється на каторгу! Не розумію, нащо вам, росіянам, плавати в цих широтах!.. Здрастуйте... Прокляті богом моря і такі ж землі. Людожери, п'яниці, злодії. Пекло! Так і запишіть собі у корабельний журнал: капітан Порт-Джаксона Джон Пайпер не розуміє, нащо вам тут плавати. Від цих чорних тварюк і каторжників, їй-богу, можна к чорту спитися!

— Дивно. А мені, уявіть, чорні здалися дорослими дітьми,— сказав Беллінсгаузен.— Вони навіть голі, як діти. Вони перебувають у дитячому віці!

— Хто! Бонгарі дитя? — Пайпер саркастично сміється.— Ця брудна тварюка Бонгарі — король — перший ледацюга!

— Можливо, сер. Але королі взагалі ледарі,— сказав по-англійськи Торсон, не перекладаючи цієї фрази Беллінсгаузену.

— Як? Як ви сказали? Е-е, капітан! Та ваші офіцери мають... гумор!.. Святе причастя. Через цього короля-диявола мало не забув сказати, чого я опинився на цьому борту: джентльмени, вас запрошує генерал-губернатор!

Генерал-губернатор Нової Голландії Макварі і його чарівна дружина приймають Беллінсгаузена і його офіцерів з виключною привітністю. Сніданок відбувається в саду, біля будинку, серед квітів, з надзвичайним краєвидом на бухту і океан.

Губернатор. Джентльмени, який прекрасний день, чи не правда?

Беллінсгаузен. О, так!

Лазарєв. Так, сер.

Губернаторша. А який краєвид, дивіться! Божественні фарби! О, як повинно це радувати ваші очі після суворох крижаних пустель! Будь ласка.

Беллінсгаузен. Це дуже красиво, міледі.

Губернаторша. О-о! О-о!

Губернатор. Прошу вас.

Лазарєв. Дякую.

Беллінсгаузен. Спасибі.

Губернаторша. Півроку льодів, туманів і знову льодів і — жодного шматочка землі! О-о!

Пауза.

Губернатор. Ви там, звичайно, нічого не... всупереч твердженням геніального Кука, не е...

Лазарєв. Ні-ні.

Губернатор. Ні — в розумінні так чи?..

Лазарєв. Чи?

Губернаторша. Ви так сказали «ні», наче подумали — так.

Беллінсгаузен. Так, міледі. Містер Лазарєв саме так і подумав.

Губернатор. Ви що ж, просувалися далі Кука?

Лазарєв. Так, сер.

Губернатор. І... ви бачили?

Лазарєв. Так.

Губернатор. О! Ну, тоді... О-о!.. Звичайно... Кінець кінцем, і капітан Кук... Так! Всі ми люди. Це грандіозно! *(Він зрозумів все і майже задихається від прихованого хвилювання)*. Ваш курс, отже, тепер Кронштадт?

Беллінсгаузен. Поки що ні, сер. У нас поважне до вас прохання — допомогти нам в ремонті. Маємо завдання Академії наук уточнити морехідні карти й обдивитись свої острови в Тихому океані. Після чого ми ще раз перевіримо...

Губернаторша *(до Пайпера)*. У них є острови в Тихому океані?

Лазарєв. Так, міледі. Більше трьохсот островів.

Губернатор. Та-ак?.. І що ви потім гадаєте перевірити?

Лазарєв. Ще раз Південь. Біля полюса.

Губернатор. Блискуче!.. За успіх ваших дерзань! За мужність, яку я завжди поважав! *(Чокаються)*. Хай у Європі ходять чутки про вашу загибель, а ви робіть своє діло.

Лазарєв. Так? Невже є такі чутки?

Губернатор. Уявіть, так. Одержав, е-е... від морського міністерства лорда Пальмерстона. Дуже вболіває.

Беллінсгаузен. Приємно зворушений. У нас, уявіть, екіпаж обох кораблів абсолютно здоровий, як одна людина!

Губернатор. Феноменально! Ну, на те ви росіяни... Сфінкси...

Беллінсгаузен. Сподіваюсь, ви не відмовите в люб'язності сповістити про наше повне благополуччя.

Губернатор. Вважатиму своїм обов'язком. Капітан Пайпер!

Пайпер. Так, сер.

Губернатор (до Лазарева). Ви, сподіваюсь, встигли вже здружитися з капітаном Пайпером?

Лазарев. О, так, так!

Губернатор (до Пайпера). Відберіть особисто кращий корабельний ліс і кращих майстрів для капітального ремонту «Востока»... і...

— «Мирного», сер.

— Так, сер.

— Я сподіваюсь, містер Пайпер, все буде зроблено так, що Британії не доведеться червоніти перед Росією.

— Будьте спокійні,— шанобливо відповів капітан Пайпер.— Британія ще ні перед ким не червоніла.

— Наш старий принцип,— з посмішкою відповідає губернатор, підводячись.

Після сніданку губернатор показав гостям своїх коней, мавп, чудові свої лісні угіддя на узбережжі і навіть здаля показав короля Бонгарі, який швидко зник у кущах, побачивши капітана Пайпера.

І ось змінюється картина, увесь її характер. Навіть головні її герої — «Восток» і «Мирный» — помітно змінили свій зовнішній вигляд. Добре відремонтовані й оснащені в гостинному Порт-Джаксоні, вільно і плавно рухаються вони серед південних морів, про які і по цей день ходять серед юнацтва найзахопливіші легенди.

Прекрасні схід і захід сонця, один від другого урочистіші. Величні ночі. Південні зорі в небі і в глибині безбережних тихих океанських вод. Із води напливом виникає морехідна карта з позначенням шляху кораблів у Великому океані до островів Таїті, і знову тоне в глибині. А на зміну виникають один за одним невідомі коралові острови, і що не острів,— рай на землі.

Беллінсгаузен дивиться в підзорну трубу на один з нових островів.

Художник Михайлов пише пейзаж, захоплений, як завжди, від повноти душевних своїх сил, щасливий і вражений щедрістю природи. Свої захоплення він виявляє одними й тими ж нескладними словами, але щоразу в ці слова він вкладає нові інтонації, що свідчать про невичерпну любов його до світу. Так композитори творять свою безмежну, мов океан, музику всього-на-всього лише з семи нот.

— Краса ж яка! Боже мій! Скільки краси гине дарма!.. А-а! От краса! Чудово!

— Ну, це я розумію, справді так,— зауважує Гладкий, приставлений в помічники до художника.— А ось коли ви кричали це слово в... Антраїді, я думав, вибачте, що ви трошки звихнулися.

— Там своя краса, Гладкий, тут своя краса. Невже, по-твоему, айсберг некрасивий, особливо в шторм?

— Ні, вашскобродь. Такого я не помічав. А що справді було красиво — це коли Паліцин воду з трюму качав. Дуже художня робота!

Але художник не чує останніх слів Гладкого. На березі віддаленого острова він помічає метушливі фігурки людей. Їх бачать в підзорну трубу Беллінсгаузен і Завадовський.

Дві шлюпки пливають вздовж піщаної мілини, приблизно на віддалі польоту списа. Беллінсгаузен і Лазарев стоять серед матросів на весь зріст, марно розмахуючи над головою пальмовими гілками миру.

На березі твориться щось невидане. Натовп голих острів'ян біжить біля самої води, вигукуючи і грізно потрясаючи своїми списами. Кожен з них намагається здаватися страшним, використовуючи для цього дикі стрибки, вигуки, образливі жести, люті гримаси, як допоміжну зброю. Їх жах перед білими безмежний. Нелюдські вчинки білих рабовласників, їх могутність і жорстокість спричинялись до запустіння цілих океанських архіпелагів. Від однієї лише присутності білих кінчалось на райських островах життя. Жінки впадали в дивне оціпеніння і переставали народжувати дітей, наче для них прийшов

кінець світу. Через тридцять років про це буде писати Дарвін.

Матроси дивляться на берег приголомшені. Здавалось, туга проникла в атмосферу, у воду.

— Ох, братці, щось недобре діється тут...

Жінки стогнуть в лісах, кидаються у лісові озера. Стривожені птахи. Звуки ридання і безнадійного смутку сповнюють острів.

— Що роблять, дивіться! Підпалюють ліс!

Справді, перед очима моряків починає горіти ліс, підпалений з різних кінців. Кружляють птахи над лісом. А вздовж берега, кидаючи списи, дротики й каміння, біжать острів'яни-воїни.

— Мороз проходить поза шкірою, наче мене прокляв хто,— говорить матрос Паліцин.— І страшно не за себе, вашскобродь. За них, за оцих голих, страшно. Такого мороку не бачив ще.

— Вашскобродь, дозвольте дробовичком пужнути! По м'яких місцях би разочок.

— Ні в яким разі!.. Що ви?

— Я дуже ніжно,— просить Касаткін.— Неможливо ж далі так плавати. Адже це вже п'ятнадцятий острів! Ми їх, звольте бачити, відкриваємо, трудимось, а вони казяться!

— Вони не казяться. Вони жахаються,— говорить Беллінсгаузен.— Повертайте до корабля. Коли люди нас не бажають, якщо не можна висадитися на берег без застосування зброї.— не треба висаджуватися.

Наступає вечір. Смеркає. Ніч.

Тихий океан переливається фосфоричним світлом, і здається, що корабель оточує не звичайна піна і бризки, а вогонь і золото, а струмок за кормою здається рікою в океані. А в безодньому небі серед величного ходу нових південних сузір'їв Чумацький Шлях сяє особливим невідомим людям з півночі світлом. На темному небозводі проносяться яскраві метеори. І над усією цією красою в безмежному просторі світиться Південний Хрест. Невимовно прекрасна тропічна ніч Полінезії. Але чому ж у відчутті прекрасного радість і мир поступились місцем тривоги і якійсь недобрій таємниці?

Тихо б'ють склянки на кораблях.

— Коли розглянути все, що заподіяв для роду людського в Тихому океані цей прославлений Кук, можна жахнутися!

Завадовський і художник Михайлов стоять на шканцях «Востока» і замислено дивляться в бік берега. Перед ними в сутінках вогні пожеж, і здається, наче скорботні вигуки несуться до них з острова. На палубі Торсон продовжує розповідати матросам:

— Відкриваючи різні народи, нещадні мореплавці... Ой, скільки кольорових дітей постріляно, згвалтовано, пограбовано. Скільки згубили наївних острів'ян, які за богів вважали ці зграї океанських піратів.

Торсон замовк. Офіцери й матроси стоять мовчки, затамувавши подих. Гнівний і скорботний стоїть серед них Торсон, втопивши свій погляд в бік островів. Цих вогнів і жалібних вигуків він не забуде вже ніколи. Йому не раз згадаються казкові полінезійські ночі в холодному Сибіру, в далекому Селенгінську, де буде зносити він довге безрадісне життя каторжника-декабриста. Згадаються світлі дні молодості і далекі блакитні моря...

На салінгу до самого світанку тихо співає Касаткін, линучи мріями до своєї Надії.

Розвиднілось.

На шканцях, під тентом за робочим столом, серед карт, таблиць, обчислень працюють Беллінсгаузен, Сімонов і Купріянов.

На основі найточніших вимірів складається нова океанографічна карта Полінезії, точність якої згодом дивувала всіх мореплавців. Це — улюблене заняття Беллінсгаузена. Душно. Кітелі скинуті. Настрій відмінний.

— Ось тобі і «небезпечне море»! Пам'ятаєтє слова Гаврила Андрійовича: «Не ходи!»

— Так. Сімнадцять нових островів нікому досі не відомих.

— Картина!

— «Архіпелаг росіян» — яка краса! — Купріянов тільки що написав каліграфічним почерком ці слова на карті. — Острів Голенищева-Кутузова, Єрмолова, Баркляя де Толлі, Чичагова, Милорадовича, острів Раєвського! Імена!

— Божественно! Небагатьом випадає в житті щастя сказати — хай буде острів, і є острів, правда?!

— Два острови праворуч і ліворуч за шість-сім миль,— сповіщає, увійшовши, лейтенант Торсон.

— Ну от, ще два! Дев'ятнадцять. Назвемо один в честь корабля «Восток»,— говорить Беллінсгаузен,— другий в честь Михайла Петровича — острів Лазарева. Звичайно, це все чудово. Адже що таке коралові острови і мілини? Хребти підводних гір. Дивіться. *(Показує накреслену схему)*. Ось вони і піднялися з дна океану паралельно Кордільерам,— Беллінсгаузен весь заглиблений в свої думки.— І кожен кораловий острів — це велична будова, створена черепношкірими. Коли вершина будови зводиться над поверхнею океану, морська трава, сміття, пташиний послід і мертві птахи, згниваючи, утворюють ґрунт. А насіння, що приносять хвилі й птахи, дає початок рослинності. Я так гадаю.

Коли ввійшов Лазарєв, всі підвелися. Підвівся і Беллінсгаузен назустріч радісному другові.

— Михайле Петровичу, дорогий, з добрим ранком!

— З добрим ранком. Вітаю з «Архіпелагом росіян»!

Далі картина набуває зовсім іншого характеру. Незрозуміла мова острів'ян «Архіпелагу росіян» і Таїті. Незрозумілі їх звичаї, наміри, вчинки. Але головне зрозуміле. Воно звучить для моряків в одному слові — «юрана».

— Юрана, юрана! Привіт, привіт! — чують вони з уст красивих довірливих острів'ян. Тому, хоч полінезійці балакучі, будемо знімати картину, не чуючи слів. Хай для більшої правди слова замінить музика, пісні матросів і знову музика, і «юрана, юрана» (привіт, привіт) — перше слово, що запам'яталося.

Якщо перекласти на мову звичайних понять враження від мелодики їх слів, міміки, жестів, від їх дитячих безпосередніх виразів почуттів, поглядів, від веселості та легкості вдачі, то загальний їх зміст звучатиме приблизно так:

«Ми діти. Світ наш дуже малий. Ми не знаємо, звідки ви прийшли. Можливо, ви чужі боги. Ви могутні і незрозумілі, як незрозуміла більшість ваших вчинків і речей. Але більшість ваших предметів прекрасна, тому дайте їх

нам. Дайте нам сережки, люстерка, намисто, гвіздки, магнітну смішну стрілку. І дайте нам п'яних напоїв, ми любимо веселість. Як жаль, що ніхто з вас не вміє добре плавати і що ви некрасиві. У вас немає кольору. Ваша шкіра біла, і це смішно і трохи навіть страшно й гидко. Шкіра людини мусить бути такого красивого кольору, як у нас. Але — юрана, юрана — ми бачимо у ваших очах доброзичливість і дружні наміри. Живіть з нами».

Острів'яни виявляють морякам свою приязнь і гостинність, запрошують в свої оселі, частують кокосовими горіхами й апельсинами.

Молода прекрасна острів'янка, її звати Вайрау-Маті, частує Завадовського і художника Михайлова свіжою кокосовою водою. Вони дарують їй сережки. Вона посміхається і щось говорить, гармонійна у своїх рухах, народжена художниця.

Дівчата і молоді жінки фарбують тканини.

Інші виготовляють фарби з маленьких ягід.

Дехто розмальовує квітами тканини.

Михайлов пише портрет їх короля Омері, величного й простого, вдягнутого в білий одяг. З якою дитячою цікавістю спостерігають острів'яни за його роботою, радіючи і по-дитячому захоплюючись кожною рисою схожості.

Симонов, Купріянов і Обернібісов підходять до маленької річки, що впадає в море. Дівчина, дуже схожа на Вайрау-Маті, підводить їм човна з того боку, бредучи вище колін у воді, і так перевозить їх на другий берег.

Матроси Кисельов і Гладкий розмовляють з чоловіками-острів'янами. Кисельов записує в книгу полінезійські слова.

Ось з піснею проходять матроси в супроводі веселої юрби.

Ось віддаляється острів Таїті. Люди на березі, у воді, на човнах. Музика острова. Юрана, юрана!..

Ідуть кораблі в океан. 21 серпня кидають якір біля острова Оно. До кораблів наближаються сотні острів'ян на полінезійських човнах. Прибуває і сам Фіо — король острова, п'ятдесятилітній, великого зросту, смуглявий атлет, перев'язаний вузеньким поясом, як і всі острів'яни південних морів. Коли король Фіо зійшов на корабель, Беллінсгаузен вийшов йому назустріч. В присутності офіцерів він обмінявся з королем на шканцях вітанням, урочисто торкаючись носами, після чого Фіо зразу сів на підлогу. Беллінсгаузен і Завадовський сідають так само. Двоє наближених короля теж сідають в коло. Король Фіо бере подану йому бездоганно гарним юнаком — сином — пальмову гілку і передає своєму головному наближеному. Взявши з рук короля гілку і високо піднявши її над головою, наближений почав пісню дружби.

Цю пісню підхопили острів'яни в човнах.

Оркестр заграє «Коль славен». Беллінсгаузен начепив на груди короля срібну медаль. Потім зробив саме головне — наказав подарувати острів'янам, що хто міг.

Матроси «Востока» починають роздавати сокири, ножі, пилки, одяг, намисто, насіння, лопати, матерії — все, що залишилось у них для подарунків народам. Багато голих коричневих рук простягаються назустріч матроським рукам, і в міру того, як зростає вдячність і радість у серцях тих, що отримують, зростає і радість віддавання у тих, що дають. І здається, що в цій безкорисній справі найщасливішим у всій Полінезії був Проша Касаткін. Він увесь сявав, віддаючи дарунки.

Беллінсгаузен замислено дивиться на приголомшеного короля Фіо, на гарних його людей, які ще не бачили заліза, і на своїх героїв.

Однак пора. В Південній півкулі почалась весна, шлях далекий, і Оно на їх шляху — останній острів в океані.

Ось і він зникає за небосхилом.

Юрана!..

«Пориви вітру жахливі. Хвилі підіймаються, як гори, і підвітряні їх боки круті через надзвичайну густоту води. Море вкрилося піною, повітря наповнилося водяними бризками, зірваними вітром з вершин валів, і бризки ці, мішаючись з падаючим снігом, утворили надзвичайний присмерк, і ми майже нічого не бачили попереду».

Біля штурвала вдягнені по-зимовому штурман Ільїн і Обернібісов.

— Наступає ніч!

— Як?!

— Ніч наступає.

— Все одно... Несе вже нас навмання!

— На кригу!

— Все може бути!

— Вже десь плаває вона! Чую серцем...

— Що?!

— Крига спереду! Крига! — кричать з салінгів і з баку.

— Вона!.. — штурман з ненавистю вдивляється в крижину. Штурвальні з люттю крутять колесо. Ні! Надто пізно! Не втекти вже «Востоку» від цього... Вона вже колишеться перед очима. Шість могутніх рук крутять штурвал. Скоріше, скоріше! Скоріше, скоріше!

— Хотів би я знати в останню хвилину, де ми? Де ми перебуваємо?

Солона вода наповнює йому вуха, ніздрі, рот, б'є в підборіддя. Відкривши очі, він відпльовується.

Серед оглушливого шуму, плеску і вигуків команд чути різкий, несамовитий звук. Заглушуючи всі останні звуки, він наростає швидко, з гнітючою нестримною силою, наближається, шириться і раптом, розірвавшись на тисячі хаотичних звукових осколків, щезає в гуркоті урагану.

Це звук мультиплікаційної карти: мчить по глобусу червона стріла від берегів острова Таїті, через тропік Козерога, минаючи Порт-Джаксон, Тасманію, острів Макварі, піднімається в заполярне коло, огинає, звиваючись, всю білу пляму біля Південного полюса. Майже біля мети...

Солона хвиля ще раз б'є Ільїна в підборіддя і заповнює ніс і рот... Корабель знаходиться на такій близькій віддалі від плавучого крижаного острова, що корабельна аварія неминуха. Але в останню секунду перед явною своєю загибеллю не занепали духом моряки. З неймовірними зусиллями поставили вони штурмові стакселі, і «Восток» пролітає повз величезну кригу, майже торкнувши її бортом.

Пронесло!.. Але від перевантаження парусів на корабель звалюються нові жорстокі удари. Він починає занурюватись носом у воду.

— Гармата!.. Вогонь!

Гуркоче найбільша гармата «Востока».

— Слуха-ай!

Слухають на салінгах, на баці — немає відповіді «Мирного».

«Мирный» іде недалеко. Тільки не лише гарматних залпів «Востока» не чути, власні голоси ледве-ледве чути на «Мирному». Обернібісов і Ільїн біля штурвала в бризках і піні.

— Не чую!!!

— Двадцять один день шторму!

— Так!!! Уже всі звикли!

— Що?!?!

— Звикли всі. Так створено світ!

— Паруси не по шторму!

— Наказано так іти!

Корабель хитає так, що всякий рух на ньому вже небезпечний. Навіть лежати в каюті важко.

В каюті:

— Постріл?!

— Не чую... Що?

— Наче постріл з «Востока»!

— Не чую!.. Сьогодні обіду не будуть варити!!

— Який там обід...

А на «Востоке» в одній з палуб, де розмістилися матроси, біля ліхтаря примостився Кисельов. Думаючи, що всі товариші послули, він вийняв свій щоденник і почав повільно щось записувати.

— Пишеш? — почувся з темного кутка тихий голос Паліцина.

— Пишу.

— Вчений об'явився, хе! — в'їдливо сказав Сорокін і посміхнувся.

— Ну ти, досить зуби шкрити! — Паліцин звівся на лікоть. Від цього руху освітілося його лице. На темному фоні позначилося чисте чоло, на якому завжди якось тихо сяяла зосереджена думка.

— Пиши, Кисельов. Записуй, коли послала тобі грамоту доля. Я гадаю, що в людських справах тільки те й вічне, що написане, а так помремо, і сліду не лишиться,— був ти чи не був на землі.

Почувся глухий звук. Палуба затремтіла. Це сигнали «Мирному» гриміли в темряві.

— Про нас що-небудь напиши, Кисельов. Чуєш? — Паліцин дивився поперед себе, освітлений мерехтливим світлом.— Напиши, як трудилися ми, страждали і що творили для науки... неграмотні.

— Напиши, що води вже в трюмі знову шістдесят дюймів,— попросив Мамлієв.

— Почекай. Кому там потрібен твій трюм,— тихо заперечив Паліцин.

— Він не тільки мій, він і твій.

— От і не треба. Пиши, Кисельов, більше про красу. Скільки краси ми бачили в світі. Про острів Отанту...

— Написав про Отанту,— сказав Кисельов.

— І які жителі превеликі та гарні собою і смирні.

— Записано.

— А є острови без людей, лише птахи. І снігу не буває ніколи.

— Вста-ва-ай! Вахта...

Беллінсгаузен і Завадовський в трюмі «Востока». Води по коліна, наче й не було в Порт-Джаксоні ніякого ремонту.

— Що робиться?!

— Знову тече, вашскобродь! — сповіщає Гладкий. — В носовій каюті біля форштевня протікає. Чуєте?

Беллінсгаузен і Завадовський стривожено прислухаються: дзюрчить...

— Конопатили, оббивали міддю, — не помагає. Гниль — дерево.

— Що можна подумати з цього приводу? Ось тобі й не червоніючий Джон Пайпер...— думає вголос Беллінсгаузен. Йому важко стримати досаду, але він стримується. Не треба при матросах давати волю своїм почуттям.

— Доведеться збавити паруси,— спокійно і діловито говорить Завадовський, зрозумівши свого начальника,— інакше нас залле.

— Не можемо. Не встигнемо вийти з зони криги.

— Що ж робити?

— Іти, як ідемо...

— Дозвольте, вашскобродь! — просить Гладкий. — Тверезо міркуючи,— Гладкий робить гідний жест у бік своїх товаришів,— ми вже більше пройшли, ніж іти. Коли ми поклали вже тут стільки праці, і довір'я до вашого високоблагородія, і науки, давайте... Зрештою, це тільки вода і вітер, особливої премудрості немає. Будемо вже качати до кінця. Давай, Паліцин! Юсупов! Курлігін! Взяли.

Раптом глухий тріск. Від сильного удару криги по правому борту корабля всі похитнулись.

Командири кидаються нагору. Лейтенант Демидов, що керував кораблем, полотніє від хвилювання. На щастя, удар потрапив тоді, коли корабель спускався носом вниз.

Ніч наступила, ніч.

День.

І знову ніч.

Немає шторму кінця й краю.

— Завтра різдво!

— Га-а?!

— Різдво завтра! — кричить Касаткін, гойдаючись на обмерзлій реї. Паруси вкриті льодом. Все ковзається. Не тільки рук для роботи, зубів не вистачає. Держись, Касаткін!

— Завтра різдво!

— Так! — відповідає Пилип Блоков.— Співають сьогодні у нас в Росії!!! Христа славлять!.. Ой!.. — Пилип Блоков посковзнувся. Завмерло серце в грудях на одну лише мить. Ослабнувши, розтиснулись руки. Крижаний вітер. Піднявши величезну хвилю, кидає корабель у прірву, розгойдується щогла від моря до моря,— і немає на ній Пилипа Блокова.

Яка музика розкаже? Які пісні? Чи розпачливий крик серед ночі?..

Давно це було. Минуло сто тридцять років, але дивиться,— ось він один в океані далеко за кормою.

— Прощайте!..— хоче гукнути він рідній матері й сестрам з темряви далекого свого часу, але хвиля закриває його.

В кают-компанії і палубах ніхто не знає про це. Згадуючи батьківщину і рідних, п'ють гарячий грог і співають різдвяних пісень друзі його й командири.

— Людина за бортом!!!

Всі зіскакують з місць.

— Людина за бортом!!!

— Хто?!

— Не можу знати! Кажуть, Блоков.

— Блоков! Блоков Пилип?!

Кинулись на палубу офіцери й матроси. Темрява, й бризки, і крен корабля.

— Хто за бортом?!

— Матрос першої статті Блоков Пилип,— доповідає вахтовий офіцер.

— Заходів урятувати вжити неможливо,— доповідає Торсон.

Скорбота охопила корабель. В одному лише трюмі не знають про загибель товариша і, качаючи воду, линуть думками в далеке дитинство.

Але ось спускається у трюм Паліцин.

— Братці, Блоков загинув... Пилип.

— Пилип?! А-ах!.. Блоков?

— Так. Немає Блокова.

— Царство небесне. Справний був моряк.

— А який велетень! Ось вона, доля...

Довго згадували товариші Блокова, забувши про свято і гнилий трюм. Дзюрчала вода з щілин, хвилювалося «внутрішнє море» без угаву.

— Ну, що ж, братці? Взяли?!

— Гей, взяли!..

Кінчається шторм. З'являється крига. Пінгвіни, начебто радіючи з негоди корабля, оточують його, пригнічуючи своїм диким концертом. Навіть неповороткі кити розгулялися. Вискакуючи з води сторч майже на весь свій дивовижний зріст, і пірнаючи, і знову здіймаючись, і фонтануючи, наводять тугу на людей. «Восток» заглиблюється в сферу льодів і туману.

— Вогонь!

— Вогонь!

— Вогонь!

Три постріли з гармати в туман. Прислухаються на салінгах. Прислухаються біля бортів, на марсі, на юті. Немає відповіді. Не рухається звук. Але ось лунає жакливий рев буруна.

— Слуха-ай! — подає команду Беллінсгаузен.

В одну мить люди стають по всьому колу корабля: на бліндарей, гальюні, на трапах, на нижніх східцях ближче до води. Напружено й безмовно вдивляється і вслухається екіпаж: звідки бурун? Де айсберг? Де розбивається зиб об його печери, створюючи це ревіння?

— Слу-ухай! — командує вахтовий офіцер на баці.

Очі придивилися. Слух напружений у всіх до краю. Їх багато, бурунів. Айсберги навколо, не напоротись би.

— Вогонь!

Немає відповіді «Мирного».

— Слу-уха-ай! Біля самої води на трапах слу-уха-ай! — наказує Завадовський.

Раптом лунає катастрофічний стук і шум — розвалюється айсберг. Цей крижаний велетень рушиться від близького пострілу «Мирного».

— Увага! Єсть «Мирный»!

Гудіння бурунів доноситься з різних боків. Не менше дванадцяти айсбергів оточили корабель. Куди рухатись?

— Крига! Крига!

— Праворуч на борт!

Затрубили сигнали, залопотіли паруси, падають купи снігу і стеклярусу із снастей на палубу. З оглушливим ревом зовсім близько пропливає крижана гора, схожа на руїни фантастичного білого замка з бійницями, баштами, арками і статуями крижаних велетнів.

На «Мирном» прислухаються до гуркоту й шуму.

— В зачарованому царстві, — говорить Обернібісов, показуючи Лазареву в бік крижини. — Погляньте, скільки їх!

— Не чути «Востока»? — питає Лазарев Новосільського, що тільки-но увійшов.

— Ні.

— Виходимо з туману.

— Слава богу.

Раптом «Мирный» захитався. Що таке? Паруси обезвітрились.

Всі вибігають нагору і буквально застигають в оціпенінні: «Мирный» опинився у вузькому коридорі поміж

двома величезними айсбергами з одвісними стінами. Ці стіни піднімалися з океану вгору втриє вище корабельних щогл, створивши тимчасову рухому ущелину.

Матрос Розгуляєв гукає з грот-салінга, що ущелині кінця не видно вгорі.

Чи пройде «Мирный» поміж Сціллою і Харібдою, чи зімкнуться вони й розчавлять його, як маленьку раковину?

«Пройшов?! Ні!» Розгуляєв проноситься повільно і плавно серед грізного мовчання айсбергів, що невпинно зближаються. Оціпенілий, зіщулений від страху і захоплення, немов уві сні або в казці, дивиться Розгуляєв на одвісний велетенський щит. Все ближче й ближче крижані стіни. Раптом, наче з веління чарівної руки, кристалічні велетні крижини пронизуються світлим ізумрудним кольором. Сонячне проміння миттю перетворює їх в освітлені незчисленними вогнями палаци, біля яких кити пускають високі фонтани. Зверху падають каскади найдивовижніших форм, а з правого боку...

В крайньому напруженні застигають вахтові на всіх трьох салінгах, проносячись в гробовій тиші по ущелині. А з правого боку зовсім близько крижина-велетень, ціле місто з мармуровими палацами, колонадами, банями, арками, напівзруйнованими мостами, срібними селами, фантастичними, казковими.

Всі затамували подих.

Чи вистачить інерції у «Мирного»?

Вже реї торкаються кінцями велетенських стін,— так близько вже зійшлися вони.

«Пронеси, господи... пронеси, пронеси!»

Сімдесят чоловік екіпажу завмерли внизу на своїх постах, і кожен, дивлячись угору, зі стиснутими судорожно руками, повільно розсуває крижані стіни:

«Давай, давай, давай!»

Кожен боїться вимовити слово, щоб звук не струснув стіни. «А що, коли раптом рухнуть стіни на корабель від одного лише звуку?»

— Я гадаю, протягнемо,— шепоче на вухо Лазарєву лейтенант Обєрнібісов, уперше за всю подорож відчувши небезпеку.

— Думаю — так. Обов'язково, — відповідає пошепки Лазарєв. (*До штурмана Ільїна*).— Проходимо... проходимо... проходимо... (*Голосно*). Пройшли!!!

Пройшов «Мирный». Подув боковий вітер, залопотіли знову вітрила. І не встигають всі вигукнути від радощів «ура!» як, потрясаючи пустелю шумом і тріском, починають падати у воду «великі частини оного айсберга».

«Восток» в тумані. Зиб. На салінгах, на баці, біля бортів все перетворюється в слух. Беллінсгаузен буквально не сходить з бака.

— Не чути «Мирного»?

— Ні! Айсберг ревів! Розвалився!

— Ще раз дайте залп! — наказує Беллінсгаузен.

— Єсть! *(Виходить)*.

Чути в тумані команду, грім гармат, дзвінки.

— Слу-у-ха-ай!

— Туман розходиться! — кричать на салінгу.

— Рідшає туман. Бачу!.. Ні-і... Щезає!

Беллінсгаузен дивиться на воду, що трохи звільнилася від туманного покриву. Але раптове відчуття нового кольору води починає хвилювати його.

— Вода потемніла, — Беллінсгаузен повертається до Торсона. — Помічаєте?..

— Так, так... Зовсім інший колір!

Майже біля корабля з'являється якийсь чорний звір. Вітер начебто нашіптує всім: «Берег, берег!»

— Глибина?!

— Сто сорок п'ять саженив! Дна немає.

— Дна немає, але берег десь близько. — Творче прозріння, наче сонце, освітлює свідомість Беллінсгаузена і наповнює його серце радістю.

«Звичайно, це берег. Інакше бути не може. Це протилежний бік материка, до якого підходив він рівно рік тому».

Радісний, зводить він голову і раптом бачить птахів.

— Дивіться: передвісники!

— Де?

— Ось! Ось вони!

Над «Востоком» пролітають сніжні бурні птаці, пістрянки, зграї егмонтських курей, морські ластівки — передвісники землі.

Увесь екіпаж корабля в радісному хвилюючому передчутті свого свята. Всі очі спрямовані в далечінь —

на палубах, на вантах, салінгах. Беллінсгаузен і Завадовський дивляться у підзорні труби.

— Широта шістдесят вісім градусів п'ятдесят сім мінут південної! — сповіщає Беллінсгаузену Симонов.— Довгота дев'яносто!

— Берег! Берег! Берег! Земля! — лунають вигуки з вантів і бом-салінгів.

«Неможливо вимовити словами радість, яка з'явилася на всіх обличчях. Захоплення це не дивне після довготривалого плавання у згубних небезпеках поміж льодами при хуртовинах, бурях і туманах».

Земля відкрилася зору мореплавців майже несподівано. З-за хмар блиснуло сонце, і його проміння освітило чорні скелі високого, занесеного снігом острова.

— Острів! Скелі круті! Стримлять вгору, в туман!

— Он видно мис! Дивіться!

— «Мирный»! Бачу «Мирный»,— кричить з бом-салінга Касаткін.

— Ур-ра!!!

На «Мирном» теж бачать крилатих передвісників землі і теж всі жадібно дивляться вперед.

Телеграфіст передає Лазареву сповіщення з «Востока».

— Бачимо берег острова!

— Ура!!! — кричать на «Мирном».

Л а з а р е в (*телеграфісту*). Передавай: «Поздоровляю «Восток» з відкриттям! Ура!»

На «Востоке» приймають телеграму.

Т е л е г р а ф і с т. Поздоровляю «Восток» з відкриттям. Ура!

Б е л л і н с г а у з е н (*схвильовано*). Поздоровляю «Мирный» з відкриттям острова. Ура!

— Ура-а! — гримить «Восток».

На «Мирном» приймають привіт:

«Поздоровляємо «Мирный» з відкриттям. Ура!»

— Ур-ра! — Прогриміло на «Мирном».

На «Востоке».

Б е л л і н с г а у з е н. Називаю острів високим ім'ям фундатора російського флоту...

На «Мирном» приймають телеграму:
«...іменем російського флоту — острів імператора
Петра Першого!»
— Ур-ра! — салютує «Мирный».

Зближаються кораблі.

В кают-компанії «Востока» біля морехідної карти, незважаючи на холод і вогкість, панує надзвичайне святкове пожвавлення. Беллінсгаузен і прибулий з «Мирного» Лазарев потискують один одному руки.

Беллінсгаузен. Ну, Михайле Петровичу! Начебто наближаємось до кінця.

Купріянов. Слава богу!

Беллінсгаузен. Начебто все, Михайле Петровичу?

Лазарев. О ні!

Беллінсгаузен. Як?

Лазарев. Фадею Фадейовичу, адже це тільки острів. Він не може бути один у цих широтах.

Беллінсгаузен. Звичайно, так, але...

Лазарев. Фадею Фадейовичу! Панове! Пробачте!

Беллінсгаузен. Ну й вогонь же у вас, а не характер!

Завадовський. Виходить, по-вашому, ми не біля мети.

Лазарев. Біля мети. Але острів Петра — не мета. Це форпост землі. Дивіться. *(Показує на карті увесь шлях кораблів навколо відомої нам сьогодні Антарктиди)*. Ось точка берега, відкритого нами в січні минулого року. Ось друга. Ось третя.

Завадовський. Припустимо. Ну й що?

Лазарев. Прошу уваги... Острів Петра — ось! Ось ми. Ясно? Тут перед нами...

Завадовський. «Антаніда», як говорить Гладкий.

Лазарев. Вона сама.

Завадовський *(Беллінсгаузену)*. Блажен, хто вірує.

Беллінсгаузен. Іване Івановичу!

Горсон. Панове!

Лазарев. Так. Блажен, бо він обрящет землю... Я не розумію вашого скептицизму.

Беллінсгаузен. Панове!

Горсон. Знайшли час!

Завадовський. З такою ж підставою я можу заявити тут, на потопуючому кораблі, що не розумію вашого захоплення.

Лазарев. Можу відповісти. Я захоплююсь тому, що обожаю нашу мету.

Завадовський. А я, виходить...

Лазарев. Ви їй просто служите.

Беллінсгаузен. Ви не можете так говорити, Михайле Петровичу! Капітан-лейтенант Завадовський, який бився під прапором адмірала Ушакова і Сенявіна...

Лазарев. Самий доблесний моряк. Але це ще, пробачте, не все. *(До Завадовського)*. Я не хочу думати, що далі підзорної труби світ для вас закритий.

Завадовський. Дякую дуже.

Лазарев. Пізно!..

Завадовський. Тобто?

Лазарев. ...аргументувати тут що-небудь потопуючим кораблем. Цей корабель не потоне вже ніколи. *(До Завадовського)*. Посміхніться, Іване Івановичу, ну, швидше! Дорогий мій, ми обійшли навколо материка! *(Ще раз показує білу пляму в кільці рейсу)*. Вітаю вас!

Завадовський *(з посмішкою)*. Михайле Петровичу, їй-богу, ми тонемо. Фадею Фадейовичу, ну, скажіть йому.

Лазарев. Ах! Нічого не розуміє людина! Фадею Фадейовичу, вперед і тільки вперед!

— Так, так, так.— Беллінсгаузен довго дивиться на пройдений шлях навколо Південного полюса. Заглиблений у високі свої думи, він відчув раптом під собою всю земну кулю, всі пройдені океани, моря, землі. Згадав Кронштадт, Петербург і маленький рідний свій острів Езель на Балтійському морі. Всі офіцери стоять мовчки. Вони зрозуміли суть паузи.

— Ну, що ми можемо сказати один одному, панове, в цей день... В цей великий день,— Беллінсгаузен повернувся до своїх сподвижників.— Має рацію Михайло Петрович Лазарев. Віднині всі ми, що тут стоїмо, і ті, що на салінгах і в трюмах,— всі вже вільні від ярма труднощів, турбот, від страху і навіть смерті. Від усього абсолютно, крім священного обов'язку перед вітчизною... Вперед!

На палубах, салінгах і марсах матроси дивляться по боках і вгору, благословляючи птахів.

А в трюмі «Востока», стиснувши міцно щелепи, в такому красномовному мовчанні, з яким не зрівнятися, можливо, навіть патетичній музиці, по коліна у воді, піднімаючись і опускаючись у злагодженому ритмі, працюють для нащадків Курлигін, Паліцин, Гладкий, Юсупов...

Велично пропливають в Південному океані пам'ятники-айсберги, створені мільйонами років холоду.

В Росії зима.

До корабельного майстра прийшла за втіхою молода дружина Касаткіна з дитиною на руках.

— Снівся мені мій Проша...

— Касаткін? От бачиш. Потонув та потонув, дурниці які.— Степан Данилович розглядає нову модель корабля.

— ...Наче зима холо-одна!..

— Люба моя! Це у нас зима. А там зараз літо: пташки співають і спека-а! Народи засмагли, чо-орні, веселі народи.

— Ой батеньку, сімсот уже днів, сімсот ночей...

— Люба моя, що наші дні і ночі... Голубонько, світ великий... Ой, великий і прекрасний...

Носяться над океаном крилаті передвісники Антарктиди.

«Так ось вона! (*Дикторський текст*). Укрита бурями, кригою, в туманах і вічних снігах, Антарктида! Є така земля на планеті! Ось її берег. Ось її птахи. Ось невідомий мис тягнеться на північ. І висока гора, вища за інші гори, що йдуть вдалину за перешийком безмежним ланцюгом.

Всі моряки, як один чоловік, знімають шапки перед мрією-землею, до якої прагнули вони сімсот днів і ночей, натхненні обов'язком і жагою подвигу.

Знімають шапки. Виникає перед ними берег, суворий і величний, на який ніколи ще не ступала нога людини і не зупинявся жоден людський погляд. Антарктида...

Тричі закривалася вона від них туманом, снігами, тричі відступали перед нею і знову пробивалися, обійшли Південний полюс навколо і ось...»

Тиша. Не ворухнуться на салінгах, на вантах. Тільки птахи кружляють над щоглами з тривожними криками та водяні струмені дзюрчать, заповнюючи прогнилі трюми.

Два кораблі стоять, зупинились поруч біля самої кромки берегового льоду, біля бар'єра. Довгий і важкий шлях пройшли кораблі-брати. Прогнило дерево, вкрилися кригою снасті, ослабли зв'язки і кріплення. Але ніщо не зломило людей. Могутність духу перемогла стихію.

На палубі «Востока» у високому радісному хвилюванні піднімається Лазарєв.

— Є така земля на світі, Фадею Фадейовичу?! Завадовський, є земля! — гучним і сильним голосом, щоб чути було всім, вітає він Беллінсгаузена.

— Є Антарктида! Спасибі.

— Спасибі... (До матросів). Спасибі, братці!

Під гучне «ура» обнімаються командири кораблів.

— «17 січня 1821 року, 11-а година ранку, шістдесят вісім градусів двадцять дев'ять мінут південної широти, сімдесят п'ять градусів сорок мінут двадцять одна секунда західної довготи!» — урочисто читає астроном Симонов.

Гарматний залп розриває тишу. І знову стає тихо.

Не чути вибуху бурхливої радості, як це було при відкритті острова Петра Великого. Кожен з учасників легендарного походу російських аргонавтів заглибився в самоспоглядання. Відчувши найголовніше в своєму житті і немов оглядаючись на пройдений шлях, кожен замислився. Навіть у Проші Касаткіна на хвилину щезло саяво з обличчя, а на здивовані, широко розкриті очі набігли горді сльози.

— Налийте всім склянки гарячого пуншу! — наказує Беллінсгаузен.

Коли пунш роздали всім, аж до тих, що працювали безперестану в трюмах біля пробоїн і щілин, Беллінсгаузен почав свою промову:

— Матроси й офіцери! Російські люди, безстрашні і щедри на труд і подвиги!.. Перед нами знову Антарктида, відкрита нами для людства в ім'я істини. Новий

материк! Ось його берег, віднині названий ім'ям государя, який послав нас,— берег Олександра І... (*Тихо до Лазарева*). Михайле Петровичу, скажіть кілька слів.

Л а з а р е в. Спасибі, мореплавці! Від імені батьківщини! Пам'ятники, створені багатьом великим людям, зглядяться з обличчя землі всезнищуючим часом. Але берег в новій частині світу, відкритий нами для людства як пам'ятник ваших трудів, хай залишиться вічно нетлінним, як нетлінні в серцях грядущих поколінь народу нашого російського хай залишаться ваші імена. Хай перейдуть вони нащадкам і батьківщині нашій на славу в грядущі віки!..

Мореплавці дивляться з сльозами гордості й радості на своїх доблесних командирів, п'ють пунш і тихо вітають один одного.

Деякі, замислившись, оглядаються на північ, на далеку російську сторону, куди лежить їм путь.

А славні капітани дивляться на суворий берег Антарктиди і на її високу гірську вершину, що поступово заноситься снігом і туманом.

Dogamok

**Я Г І Д К А
Б О Х А Н Н Я**

(ПЕРУКАР ЖАН КОВБАСЮК)

На дві частини

ЧАСТИНА ПЕРША *

1. Перукарня. Жан у халаті. Підправляє бороду старому. Старий з чорною бородою, в пенсне.
2. Заходять двоє громадян. Жан запрошує їх зайняти стільці перед дзеркалом. Сідають.
3. За ширмою дамський салон. Заходить товста дама.
4. Жан голить у чоловічому відділенні. Двоє громадян хвилюються: Жан намилює їм обличчя.
5. Намилені обличчя перед дзеркалом.
6. Жан пульверизує старого. Загортає його обличчя в рушник. Б'є справа й зліва. (*Масаж*). Побіг у дамський салон.
7. Садовить даму. Приемно, запобігливо усміхається. Запалив пальник, поклав на нього щипці. Побіг у чоловіче відділення.
8. Бородатий мотає головою, обгорнутою рушником. Жан знімає рушник. Обличчя бородатого. Майже задушений. Немає пенсне. Бородатий хвилюється. Шукає пенсне.
9. Намилені хвилюються, котра година. Три. Бризнув милом в обличчя. Образа. Сваряться.
10. Жан і бородатий шукають пенсне.
11. Жан знаходить пенсне в бороді старого. Старий виходить.

* В цьому розділі подаються режисерські примірники сценаріїв. Цифри ліворуч — номери кінокадрів.

12. Жан голить слідуючого. Бритву витирає об голову сусіда.
13. Дама кричить.
14. Жан припиняє голити. Побіг до дами з мильницею.
15. Вибачається. Дама нервує. Жан намилює їй обличчя. Дама захищається. Жан побіг.
16. Жан голить чоловіка. Кіт дивиться з апетитом.
17. Жан відрізав шматок вуха. Клієнт охоплений жахом. Жан вибачається. Кинув шматок вуха котові. Кіт тікає.
18. Клієнт тікає.
19. Жан біля дами. Бере щипці.
20. Застромив щипці у волосся дами ззаду.
21. Заходить посильний.
22. Посильний дає Жанові листа. Виходить. Жан дивиться на адресу, держить щипці. Зубами розкриває листа.
23. Рука з щипцями. Волосся горить. Рука з щипцями опускається.
24. Перелякана дама схоплюється. Лає Жана. Жан читає листа, не помічає дами. Весь заглиблений в лист. Дама вибігає.
25. Жан заходив по кімнаті, розмахуючи щипцями й читаючи листа.
26. Спить клієнт у кріслі. Заходить Жан.
27. Клієнт спить. Намилений. За кожним віддихом — з рота мильна булька.
28. Підходить Жан. Читає листа. Машиально намагає щипцями голову клієнта.
29. Клієнт прокидається від болю. Зміст листа: «ЛЮБИЙ ЖАН, Я ПРИЇХАЛА. ЯК ДАВНО Я ТЕБЕ НЕ БАЧИЛА, ЛЮБИЙ. ВИХОДЬ О 4-Й ГОДИНІ НА НАШУ ЛАВУ, ПАМ'ЯТАЄШ? ТВОЯ Н.»
30. Жан читає. Доторкнувся до щипців і до себе. Опам'ятався.
31. Переодягається. Пульверизує себе.
32. Вхід до перукарні з вулиці. Виходить Жан. Замикає перукарню. Пішов.

33. Жан іде.
34. Ріг вулиці. Стоять дві квіткарки. Люто лаються. Двоє-трое зівак.
35. Жан побачив перекупок.
36. Жан підходить до перекупок. Бере букет і йде далі.
37. Жан іде з букетом.
38. Лава на бульварі. Сидить дівчина. На руках дитина. Виснажене, байдуже обличчя. Дитина посміхається.
39. Крп *.
40. Побачила Жана. Прикриває дитину. Підходить Жан.
41. Ніжно вітається. Хочє піднести квіти. Вона відкриває дитину. Жан хоче тікати. Хапає його за піджак, садовить.
42. Жан сидить поруч неї. Вираз обличчя Жана. Вона байдуже дивиться вперед. Жан стривожений.
43. Усміхнене обличчя дитини.
44. Жан обмахує букетом порох з черевиків. Відганяє тим самим букетом мух з обличчя дитини. Упускає біля ніг букет.
45. Розмова: «Я? ТА ЩО ТИ! НЕ МОЖЕ БУТИ! ТИ ТІЛЬКИ ГЛЯНЬ НА МЕНЕ».
46. Вона плаче. Жан нишком дивиться на дитину.
47. Крп. Виймає дзеркало. Зачісується. Дивиться на дитину й на себе в дзеркало кілька разів.
48. Вона дає Жанові дитину: «ПОТРИМАЙ ДИТИНУ, НАП'ЮСЯ ВОДИ В БУДОЧЦІ». Йде до будки.
49. Будка. Тікає дівчина.
50. Сидить Жан. Дитина кричить.
51. Проходить публіка, сміється.
52. Крп. Жан натягає картуз на очі.
53. Рушає трамвай. Всакує дівчина. Трамвай їде далі.
54. Жан підвівся.
55. Підходить Жан з дитиною до будочки. Дитину тримає під пахвою, мов портфель.

* Крп — крупний план.

56. Питає продавця. Продавець хитає головою. Жан: «РАДИ БОГА, ВОДИ». П'є воду. Продавець сміється.
57. Жан виливає воду в обличчя продавця. Відходить.
58. Біля воріт міліції. Заходить Жан з дитиною.
59. Два міліціонери сидять і розмовляють. Підходить Жан. Показує дитину. Бреше.
60. Міліціонер уважно дивиться на дитину й підозріливо на Жана. Відчуває схожість.
61. Обличчя Жана. Відчуває, що попався; занепокоєння.
62. Міліціонер показує на родимку на щоці в Жана й у дитини. Жан зняковів остаточно. Міліціонер свариться пальцем. Жан тікає.
63. Вулиця. Біжить Жан з дитиною.
64. Бульвар. Жан з дитиною. Обдивляється. (Дитина недобре повелася).
65. Бабусі. Коляски. На руках діти. Підходить Жан, тихенько підкидає дитину в коляску. Іде. По дорозі зачепився тростиною за коляску й повіз за собою дітей.
66. Переходить дорогу. Його зупиняє міліціонер: «ГРОМАДЯНИН, ОБЕРЕЖНІШЕ З КОЛЯСКОЮ».
67. Жан дивиться на коляску.
68. У перукарні. Повиймав дітей.
69. Штовхає коляску. Вона повертається назад.
70. Виносить дітей під руками, як два пакунки.
71. Вітрина магазину дитячих ляльок. Підходить Жан з дітьми під рукою.
72. Жан у магазині. Біля прилавка прикажчик. Жан просить дати йому велику ляльку.
73. Кілька ляльок. Прикажчик виймає одну. Виходить. Жан оглядається. Ставить дитину на місце ляльки. Другу — під прилавок.
74. Жан розглядає іграшки. Прикажчик загортає ляльку. Побачив дитину під прилавком. Загортає. Бере в Жана двадцять карбованців. Жан виходить.

75. Прикажчик сміється. Раптом прислухається, обертається.
76. Знімає дитину з полиці й кладе на прилавок.
77. Побачив, що до магазину підходить дружина, хвилюється.
78. Вхід до магазину. Крп. Дружина прикажчика.
79. Прикажчик побачив дружину, ховає дитину під стойку. Привітне обличчя прикажчика.
80. Підходить дружина. Цілуються. Сідають, мирно розмовляють.
81. Крп. Розмовляють. У прикажчика тривожний вираз обличчя.
82. Зпл *. Дружина помічає. Прикажчик прислухається. Весела дружина починає тривожно прислухатися. Переляк на обличчі прикажчика. Обурення на обличчі дружини. Дружина здогадалася, хапає прикажчика за плечі.
83. Дивляться одне одному в очі.
84. Дружина підводиться. Прикажчик жахається. Дружина дістає дитину, тикає йому в очі. Істерика. Кидає в обличчя прикажчика каблучку: «МІЖ НАМИ ВСЕ СКІНЧЕНО, НЕГІДНИК!» Виходить.
85. Прикажчик з дитиною.
86. Заходить товстун. Прикажчик ховає дитину.
87. Підходить товстун.
88. Догідлива фізіономія прикажчика: «ДАЙТЕ МЕНІ, БУДЬ ЛАСКА, ВЕЛИКУ ЛЯЛЬКУ, ТАКУ, ЗНАЄТЕ, ЩОБ ВОДИЛА ОЧИМА Й ВИДАВАЛА ЗВУКИ».
89. Прикажчик показує велику ляльку, натискує їй на живіт. Обое сміються. «НАКАЖЕТЕ ЗАГОРНУТИ?» Товстун читає газету. Прикажчик загортає ляльку. Зупинився. Вдивляється в товстуна.
90. Прикажчик ставить ляльку на місце. Виймає з-під прилавка дитину, боязко оглядається. Запаковує дитину.

* Зпл — загальний план.

91. Зпл. Подає пакунок. Бере гроші. Товстун виходить.
92. Вхід до магазину. Вибігає прикажчик. Замикає магазин. Швидко тікає.
93. Вулиця. Тікає прикажчик.
94. З-за рогу вулиці виходить товстун з паунком під пахвою. Зупиняється. З усмішкою прислухається до паунка.
95. Крп. Натискує рукою на пакунок. Сміється. Пішов далі.
96. Дощечка: «СЛІДЧИЙ НАРСУДУ». Приходить дівчина. Відчиняє двері. Ввійшла до секретаря.
97. Біля стола слідчого. Розповідає: «СУДІТЬ МЕНЕ ЯК ХОЧЕТЕ». Слідчий записує. Заспокоює: «ПРИХОДЬТЕ О 4-й ГОДИНІ».
98. Дівчина виходить.
99. Слідчий дзвонить. Заходить міліціонер. Слідчий дає йому повістку. Міліціонер виходить.
100. Перукарня. Заходить Жан з паунком. Кладе пакунок на стіл. Підходить до дзеркала.
101. Жан біля дзеркала.
102. Зпл. Заходить товстун з паунком, кладе поруч.
103. Жан садовить товстуна. Голить.
104. Стіл. Паунки. Тече з-під паунка.
105. Жан кинув голити, побіг до паунка.
106. Розгортає пакунок. Побіг до клієнта.
107. Біля крісла клієнта. Клієнт відмовляється.
108. Б'ються.
109. Роздивляються другий пакунок.
110. Товстун виходить з дитиною.
111. Бабуся кинулась. Дитини нема. Підходить товстун. Бабуся відбирає дитину.

Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

112. Перукарня. На столі кричить дитина. В глибині Жан. Підбігає до дитини.
113. Бере на руки. Колише.
114. Побігав з нею по кімнаті.
115. Кладе на стіл. Заспокоює. Приносить молоко. Дає.
116. Жан надіває на пляшку пульверизатор і з його допомогою годує дитину.
117. Накриває дитину. Виходить з нею.
118. Вхід до перукарні. Виходить Жан з дитиною. Пішов.
119. Парк. Доріжка. Вдалині парочка на лаві. Ходить Жан, оглядається.
120. Парочка ззаду. Обнялися. Підкрадається Жан.
121. Крп. Кладе між ними дитину. Відповзає.
122. Крп. Парочка спереду, їм років по сімдесят п'ять. Ніжно дивляться одне на одного. Побачили дитину.
123. У куцах Жан спостерігає.
124. Старі кидаються тікати.
125. Жан кинувся навздогін.
126. Садівник поливає кишкою. Пробігає старий; обливає його.
127. Піймав старого.
128. Жан веде старого на те саме місце.

129. Лава з дитиною. Жан підводить старого. Докоряє. Жест на небо. Старий відмовляється: «ЯК ВАМ НЕ СОРОМНО, МОЛОДИЙ ЧОЛОВІЧЕ, БОГА ВИ НЕ БОЇТЕСЬ».
130. Старий і Жан б'ються.
131. Бійка прискореним темпом.
132. Старий хапає палицю й замахується на Жана. Жан хапає дитину й тримає її перед собою, як ікону.
133. Крп. Жан тримає перед собою дитину. У старого падає палиця з рук: «НЕ МОЖЕ БУТИ». Сів, плаче.
134. Жан хапає палицю, б'є старого по голові. Старий падає.
135. Жан садовить непритомного старого на лаву, укладає йому на руки дитину й закурює.
136. Крп. Фігура старого з дитиною.
137. Зпл. Жан виймає папіросу з рота й швидко іде геть.
138. Відкрите кафе. Кілька столиків.
139. Столик. Підходить Жан, сідає. Йому подають воду. Розмішує ложечкою.
140. До столика підходять дві дами. Сідають.
141. Одна з них кладе на столик пакунок.
142. Крп. Фігура Жана підносить воду до рота.
143. Зпл. Побачив пакунок, ставить склянку, перевертає столик.
144. Тікає.
145. Парк. Старий опритомнює. Дивиться на дитину, забирає її, йде.
146. Жан починає намилювати обличчя клієнта в перукарні.
147. Заходить міліціонер. Подає Жанові повістку. Виходить.
148. Жан читає: «ГРОМАДЯНИНОВІ ЖАНУ... СЛІДЧИЙ НАРСУДУ Н. РАЙОНУ ПРОПОНУЄ ВАМ З'ЯВИТИСЯ О ЧЕТВЕРТІЙ ГОДИНІ СЬОГОДНІ З ДИТИНОЮ З ПРИВОДУ...»
149. Жан читає.

150. Обличчя Жана. Машинально й з люттю читаючи, намілює все обличчя клієнта.
151. Клієнт штовхає Жана. Жан вибігає.
152. Вулицею біжить Жан.
153. Лава в парку. Кущі. Вискакує Жан. Дивиться.
154. Порожня лава. Старого нема.
155. Жан біжить геть.
156. Біля будочки, де продають воду. Підходить старий з дитиною. П'є воду. Дитину поклав на прилавок. Заплатив. Іде без дитини.
157. Вулиця. Старий уже далеко. Тривожно зупиняється. Підбігає до нього продавець: «ГРОМАДЯНИН, ПАКУНОК ЗАБУЛИ».
158. Старий дякує. Бере.
159. Крп. Оглядаються одне на одного. У старого обличчя люте. У продавця привітне й хитре.
160. Лава. На ній дві бабусі. Штопають панчохи. Біля лави коляска і в ній дитина з соскою.
161. Стоїть Жан. Дивиться на годинник. Час до суду. Побіг.
162. Підходить Жан. Крутиться біля коляски. Виймає дитину. Бабуся схопила Жана.
163. Крп. Жан поклав дитину назад. Повернувся до бабусі спиною. Дивиться через плече з виразом: «В ЧІМ РІЧ, БАБУСЮ? ЧОГО ВИ ХВИЛЮЄТЕСЬ?»
164. Бабуся коле Жана в'язальною голкою в це саме місце. Жан витягає голку повільно. Побіг.
165. Стоїть молодий піжон у пенсне. Підбігає старий з дитиною: «МОЛОДИЙ ЧОЛОВІЧЕ, ПОТРИМАЙТЕ ПАКУНОЧОК. ЧЕРЕВИК РОЗВ'ЯЗАВСЯ».
166. Бере. Старий нахилився, розв'язує.
167. Ноги піжона. Зігнута фігура старого. Хитро оглядається. Поповз геть.
168. Проїздить продавець морозива. Старий скочив ззаду на морозиво. Поїхав.

169. Піжон бачить — старого нема. Дитину під пахву. Підходить до нього баришня. Цілує руку.
170. Іде Жан. Зупиняється. Дивиться на годинник, підходить до нього малий безпритульний: «ДЯДЮ, ДАЙ КОПІЄЧКУ».
171. Жан дає копієчку. Бере потім за руку й іде.
172. Продавець морозива стягає старого.
173. Старий не може злізти.
174. Продавець запалює папір і підігріває старого. Той звільняється.
175. Іде парочка. (Піжон). Весело розмовляє. Починає хвилюватися. Зупиняється. Прислухається до пакунка. Розгортає.
176. Крп. Дивляться. Він знімає пенсне. Дивиться. Надіває пенсне. Дивляться одне на одного.
177. Вона обурено тупає ногами. Біжить геть.
178. Обличчя піжона. Йде.
179. Лава на бульварі. Бабусі-няньки. Коляски. Діти.
180. Жан і безпритульний. Жан кудись показує пальцем, безпритульний побіг.
181. Бабусі. З-за лави висувається безпритульний, тягне до себе коляску.
182. Жан. Підбігає безпритульний з коляскою. Жан загортає безпритульного в ковдру й бере на руки. Сідає на лаву, закурює. Безпритульний бере цигарку: «НЕХАЙ ХОЧ ТАКА».
183. Жан укладає безпритульного в коляску. Зачепив палицею. Поїхав.
184. Трамвай рушає.
185. Жан біжить по бруківці з коляскою.
186. Іде піжон з дитиною. Кидає в коляску.
187. Жан сідає на буфер. Тримає дитину. Трамвай їде.
- 187а. Коляска відірвалася. Жан зіскакує й підбігає до коляски.
188. Безпритульний показує дитину. Жан цілує її і біжить з нею геть.
189. Стоїть візник.
190. Жан сідає в прольотку.

191. Ідуть. Уповільненим темпом.
192. У кімнаті слідчого. Дівчина чекає з нетерпінням.
193. Іде Жан. (*Уповільнено*).
194. Зупиняється візник.
195. Обличчя Жана.
196. Жан просить у візника батіг. Візник дає.
197. Жан люто б'є візника по спині: «СПОСІБ ШВИДКОЇ ІЗДИ!»
198. Вулиця. На апарат мчить, як вітер, візник. (*Присвидшений темп*).
199. Мчить візник. Жан люто б'є його по спині, а візник віжками б'є коня.
200. Під'їзд суду. Підлітає візник. Зупиняється. Вискакує Жан.
201. Жан з дитиною й батогом. Візник простягає руку. Жан б'є батогом коня. Кінь поніс. «Я ТЕБЕ НАВЧУ, ЯК ПОРЯДНИХ ЛЮДЕЙ НА СУД ВОЗИТИ!»
202. Жан погрожує батогом. Кидає йому вслід. Цілує дитину і заходить.
203. Камера слідчого. Заходить Жан.
204. Кидається до дівчини. Кладе дитину на лаву. Цілує дівчину.
205. Обійми. До глядачів обличчя Жана. Кисла міна.
206. Обличчя слідчого.
207. Кланяється слідчому й виходить.
208. По дорозі до загсу. По вулиці йде Жан з дівчиною. Дитина у Жана на руках. Гордий вираз обличчя.

Кінець

**В А С Я-
РЕФОРМАТОР**

КОНКА.

- 1а. Обличчя матері Васі. Говорить, усміхаючись.
- 1б. Кондукторська сумка. Руки відривають квиток. Дають здачу.
- 1в. Васина мати продає квитки на конці. Конка зупиняється. Публіка виходить.
- 1г. Заходить і виходить публіка.
- 1д. Конка рушає.
- 1е. За вагоном біжать двоє дітей.
- 1ж. Діти чіпляються за вагон.
- 1з. Кондуктриса побачила. Іде.
- 1і. Кондуктриса жене. Діти зіскакують.
- 1й. Діти кривляються.
- 1к. Кондуктриса сміється.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

- 1. Вася сидить під парканом, робить вудочку. Дивиться в напрямі хати.

ХАТА.

- 2. Хата. Двері відчинені.

Під парканом.

3. Вася кличе: «ЮРІЮ! ЮРІЮ!»

ВАСИНА КІМНАТА.

4. Середина кімнати. У колисці підводиться Юрко, роздивляється.
5. Нап. *: «ЙОГО БРАТ ЮРІЙ».
6. Юрко заглядає вниз із колиски.

ВАСИНА КІМНАТА.

7. Знято з колиски вниз — «високо».
8. Юрко кричить.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

9. Вася продовжує робити вудочку.

ВАСИНА КІМНАТА.

10. Юрко перестає кричати. Дивиться, як би злізти. Пробе. Боїться. Викидає з колиски постіль.
11. Постіль падає на підлогу.
12. Юрко подивився іще раз униз, перевалюється через край колиски.
13. Постіль на підлозі, падає Юрко. Злякався. Потім сміється.
14. Юрко встає. Іде до комода, на якому стоїть дзеркало. Вилізає на стілець.
15. Юрко дивиться у дзеркало. Заглядає ззаду. Сідає проти нього, дістає щітку, зачісується.

* Нап.— напис.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

16. Вася кличе знову: «ЮРІЮ!»

ВАСИНА КІМНАТА.

17. Юрко почув голос Васі. Злазить з комода.

18. Юрко злазить із стільця, біжить до дверей.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Хата.

19. З хати вибігає Юрій.

Під парканом.

20. Вася кличе рукою.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Хата.

21. Юрій побіг.

Під парканом.

22. Юрій підбігає до Васі.

23. Вася показує Юрієві зроблену ним вудочку.

ВУЛИЦЯ.

24. П'яний дядько йде.

25. Нап.: «ВАСИН ДЯДЬКО, ГРИГОРІЙ СОТКА, НЕ ПІШОВ НА РОБОТУ, ТОМУ ЩО ХВОРИЙ».

26. П'яний дядько зупинився на мить, потім іде далі.

ВУЛИЦЯ БІЛЯ ВАСИНОЇ ХАТИ.

27. Дядько йде біля Васиного паркана.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

28. Вася показує вудочку Юрієві. Потім наче закидає її у воду.

ВУЛИЦЯ БІЛЯ ВАСИНОЇ ХАТИ.

29. Гачок од вудочки перелітає через паркан і чіпляється за дядькову бороду. Дядько зупинився, взявшись за підведену догори голову.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

30. Вася дивується, що не пускає вудочка. Смикає її ще раз.

ВУЛИЦЯ БІЛЯ ВАСИНОЇ ХАТИ.

31. Гачок для риби лізе в підборіддя.

32. Дядько мотається.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Під парканом.

33. Вася смикає іще кілька разів. Прислухається. Кидає вудочку, біжить до воріт.

Біля воріт.

34. Вася відчиняє ворота, заглядає.

ВУЛИЦЯ БІЛЯ ВАСИНОЇ ХАТИ.

35. Нарешті дядько вирвав гачок. Побачив Васю, кидається до нього.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Біля воріт.

36. Вася біжить у двір. Дядько за ним.

Під парканом.

37. Юрій: «ТІКАЙ, ВАСЮ, ТІКАЙ!»
38. Вася перескакує через паркан на чужий город. Дядько побіг за ним.

ПАСІКА В САДУ.

39. Пасіка. Порожні вулики. Вася накривається одним. Дядько перелізає через паркан. Зіскакує.
39а. Вася у вулику заглядає в вічко.
40. Дядько йде садом, роздивляючись. Вася у вулику — за ним.
41. До дядька, який стоїть і сердиться, ззаду підбігає у вулику Вася.
42. У вічку вулика Васине око.
43. Зад дядьків з діркою у штанях.
44. Середина вулика. Вася сміється. Нігтем відколупує від стінки довгу тріску. Просуває її у вічко.
45. Дядько стоїть. Тріска коле його. Дядько повертається. Відскакує.
46. Дядькові п'яти наскакують на кілочки грабель.
47. Граблі б'ють дядька по потилиці.
48. Дядько обертається, розгніваний, хапає граблі, нахиляється.
49. Середина вулика. Вася знову коле.
50. Дядько розлютився. Б'є граблями по вулику так, що той покотився до паркана.

51. З вулика вискакує Вася. Перестрибує через паркан. Дядько за ним.

ВУЛИЦЯ.

52. Через паркан перестрибує Вася. Куди тікати? Ось плакат «Трьохгорки». Вася піднімає пляшку й ховається за плакат.
53. Вася уместився на паркані й просовує у плакат руки й голову.
54. З паркана стрибає дядько. Сердите обличчя. Оглядається. Раптом обличчя розтягується в посмішку.
55. Плакат з головою Васі.
56. Дядько підходить до плаката. Розглядає. Потім дивиться на ціни внизу.
57. Васине обличчя.
58. Дядько читає. Вася б'є його пляшкою по голові. Дядько присів. Поволі повертається, оглядається, підводячись. Вася б'є знову. Дядько з остраху повертається до плаката.
59. Дядькове обличчя.
60. Дядько поволі починає відступати, все швидше й швидше. Повертається і тікає.
61. Вася сміється, злізаючи з плаката, іде додому. Затемнення.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

62. Юрій гуляє по двору. Підходить до коня.
63. Голова коня. Віз сіна. Юрій тягне за вуздечку. Кінь мотає головою вгору.
64. Юрій падає на спину коня. Кричить.
65. Юркове обличчя.

Біля воріт.

66. Вася коло воріт, почув, побачив, злякався, підбіг.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

67. Вася біля коня. Бігає навколо. Не може дістати Юрія. Щось побачив.

Біля сарая.

68. Біля сарая стоїть драбина.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

69. Вася біжить.

Біля сарая.

70. Вася несе драбину.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

71. Вася приставляє драбину до коня. Знімає Юрія.
72. Вася заспокоює Юрія. Обидва сміються.
73. Нап.: «ДЯДЬКО З ПЕРЕЛЯКУ...».

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ПИВНОЮ.

74. Вівіска: «УКРАЇНСЬКА НОВА БАВАРІЯ». Наплив.
75. Наплив. Дядькова горлянка. Над ним дно кухля. Кухоль опускається. Видно п'яну дядькову пику. Затемнення.
76. Нап.: «А ДОМА В ДЯДЬКА...».

ДЯДЬКОВА КІМНАТА.

77. Тітка і п'ятеро дітей. Тітка роздає їжу. Діти б'ються. Тітка втихомирює.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Біля сарая.

78. Вася збирає вудочку й казанок, ідуть по рибу.
79. Нап.: «ДЯДЬКО ШВИДКО НАПИВСЯ».

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ПИВНОЮ.

80. З «Нової Баварії» виходить п'яний дядько. Пішов.

ДОРОГА В ПОЛЕ.

81. Ідуть Вася і Юрко.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ПИВНОЮ.

82. Земля під дядьковими ногами.

ДОРОГА В ПОЛЕ.

83. Наплив. Дядько йде за місто.

ВУЛИЦЯ.

84. Вася і Юрко йдуть з вудочкою.

ДОРОГА.

85. Юрко й Вася виходять на дорогу. Здалека летить авто. Вони зупиняються.
86. Середина машини. Завгосп залицяється до панночки.
87. Нап.: «ЗАВГОСП «ЛУШПАЙСИНДИКАТУ» ІДЕ В СЛУЖБОВИХ СПРАВАХ».
88. Завгосп обнімає панночку, яка ніби одвертається.

89. Шоферове обличчя — байдужо-п'яне.
90. Колесо автомобіля налітає на камінь. Сильно підскакує.
91. Завгосп наполовину піднявся й падає на панночку.
92. Портфель, що лежав на сидінні, підскакує й падає за автомобіль.
93. Біля Васі і Юрка, збиваючи хмари куряви, пролітає авто. Падає портфель. Хлопці затулили обличчя. Нічого не помітили. Курява осідає... Дивляться вслід машині. Йдуть. Зупинились.
94. На дорозі лежить портфель.
95. Вася і Юрко піднімають портфель.
96. Вася розповідає Юрієві, які важні люди ходять з портфелями.

ВЕЛИКА УСТАНОВА.

97. Фасад. Заходять і виходять важні люди з портфелями.

ДОРОГА.

98. Вася розповідає, потім відкриває портфель, витягає пачку червінців.
99. Червінці в руках Васі.
100. Вася витягає далі духи.
101. Вася здивований.
102. Юрко здивований.
103. Вася витягає пудру, панчохи.
104. Вася ще більше здивований.
105. Юрко сміється.
106. Вася риється в портфелі. Посвідчення завгоспа. Оглядає.
107. Посвідчення завгоспа українською мовою.

ДОРОГА.

108. Вася читає.

109. Юрко кудись уважно дивиться.
110. Вася читає. Юрко перебиває. Показує щось. Вася дивиться.

БЕРЕГ РІЧКИ.

Місток.

111. Дядько йде на місток.

ДОРОГА.

112. Хлопці сміються з п'яного.

БЕРЕГ РІЧКИ.

Місток.

113. Дядько ступив на місток.
114. Все навколо хитається в дядьковій голові.
115. Дядько похитнувся. Летить вниз головою у воду.

ДОРОГА.

116. Хлопці перелякались. Вася кидається вперед.
117. Біжить Вася, по дорозі скидаючи сорочку.

БЕРЕГ РІЧКИ.

118. З води стирчать дядькові ноги. Вася стрибає у воду. Пірнає. Витягає за комір дядька на берег.

ДОРОГА.

119. Юрко здаля приглядається.

БЕРЕГ РІЧКИ.

120. Вася робить дядькові штучне дихання. Не допомагає.

ЛІС.

На узліссі.

121. Авто зупинилося біля узлісся. Завгосп галантно допомагає панночці. Щось говорить шоферові. Іде в лісок.

ЛІС.

На узліссі.

122. Завгосп і панночка йдуть у ліс.
123. Шофер сходить. Потягається. Дістає пляшку сорокаградусної. Лягає під деревом і п'є.

БЕРЕГ РІКИ.

124. Дядькове обличчя. Вася розстібає дядькові штани. Закачує сорочку, розганяється, підскакує й сідає на живіт дядькові. З дядькового рота струменем б'є вода. Вася відбігає.

ДОРОГА.

125. Юрко стежить.

БЕРЕГ РІКИ.

126. Вася знову сідає дядькові на живіт.

БЕРЕГ РІКИ.

127. Струмінь води з дядькового рота.
128. Вася радісно дивиться на дядька, який опритомнює. Дядько підводиться, дивиться на Васю.

129. Обличчя дядька. Від непритомності до люті.
130. Васине обличчя. Від усмішки до переляку.
131. Дядько встає. Вася тікає. Дядько за ним.

ДОРОГА.

132. Юрко сміється.

ЛІС.

Кущі.

133. Завгосп з панночкою під кущем.

ДОРОГА.

134. Вася тікає. Дядько за ним.

ЛІС.

На узліссі.

135. Шофер спить.

ЛІС.

На узліссі.

136. Вася підбігає до машини. Бігає навколо. Дядько за ним.
137. Вася лізе через машину і пускає її в рух саме тоді, коли дядько проти карбюратора.
138. Дядькове обличчя.
139. Машина на апарат.
140. Дядько обертається. Біжить. Машина за ним.
141. Вася сміється.
142. Біжить дядько. За ним машина.
143. Вася, махнувши рукою, побіг назад на дорогу.

ЛІС.

144. Завгосп щось почув. Встає. Панночка теж. Ідуть з лісу.
145. Біжить дядько, завертає; авто наскакує колесом на горбок.
146. Крп. Колесо на горбок.
147. Машина завертає за дядьком. Той тікає.

ЛІС.

На узліссі.

148. Вибігає завгосп із панночкою. Немає авто. Кидается до шофера.
149. Вовтузять його. Не можуть розбудити. Раптом завгосп прислухається, показуючи вбік, через дорогу.
150. Густе листя. Наплив.
151. Наплив. Навколо дерева бігає дядько, за ним авто.
152. Завгосп біжить у гущавину. Панночка за ним.
153. Шофер спить.

ЛІС.

154. Дядько кидается від дерева, автомобіль за ним. Побігли.

ЛІС.

155. Гущавиною пробираються завгосп і панночка.

ДОРОГА.

156. Вася повернувся на дорогу, де був Юрко.

БЕРЕГ РІКИ.

Луг.

157. Панорамою луг. Корови. Телята. Юрка не видно.

ДОРОГА.

158. Вася занепокоений іде. Шукає. Зупинився. Усміхається.

БЕРЕГ РІКИ.

Луг.

159. Спить теля. У нього на шиї, схиливши голову, спить і Юрко.
160. Вася підходить до теляти, бере Юрка на руки. Ідуть додому.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Біля воріт.

161. На воротах занепокоєна мати. Підходять Вася і Юрій. Мати кидається до них. Бере Юрія на руки. Ідуть у хату.

ВАСИНА КІМНАТА.

162. Мати вкладає дітей спати. Вася розповідає, Юра їсть.
163. Мати обдивляється портфель.

ВУЛИЦЯ.

164. Вулицею біжить дядько, за ним машина.

ВАСИНА КІМНАТА.

165. Мати розглядає речі. Вася пояснює, Юра їсть.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Біля воріт.

166. Через ворота перескакує дядько. Автомобіль об ворота вдаряється, наполовину відкривши їх. Зупинився.

ВАСИНА КІМНАТА.

167. Мати й Вася злякались, вибігають.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

168. Вибігають з хати мати й Вася. Дядько лежить на землі.

169. Вася щось шепоче на вухо матері.

170. Дядько лежить і боїться.

Біля воріт.

171. Карбюратор автомобіля.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

172. Мати й Вася сміються.

ЛІС.

Кущі, ніч.

173. Кущами пробираються завгосп і панночка. Завгосп зупиняється. Гукає в один бік, в другий.

174. Панночка сидить на пеньку, сердита.

175. У дфр *. Хрест і маузер. Діафрагма розсувається, й видно бандита, який спить. (Хрест — це латка на його штанях, маузер у нього в руці).

176. Завгосп гукає.

177. Бандит підводиться, слухає. Іде в напрямі голосу.

178. Завгосп гукає знову.

179. Панночка сидить сердита. Нервує.

180. Завгосп підходить до неї, говорить; вона відвертається, він заходить з другого боку. Панночка встає, робить йому сцену.

* У дфр — у діафрагму.

181. Бандит прислухається, іде. Камера за ним. Переганяє його. Просувається поміж кущами. Врешті доходить до краю галявини, звідти з кущів видно.

ЛІС.

Кущі, ніч.

182. Панночка кричить на завгоспа, той виправдовується.
183. У кущах бандит сміється.
184. Завгосп, махнувши рукою, одвертається від панночки, витягає револьвер.
185. Бандит ховається.
186. Панночка підскакує до завгоспа. Намагається перешкодити йому кінчити життя самогубством. Завгосп спокійно відповідає їй.
187. Нап.: «ТРЕБА Ж МЕНІ ЯКОСЬ ВИПРАВДАТИ ПРОПАЖУ МАШИНИ Й ПОРТФЕЛЯ З ГРІШМИ».
188. Панночка заспокоюється. Завгосп дивиться, куди б вистрілити, потім раптом стріляє собі в брюки.
189. Панночка підскакує.
190. Бандит злякано, занепокоєно, зацікавлено заглядає через кущі.
191. Завгосп стріляє в кепку. Раз, другий. Панночка за кожним разом здригається.
192. Бандит сміється.
193. Завгосп стріляє ще й ще раз. Потім віддає панночці браунінг, який вона з острахом бере. Відтягає собі шкіру на руці й говорить панночці, щоб вона вистрілила. Вона боїться. Завгосп просить. Панночка згоджується, одернувшись, стріляє. Пострілу немає.
194. Панночка натискує курок ще і ще.
195. Пострілу нема.
196. Завгосп, який героїчно, одвівши голову, чекав болю, не задовольнився й здивовано повертається.
197. Бандит виглядає.
198. Завгосп бере з руки панночки револьвер, пробує вистрілити. Потім виймає обойму.

- 198а. Порожня обойма.
199. Завгосп чухає голову.
199а. Бандит підводиться й іде до завгоспа.
200. До завгоспа й панночки підходить бандит.
201. Бандит: «РУКИ ВГОРУ!»
202. Завгосп, переляканий, раптом виставляє браунінг поперед себе. Бандитові: «РУКИ ВГОРУ!» Бандит ховає маузер, відводить револьвер завгоспа вбік і б'є його по морді з одного й другого боку.
203. Нап.: «...» Й після детального обшуку: «...».
204. Завгосп, зовсім уже обірваний, і панночка теж стоять перед бандитом. Бандит наказує панночці повернутися й іти. Та підкоряється. Бандит повертає завгоспа, дає йому ногою штурхана. Той побіг. Бандит повертається і йде в інший бік. Затемнення.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Хата. Ніч.

205. Вікно одчинене. Світиться. Спить собака.

Собача будка. Ніч.

206. Собака спить.
207. Нап.: «СОН СОБАКИ».
208. Собака спить. Наплив.
209. У цій же позі на цепу сидить дядько. Розплющує очі, дивиться. Гавкає. Гарчить.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

210. По дворі гуляє собака, добре зодягнений, під ручку з добре одягнуеною сучкою. Дядько біля будки схоплюється, гавкає на них, собаки зупинились.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Собача будка. Ніч.

- 210а. Дядько біля будки. Встає. Гавкає на собак.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

211. Собака й сучка подивилися в бік дядька, повернулися й...
212. Сучка й собака відійшли. Затемнення.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Хата. Ніч.

213. Собака спить.
214. З-за рогу хати виглядає бандит.

Собача будка. Ніч.

215. Бандит підлазить до собачої будки.
216. Причаївшись коло собаки, який спить, бандит витягає маузер і приставляє йому майже до носа. Штовхає його в бік.
217. Собака відкриває очі.
218. Маузер в руці бандита.
219. Собака встає й піднімає передні лапи вгору.
220. Бандит знімає з собаки медальйон.
221. Медальйон в руці бандита.
222. Задоволений бандит ховає медальйон. Зв'язує собаці передні й задні лапи. Затикає рота ганчіркою. Запихає його в будку. Піднімається.

Хата. Ніч.

223. Бандит наближається до хати.
223а. А у вікно видно, як мати вкладає Юрія спати. Бандит заглядає.

ВАСИНА КІМНАТА.

- 223б. Бандит заглядає у вікно. Потім влізає до кімнати.

ВАСИНА КІМНАТА.

224. При появі бандита мати піднімає руки вгору.
225. При появі бандита Вася скочується під лаву.
226. При появі бандита Юрко ховається в подушки.
227. Бандит зв'язує матір. Підходить до ліжка, знімає простирадло. Виймає з шафи різні речі.
228. З-під лави виглядає Вася.
229. З колиски виглядає Юрко.
230. Бандит майже біля колиски розстилає простирадло, скидає на нього всі речі й починає зв'язувати.
231. Юрко підводиться. Бачить волосся бандита, який зв'язує речі, бере його за чуба. Починає смикати.
232. Бандит перелякано схоплюється, але Юрко вже сховався.
233. Бандит, заспокоївшись, продовжує зв'язувати. Юрко бере подушку і б'є нею бандита по голові.
234. Бандит спрямовує на Юрка револьвер.
235. Юрко плює на револьвер.
236. Бандит здивований, ображений, погрожує Юркові кулаком.
237. Юрко б'є бандита по кулаці, показує йому ніс. Бандит розгублений, потім догадався. Кладе револьвер на вікно. Виймає з кишені маску, надіває й наближається до Юрка.
238. Бандит у масці.
239. Юрко дуже злякався й з вереском заліз під подушки.
240. Вася виглядає з-під лави.
241. Бандит задоволено сміється. Ховає маску й продовжує зв'язувати речі. Підняв подушку. Під подушкою портфель. Зрадив.

ВАСИНА КІМНАТА.

242. Вася поволі вилізає з-під лави. Підходить до бандита.
243. Юрко стежить.

244. Вася підходить до бандита. Бере портфель. Бандит хоче дати Васі у вухо. Вася присідає. Бандит б'є ногою. Вася підскакує. Бандит хапає Васю за комір, піднімає. Вася б'є ногами бандита в живіт.
245. Шкереберть летить бандит. Зупинився. Роздягається. Підготувався кинутись на Васю.
246. Вася ховає портфель за комод. Закочує рукава, говорить.
247. Нап.: «ЕХ, ЗГАДАЄМО МИ ВІРГІНСЬКУ ПОШТУ».
248. Вася нахиляється так, що пролітає в бандита під ногами. Бандит з розгону б'ється головою об стінку, з якої летить штукатурка. Повернувся. Стоїть приголомшений. Вася п'є воду. Підскакує з табуреткою. Б'є бандита раз-два по обличчю.
249. Бандит усією своєю вагою навалюється на Васю, але той зіскакує, і коли бандит падає на табуретку, Вася дає йому два сильних удари по заді, після чого ховається під стілець.
250. Бандит піднімається, приголомшений, і, тримаючись за вдарене місце, з люттю на обличчі дивиться, де Вася.
251. Вася підбігає ззаду до бандита і б'є його головою знизу, між ногами, так сильно, що бандит летить вгору й...
252. Бандит, пробиваючи головою стелю, застрягає в ній.
253. Висить бандит, розмахуючи ногами й руками. Вася накидає мотузку й зв'язує йому руки й ноги.
254. Юрко в колісці радіє.
255. Вася, закінчивши зв'язувати, пробує витягти бандита з дірки, але не може. Вибігає з кімнати.
256. Біжить по сходах на горище.

ВАСИНА КІМНАТА.

257. Вася збігає на горище. На горищі з підлоги стирчить голова бандита, який усміхається йому. Вася підходить, пробує засунути голову бандита назад. Нічого не виходить. Оглядається.

258. В кутку лежить великий дерев'яний молот.
259. Вася приносить молот. З розмаху б'є по голові. Голова зникає. Вася дивиться в дірку.
260. В дірку видно бандита, що лежить на підлозі в хаті.
261. Вася підводиться й задоволений біжить до сходів.
262. Юрко злякано виглядає з колиски.
263. До кімнати забігає Вася. Тягне бандита надвір.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Собача будка. Ніч.

264. Вася запихає бандита в будку. Розв'язує собаку й ставить його на сторожу.

ВАСИНА КІМНАТА.

265. У кімнаті Юрко розв'язує матір.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

Собача будка. Ніч.

266. Бандит пробує вилізти з будки. Собака хапає його за зад. Бандит пробує вилізти ногами. Собака знову кусає.
267. Вася сміється.
268. З будки з'являється обличчя бандита. Сердите. Потім злякався й ховається.
269. Собака гарчить.
270. Вася сміється. Побіг у хату.
271. На ліжку сидить мати. Забігає Вася. Діти стрибають навколо матері, вона посміхається їм.

ДВЕРІ ВАСИНОЇ ХАТИ.

Хата.

272. Нап.: «І ВРАНЦІ...».
273. З хати вибігає Вася з відром води в руках, за ним Юрій з рушником.
274. Юрій з Васею вмиваються.

Собача будка.

275. Собака гавкає.

Хата.

276. Вася дивиться в бік собаки.

Собача будка.

277. Будка. Бандит. Собака гавкає.

Хата.

278. Вася говорить: «ЗАРАЗ, ЗАРАЗ». Поки Юрій втирається, Вася займається фізкультурою. Потім Юрій теж. Побігли.

Собача будка.

279. Вася і Юрко підбігають до будки. Зупинились. Дивляться на бандита, який виглядає. Радяться. Собака побіг.

Хата.

280. Собака підбігає до револьвера, який лежить під вікном, бере його в зуби й несе.

Собача будка.

281. Собака підбігає до хлопців, дає Васі револьвер. Вася витягає з будки бандита. Той заляк. Хлопці випростують йому руки й ноги. Бандит стоїть уже рівно, але йти все-таки не може.

282. Васі щось спадає на думку.
283. Юрко зацікавлений.
284. Вася витягає з обшлага сорочки дві голки.
285. Дві голки з обшлага.
286. Хлопці підступають до бандита, колють його й випростують. Ведуть. Вася тримає бандита під дулом револьвера.
287. Собака гавкає.

ВУЛИЦЯ.

288. Вася і Юрко ведуть по вулиці бандита. Перехожі дивуються. Вітаються з Васею.
289. Перекупка продає насіння й горіхи.
290. Вася і Юрко порівнялися з перекупкою. Юрко показує Васі на кошик.
291. Кошик з горіхами й насінням.
292. Вася зупиняє бандита.
293. Бандит зупиняється.
- 293а. Вася передає маузер Юркові. Той не може вдержати його.
- 293б. Вася веде бандита до телеграфного стовпа.
294. Вася підводить бандита до телеграфного стовпа. Вилізає на тумбу. Б'є його по голові.
295. У бандитових очах світ пішов обертом.
296. Вася обвиває руку бандита навколо стовпа, вкладає в неї револьвер і зіскакує з тумби.
297. Вася підходить до перекупки, купує в неї горіхи.
298. Обличчя бандита.
299. Вулиця в очах бандита поступово перестає крутитися, і з усього хаосу вимальовується дуло маузера.
300. Обличчя бандита.
301. Вася купив горіхи, підходить до бандита.
302. Юрко дивиться на Васю й на бандита.
303. Вася співчутливо дивиться на бандита.
304. Вася вкладає горіх у рот бандитові, б'є кулаком у підборіддя. Бандит їсть горіх і поступово отямлюється.

305. Вася забирає в бандита револьвер. Веде бандита далі.
306. По вулиці швидко йде бандит. За ним ледве встигає Вася. Юрко зовсім відстав.
307. Крок бандита.
308. Крок Васи.
309. Крок Юрка.
310. Юрко біжить, починає плакати й кричати.
311. Вася на ходу оглядається, потім кричить: «СТІЙ!»
312. Бандит зупиняється.
313. Вася з Юрієм підходять до бандита.
314. Вася наказує бандитові взяти Юрія на руки.
315. Бандит обурюється.
316. Вася погрожує.
317. Бандит з люттю бере Юрія на руки. Ідуть далі.
318. Юрко, Вася і бандит підходять до міліції. Заходять.

РАЙОН МІЛІЦІЇ.

319. Міліціонер підтримує п'яного, черговий пише протокол. П'яний буйствує. Вася заводить бандита.
320. Обличчя чергового по району. Обличчя публіки.
321. Вася підходить до чергового, дає йому свою візитну карточку.
322. Візитна карточка: «ВАСЯ-ПІОНЕР».
323. Вася розповідає черговому, показуючи на бандита. Віддає його револьвер.
324. П'яний і Юрко.
325. Черговий наказує відвести бандита до камери. Бандита виводять.
326. Черговий наказує п'яному теж іти до камери.
327. П'яний не чує, задивившись на Юрка.
328. Черговий сердиться, гримає. Наказує п'яному вийти.

329. П'яний продовжує стояти. Юрко повертає його й виштовхує до камери.
330. Черговий і всі присутні сміються.
331. Вася і Юрко підходять до чергового. Прощаються з ним, виходять.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД МІЛІЦІЄЮ.

332. З району міліції виходять Вася і Юрко.
333. Вуличний рух.
334. Іде візник. На ньому два попи.
335. Нап.: «ПІП ВАСИНОЇ ПАРАФІЇ».
336. Обличчя попа. Щось розповідає.
337. Вася показує на візника з попами. Бере Юрка за плечі, чіпляється ззаду до брички.
338. Попи розмовляють.
339. Хлопці причепились ззаду на бричку. Розмовляють. Потім починають прислухатися до розмови попів.
340. Попи розмовляють.
341. Нап.: «ЩО ПІДСЛУХАЛИ ХЛОПЦІ».
342. Попи розмовляють.

РИЗНИЦЯ У ЦЕРКВІ.

343. Піп розрізає цибулину.
344. Починає натирати нею ікону.
345. Сльози у попа.
346. Ікона від натирання цибулиною обновляється.
347. Піп натирає ікону.

ЦЕРКВА.

348. Парафіяни хрестяться і б'ють поклони.
349. На аналої біля ікони тарілка, повна грошей. В неї падають ще і ще мідні й срібні монети. Затемнення.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД МІЛІЦІЄЮ.

350. Попи розмовляють.
351. Вася і Юрко слухають. Вася підводиться, заглядає в бричку.
352. Бричка. З-за спини попів показується обличчя Васі. Попи помітили. Вася ховається.
353. Задок брички. З брички простягається рука попа з хрестом і зганяє хлопців. Вася і Юрко падають на землю. Бричка їде далі.
354. Вася підводиться. Піднімає Юрка. Обтрушує його від пилу. Свариться кулаком на попів. Затемнення.

КАСА.

355. Нап.: «А НА ФАБРИЦІ...».
356. Плакат: «СЬОГОДНІ ПОЛУЧКА».
357. Нпл. Біля каси черга. Одержують гроші. Між ними Васин дядько Григорій Сотка.

ВОРОТА ФАБРИКИ.

358. Виходить дядько і його компанія. Розмовляють. Один з них...
359. Пропонує піти випити.
360. Усі, погодившись, рушають.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ПИВНОЮ.

361. Іде дядькова компанія.
362. Вивіска: «УКРАЇНСЬКА НОВА БАВАРІЯ».
363. Компанія іде вулицею, підійшла до пивної.
364. Магніт притягає шматок заліза.
365. Компанію зтягає в пивну.

ПИВНА.

366. Середина пивної. П'янка. Оркестр. Тост. П'яниця диригує.
367. До столика пробирається дядько й компанія. Заговляють.

ПИВНА.

Кухня.

368. Кухар смажить ковбасу. У кухні гармидер.
369. Кухар смажить, чухаючи голову.
370. Ковбаса на сковорідці. Летить волосина.
371. Заходить офіціант. Викидає ковбасу на тарілку. Зупиняється коло відра.
372. Відро з каламутною водою — помями. Рука витягає пригорщу гороху, вибирає сміття, кидає назад у відро. Потім підставляє мисочку, пересипаючи туди горох.
373. Офіціант підводиться, взявши ковбасу й горох. Іде в зал до столика, за яким сидить дядько й компанія.

ПИВНА.

374. Оркестр. Затемнення.

ВАСИНА КІМНАТА.

375. Нап.: «ТІТКА ЗНАЛА, ЩО ЧОЛОВІКА ДОСІ НЕМАЄ ДОМА».
376. Сидять біля столу мати, тітка, Вася і Юрко. Тітка скаржиться Васиній мамі.
377. Тітка скаржиться мамі. Наплив. Пляшка піниться. Тітка з ненавистю потрясає кулаком, встає й каже:
378. Нап.: «ПІДУ СПРОБУЮ ВИТЯГТИ ЙОГО ЗВІДТИ. МОЖЕ, ХОЧ ЧАСТИНУ ПОЛУЧКИ ВРЯТУЮ».

379. Тітка прощається з мамою. Встає. Іще щось говорить.
380. Вася і Юрко уважно слухають.
381. Васина нога під столом штовхає Юркову ногу.
382. Юрко подивився на Васю.
383. Вася робить знак: «Ходімо?»
384. Юрко погоджується: «Так».
385. Вася і Юрко зникають з-за столу.
386. Вася і Юрко зсунулися з стільців і тихенько про-
слизнули повз маму й тітку в двері.
387. Мама проводжає тітку до дверей.

ПИВНА:

388. Нап.: «І БІЛЯ ПИВНОЇ...»
389. З вулиці. Тітка заглядає у вікно. Пішла.
390. Через вікно видно, як дядько й компанія випи-
вають.
391. Тітка рушає до входу. Раптом зупинилась. Щось
її зачепило за спідницю.
392. Натягнута тітчина спідниця. Її тримають Васині й
Юркові кулачки.
393. Тітка повертається і бачить...
394. Юрко й Вася, які посміхаються. Щось говорять.
395. Тітка присіла коло хлопців. Вони їй щось кажуть,
показуючи вбік. Там...
396. П'ятеро обідраних дітей.
397. Вася далі показує тітці. Та погоджується.
398. Вася відштовхує тітку від проходу й заходить до
пивної.
399. Заходить Вася. Ховається за гору порожніх пля-
шок. Виглядає.
400. Дядько й компанія. Вони вже зовсім п'яні. Дядько
підносить кухоль вгору.
401. Вася закладає в рогатку камінець. Вистрілив.
402. Біля самого дядькового рота розлітається в дрізки
кухоль пива.

403. Дядько не розуміє, що трапилося. Приятелі сміються. Вони піднімають свої кухлі.
404. Вася стріляє чотири рази, і за кожним разом розлітається один кухоль. Компанія здивована.
405. Вася підходить до столика. Стає між дядьком і одним з компанії. Стукає рогаткою об стіл і показує на двері.
406. Здивоване дядькове обличчя.
407. Сердите, рішуче Васине обличчя.
408. Розлючене дядькове обличчя.
409. Дядько розмахується й з усієї сили б'є Васю. Вася присів. Дядько попадає своєму сусідові кулаком в око. Той устає, бере дядька за барки. Тим часом Вася взяв пляшку в руки, б'є нею по голові спочатку дядька, а потім сусіда, вони непритомні сідають на стільці. Компанія приголомшена.
410. Нап.: «ЩО БАЧИЛА ДАЛІ П'ЯНА КОМПАНІЯ...»
411. Вася повертає дядька до виходу, штовхає його в шию, дядько, не згинаючись, котиться до виходу. Коли він зник, Вася йде за ним, а за Васею всі, хто був у пивній.
412. З дверей вискакує дядько й, перевернувшись кілька разів, падає коло тітки. За ним виходить Вася. За Васею в загрозливих позах вся компанія.
413. Суворий і рішучий Вася.
414. Нерішуча компанія п'яних.
415. Вася, погрожуючи, простягає руку. Кулак на весь екран.
416. П'яна компанія шарахає назад. Вася повертається, підходить до дядька, який лежить біля тітки. Ставить його на ноги. Тітка бере обережно дядька. Веде.
417. П'яниці виглядають з пивної.
418. Тітка веде дядька. Прощається з Васею, дякує йому. Вася на очах росте до велетенських розмірів. Тітка пішла. Вася повертається на апарат і йде...
419. П'яні з дверей кидаються з переляку всередину пивної.

420. Заходить Вася, вискакує на стойку й виголошує промову.
421. Буфетник між столиків, погрожуючи, біжить до Васі.
422. Вася, не звертаючи уваги, натискує ногою на ручку з сифоном пива...
423. Й струмінь пива б'є буфетникові в обличчя, й валить його на землю.
424. Вася продовжує говорити. Глянув у вікно.
425. Притиснувшись до шибки у вікні, Юрко й дівтора заглядають посміхаючись.
426. Вася робить знак: «ІДІТЬ СЮДИ».
427. Діти заходять один за одним. Ховаються за стойку.
428. Вася говорить.
429. Робітники здивовано, але уважно слухають.
430. Половий, тримаючи в руці шмат планки.
431. Збоку підкрадається до Васі.
432. Вася енергійно говорить, непомітно стає на край тарілки з майонезом.
433. Майонез попадає половому в обличчя.
434. Вася продовжує говорити, витягає з-під стойки одну обідрану дитину й каже.
435. Нап.: «МАКСИМ ГРУШКА».
436. Максим Грушка злякано дивиться на Васю.
437. Вася говорить, показуючи на дитину.
438. Нап.: «ЦЕ ТВІЙ СИН, А ТИ П'ЄШ ПИВО».
439. Вася показує пальцем на дірки в штанах і сорочці дитини й на її драні черевики.
440. Грушка зникнів.
441. Вася з-за стойки витягає маленьку дівчинку й каже:
442. Нап.: «ГРИГОРІЙ ТАБАКЕРКА».
443. Табакерці неприємно.
444. Вася повертає дівчинку на стоїці.
445. Нап.: «ТАК ВИГЛЯДАЄ ТВОЯ ДОЧКА, А ТИ МОЧИШ МОРДУ В СОРОКАГРАДУСНІЙ».
446. Табакерка радий би крізь землю провалитися.

447. Вася продовжує палко говорити, витягаючи одне за одним усіх дітей і показуючи їх робітникам. Вася кінчив.
448. Робітники присоромлені. Вася показує на двері пивної.
449. Робітники один за одним поволі виходять.
450. Вася дивиться, як виходять робітники. Діти підходять до своїх батьків і виходять разом з ними. Останнім виходить Вася. Буфетник ніяк не може опам'ятатися.

ПОПОВА КІМНАТА.

451. Нап.: «УЖЕ ВНОЧІ ВІДЧУВАЛО ПОПОВЕ СЕРЦЕ ЩОСЬ НЕДОБРЕ».
452. Піп спить.
453. Піп спить. У нього під носом з'являється цибулина. Він хоче її зняти. Цибулина зникає. І ще, і ще раз. Піп мучиться.
454. Наплив. З'являється цибулина. Зверху спускається нагрудний хрест. Обкрутившись навколо цибулини, він переходить у ніж і розрізає цибулину пополам. З'являється багато розрізаних половинок. Усередині темніє, і на цьому місці з'являється Васина голова.
455. Піп мучиться вві сні.
456. Цибулини бліднуть. Виступає піп, що лежить на ліжку. З'являється Вася. Робить рух на попа, з'являються ризи. Іще рух. Піп рівно стоїть у повітрі. Вася ловить цибулину, іде до попа й починає натирати йому обличчя.
457. Усе затуманюється, й з'являються знову на весь екран розрізані цибулини, а з них...
458. Піп, який спить і вві сні кривляється.
459. Вася натирає попові морду. Піп робиться менше й менше. Нарешті, йому не більше як півтора року. Він плаче. Вася натирає його величезною машиною, яка під Васиним поглядом зникає разом з попом.
460. Піп, який спить і мучиться, доки зі страху не прокидається й сідає на ліжку. Затемнення.

РИЗНИЦЯ В ЦЕРКВІ.

461. Нап.: «А ВРАНЦІ, ПІДКРІПИВШИСЬ...».
462. Піп, у ризах, перед іконою з лампадою хреститься. Потім тягне за лампадку. Лампадка йде вниз. Ікона вгору.

РИЗНИЦЯ.

463. За іконою заглиблення, в якому стоїть пляшка, шматок хліба й розрізана цибулина.
464. Піп наливає чарочку, потім другу. Хочє закусити, але, понюхавши цибулину, згадав про сон, кидає її назад. Відломив шматок хліба.
465. Хреститься раз, вдруге, втретє.
466. Ставить ікону й лампадку на своє місце.

ЦЕРКВА.

467. Люди моляться. З бокових дверей виходить піп. Хрестить людей і виголошує проповідь.
468. Народ молиться.
469. Піп читає по требнику. Раптом з-за його спини показується Вася. Він робить рукою знак: «Мовчаня». В одній руці в нього цибулина, а в другій ікона. Починає натирати ікону. Піп здивовано поглядає на парафіян. Парафіяни приголомшено дивляться на Васю.
470. Піп нюхає повітря. Чує якийсь знайомий неприємний запах.
471. Васині руки натирають ікону цибулею.
472. Піп повертає поволі голову. Побачив Васю, шархнув убік. Вася показує на попа й каже:
473. Нап.: «ТОВАРИШІ, ЛЮДИ, ТАК САМО ГРОМАДЯНИН ПІП І СВОЮ ІКОНУ ОБНОВЛЯВ».
474. Вася говорить. Затемнення.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД МІЛІЦІЄЮ.

475. Вася з Юрком висять ззаду брички, на якій їдуть попи.
476. Піп розповідає другому попові.

ЦЕРКВА.

477. Вася розповідає далі, розмахуючи цибулиною в руці так, що вона проектується на весь екран.
478, 479. Парафіяни слухають, кричать, погрожують. Вася гарячкує, показує цибулину. Парафіяни ще більше збуджені. Раптом дивляться вбік. Там Юрко на аналої сміється. Парафіяни від здивування переходять до сміху. Сміючись, починають виходити з церкви. Піп кидається за ними.
480. До попа підходить дідок. Розгнівано кричить на нього. Стукає палицею об підлогу. Нарешті плює, повертається і йде геть.
481. Порожня церква.
482. Піп, лишившись сам, стоїть якусь мить замислено. Потім кидає требником об землю, скидає церковне вбрання, закривши руки в кишені, в самій жилетці виходить із церкви.

КАБІНЕТ «ЛУШПАЙСИНДИКАТУ».

483. Нап.: «А В ПОНЕДІЛОК РАНКОМ ЗЧИНИЛАСЬ ПАНІКА В «ЛУШПАЙСИНДИКАТІ».
484. Двері з написом: «ОСОБЛИВА ХАТА ГОЛОВИ».
485. Наплив. Голова хвилюється, відчиняє й зачиняє шафу, в якій нічого нема, підходить до друкарки.
486. Клавіші машинки. Голова звертається до друкарки. Вириває аркуш із машинки. Кидає, сідає за стіл, кличе. Друкарка пише. Голова дзвонить. Друкарка встає, підходить до голови.
487. Голова й друкарка остовпіли, дивляться на двері.
488. В дверях прострелений завгосп у трагічній позі.
489. Голова й друкарка біжать до завгоспа, беруть його під руки, ведуть до дивана й садовлять його.

ДВЕРІ ВАСИНОЇ ХАТИ.

490. Нап.: «А ВАСЯ З ЮРКОМ...»
491. Іде Вася з великим ключем у руках, за ним Юрій з великим портфелем. Прямують до клуні.
492. Вася відкриває двері до клуні. Там стоїть автомобіль. Заходять.

СТОДОЛА.

493. Стоїть авто. Вася і Юрко сідають у нього.
494. Вася сидить на місці шофера. Юрко біля нього. Вася нерішуче торкається важелів і ручок, не знаючи, як пустить машину в рух.
495. Нарешті Вася натискає на один важіль обома руками, машина рушає назад і виходить задніми колесами на стінку.
496. Злякані обличчя Васи і Юрка.
497. Вася потроху опам'ятовується, чухаючи потилицю. Потім повертає важіль в другий бік.
498. Машина вилітає із стодоли з блискавичною швидкістю.

ДВІР ВАСИНОЇ ХАТИ.

499. Автомобіль блискавично вилітає з двору. Затемнення.

КАБІНЕТ «ЛУШПАЙСИНДИКАТУ».

500. Завгосп розповідає голові й іншим історію свого пограбування, показує на прострелений одяг.

ВУЛИЦЯ.

501. На автомобілі їде сам завгосп, міцно тримаючи портфель з грішми.
502. Завгосп в автомобілі.

503. Авто наближається до місця, де вулиця завалена пеньками й великим камінням.
504. Авто зупиняється. З-за барикад вискакують «американські бандити» — десять чоловік. Усі наставляють револьвери на завгоспа.
505. Панорамою навколо дірки револьверних дул.
506. У завгоспа, який стоїть з піднятими руками, відбирають браунінг і портфель у той час, коли частина бандитів розчищає дорогу. Завгоспа скидають з автомобіля. Ідуть, завгосп кидається слідом за ними.
507. Завгосп біжить за авто. Бандити стріляють. Завгосп у профіль. Завгосп крупно на апарат.

КАБІНЕТ.

508. Усі, затамувавши подих, слухають. Завгосп розповідає, як бандити в нього стріляли раз, другий, третій, на четвертому він зупинився й застиг...
509. У двері кабінету ззовні стукає Васина рука.
510. У кабінеті всі, під враженням розповіді завгоспа, злякалися стуку.
511. Ще один стук.
512. У кабінеті ще більше злякались. Голова підлізає до телефону, викликає.

РАЙОН МІЛІЦІІ.

513. Черговий бере трубку, слухає.

КАБІНЕТ.

514. Голова палко говорить по телефону, показуючи на двері. В напрямі його пальця з'являється і зараз же зникає цілий гурт «американських бандитів», які ціляться з револьвера в усіх присутніх.

РАЙОН МІЛІЦІЇ.

515. Черговий слухає. Робить здивоване обличчя, але, на всякий випадок, дає розпорядження міліціонерам. Ті виходять.

КАБІНЕТ.

516. Двері відчиняються і до на смерть переляканого голови рівним кроком підходить Вася.
517. Голова намагається підтягнутись. Вася подає йому свою візитну карточку, а коли той прочитав, починає розповідати.

ПІД'ЇЗД.

518. Підлітають два авто з міліцією. Міліціонери вискакують. Біжать до парадного.

КАБІНЕТ.

519. Вася кінчив розповідати. Показує на завгоспа. Віддає портфель голові, який дивиться нищівним поглядом.
520. Завгосп.
521. Відчиняються двері, заходить міліція із зброєю на поготові. Старший попереду. Питає голову:
522. Нап.: «ДЕ БАНДИТИ?»
523. Голова показує на завгоспа: «Ось». Міліціонери підходять до завгоспа, беруть його попід руки. Голова подає руку Васі, а Юрко, зацікавившись дірками на завгоспових штанах, колупає в них пальцями.

КАСА.

524. Нап.: «А В СУБОТУ ЗНОВУ...»
525. Плакат: «ПОЛУЧКА».
526. Наплив. Біля віконця робітники одержують гроші.

Васин дядько одержав гроші. Розглядає їх. Підходить ближче. Кладає гроші в гаманець. А гаманець в кишеню.

ВОРОТА ФАБРИКИ.

- 527, 528. Виходить дядько і компанія: Грушка, Табакерка та інші. Стоять, розмовляють.
529. Нап.: «НІ, СЬОГОДНІ Я НІКУДИ НЕ ПІДУ».
530. Дядько рішуче прощається з компанією. Решта прощаються один з одним і розходяться в різні боки.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ПИВНОЮ.

531. Нап.: «І КОЖЕН З ЧЛЕНІВ ДЯДЬКОВОЇ КОМПАНІЇ ТЕРПІВ ЦЬОГО ДНЯ ТАКІ САМІ МУКИ».
532. Дядько йде повз «Нову Баварію». Раптом його починає заносити так, що він мусить напружити всю силу, щоб не потрапити до пивної. Насилу він добирається до ліхтарного стовпа.
533. Дядько міцно тримається за стовп, хоч видно, що якась невидима сила тягне його й хоче затягнути до пивної.
534. З пивної висувається величезна ракова клешня, хапає дядька за піджак. Тягне.
535. Коли дядько рішуче повернувся, усе зникає й набирає нормального вигляду. Дядько, твердо наважившись, рівним кроком відходить од пивної.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ЦЕРОБКООПОМ.

536. Дядько проходить повз Церобкооп.
537. У дядька з кишені вискакує гаманець з получкою, і коли він схиляється, щоб підняти його з землі...
538. Гаманець швидко поліз в напрямі до Церобкоопу.

539. Дядько, зачарований, дивиться, як його гаманець пробігає тротуар і зникає в дверях Церобкоопу. Дядько кидається навздогін.

ЦЕРОБКООП.

540. Гаманець повзе на середину. У двері вскакує дядько й ловить його.
541. Прикажчик ввічливо питає дядька, чого він бажає.
542. Дядько нерішуче підходить до прилавка.
543. Прикажчик показує рукою на кусок матерії, який тої ж миті сам розгортається. Потім другий.
544. З стойки перед дядьком зіскакують дитячі черевички.
545. Піднімаються й повертаються перед дядьком дитячі штанці.
546. Дядько бере в руки одне, друге, починає розглядати. Затемнення.

ВУЛИЦЯ ПЕРЕД ЦЕРОБКООПОМ.

547. З різних боків підходить уся стара компанія робітників, побачили один одного. Зніяковіли.
- 548, 549. Робітники розмовляють між собою, сміючись: «НІДЕ ПРАВДИ ДІТИ».— «ТРЕБА ЩОСЬ СВОІМ СТАРЕНЬКИМ І ДІТЯМ КУПИТИ».
550. Компанія іде до дверей ЦРК.

ЦЕРОБКООП.

551. Дядько розрахувався біля каси, підходить до стойки, бере покупки, хоче вийти і наштовхується на компанію робітників, які заходять до лавки.
552. Робітники сміються.
553. Дядько зніяковіло, гублячи покупки, намагається їх сховати за спину.

554. Робітники підходять до дядька, сміються. Плещуть його по плечах. Звертаються до прикажчиків. Кожен собі купує.
555. Дядько стоїть здивований. Затемнення.

ДЯДЬКОВА КІМНАТА.

556. На столі обід. Тітка хвилюється й прибирає в кімнаті.
557. Малий, що сидів на підвіконні, кличе всіх. Усі кидаються до нього. Тітка теж.

ВУЛИЦЯ.

558. Через вікно видно дядька, який іде обвішаний покупками.

ДЯДЬКОВА КІМНАТА.

559. Через вікно видно страшенно здивовану тітку з усім її потомством.
560. У кімнаті тітка швидко садить дітей по місцях. Ставить обід на стіл, сідає сама. Двері відчиняються, заходить дядько.
561. Дядько радісний стоїть з покупками в руках.
562. За столом тітка й діти недовіжливо здивовані.
563. Дядько весело підходить до столу. Розгортає пакунки, роздає дітям подарунки. Кожний з радістю розглядає. Нарешті дядько дає тітці кусок матерії і хустку. Тітка застигла від здивування.
- 564, 565. Усі сидять біля столу. Ідуть. Раптом тітка згадала. Іде до шафи, бере пляшку, дає дядькові, дядько з задоволенням бере. Замахується, щоб вибити корок. Раптом у пляшці...
566. З'являється Вася, який цілиться в дядька з рогатки.
567. Дядько кидає пляшку на землю й каже:
568. Нап.: «БІЛЬШЕ НЕ ПИТИМУ».
569. Тітка кидається обіймати дядька.

ЦЕРКВА.

570. Нап.: «ЧЕРЕЗ КІЛЬКА ДНІВ ЗНОВУ БУЛА НЕ-
ДІЛЯ».
571. Церковний дзвін розгойдується й дзвонить.

ВУЛИЦЯ БІЛЯ ЦЕРКВИ.

572. З-за рогу з'являються одне за одним дядькові діти, а далі дядько з дружиною, причепурені й поважні, йдуть до церкви.

ЦЕРКВА.

573. З усіх боків підходять добре одягнені робітники поважно під руку з своїми жінками. У кадр входить дядько. Апарат стежить за ним і захоплює всю церкву. Замість хреста — антена. На самій церкві вивіска: «КІНО ІМ. Т. ВАСІ». Усі заходять туди.

Церква-кіно.

574. Заходить публіка, сідає.
575. Кіномеханік біля апарата.
576. Публіка б'є в долоні.
577. Ноги тупотять.
578. Механік повертається, і видно, що це піп. Він за-
спокоює публіку й щось каже.
579. Публіка сперечається з механіком, задравши го-
лови догори. Раптом усі дивляться на вхід. Обличчя
розпливаються в посмішку.
580. Проходом між лавами йдуть Вася, Юрко й мати.
581. Камера йде проходом. Публіка вітається.
582. Іде Вася проходом, розкланюється.
- 582а. На хорах колишній піп теж радіє з Васиного при-
ходу.
- 582б. Вася, Юрко й мама сідають на одну з лав.

583. Вася повертається до механіка, робить йому знак, що можна починати.
584. Колишній піп радісно погоджується. Світло в залі гасне. Піп хреститься. Плює. Пускає апарат в рух. Затемнення.
585. У темному залі обличчя публіки, що зацікавлено стежить за екраном. Потім сміється.
586. Наплив. Голови Васі й Юрка.

Кінець

I B A H

1. Пейзаж.
2. Пейзаж.
3. Пейзаж.
4. Пейзаж.
- 5, 6. Пейзаж. Надзвичайно широкий пейзаж великої нашої країни. Він ще більший, ще ширший, ніж чотири перших.
- 7—10. На шостому, безмежному, як і попередні п'ять пейзажів,— безкраї ліси риштувань, будівель росту.
- 11—14. Цього не можна побачити більш ніде у світі.
- 15—17. Обсяги будівель гіперболічні, як гіперболічна наша доба.
- 18—19. »
- 23—29. Це може бути Магнітострой, Челябінськстрой.
- 30—39. Чи Кузбас, чи Ангарплац.
- 40—49. Чи Тракторобуд.
- 50—54. Хочеться піднятися угору й ще дужче поширити панораму.
- 55, 56. Хочеться полетіти, не боячись ні романтизму, ні ідеалізму.
- 57—59. Подивитися на широкі безкраї й безмежні лани колгоспів і гігантів з тракторами й трактористами, що їх так люблять всі критики і рецензенти.

- 60—65. До самого Дніпра. І сісти прямо у Дніпро.
- 68, 69. І поплисти за водою, біологічно любуючись берегами.
- 70—73. Правим.
- 74—76. І лівим.
- 77—79. І ще правим.
- 80—82. І ще лівим.
- 83—85. Бо ж все-таки: «ЧУДЕН ДНЕПР ПРИ ТИХОЙ ПОГОДЕ, КОГДА ВОЛЬНО И ПЛАВНО...».
- 86—88. Стоїть на березі Дніпра інтелігентний Бігун Іван Іванович: «...МЧИТ СКВОЗЬ ЛЕСА И ГОРЫ ПОЛНЫЕ ВОДЫ СВОИ».
89. «...НИ ЗАШЕЛОХНЕТ...».
90. «...НИ ПРОГРЕМИТ...».
91. Бігун: «ГЛЯДИШЬ И НЕ ЗНАЕШЬ, ИДЕТ ИЛИ НЕ ИДЕТ ЕГО ВЕЛИЧАВАЯ ШИРИНА, И КАЖЕТСЯ...»
92. Бігуненко: «КАЖЕТСЯ, НЕМОВ ВЕСЬ ВІН ВИЛИТИЙ ІЗ СРІБЛА Й НІБИ ВСЯ ЙОГО...» ЕХ, ГОГОЛЬ, НЕ МІГ НАПИСАТИ ПО-УКРАЇНСЬКИ».
93. Замислився: «НИ ЗАШЕЛОХНЕТ».
94. Зовсім мрійно: «НИ ПРОГРЕМИТ».
95. Бігун: «ТАК... «РЕДКАЯ ПТИЦА ДОЛЕТИТ ДО СЕРЕДИНЫ ДНЕПРА».
- 96—105. Дніпрельстан.
- 106—110. І сам Дніпро. Широкий. Довгий.
111. Бігуненко: «А ЧЕРЕЗ РІК РЕДКАЯ ПТИЦА ПЕРЕСТАНЕ Й ДУМАТИ ПРО ЦЮ СЕРЕДИНУ».
112. Замислився... «ГЛЯДИШЬ И НЕ ЗНАЕШЬ...».
- 113, 114. «НЕ ЗНАЄШ, СУКИН У БОГА СИН,

- ЩО ТУТ МІЛКО»,— кричить парубок по коліна в воді. Він неймовірно напружився. Тягне канат.
- 115, 116. З десяток хлопців тягнуть канат у воді.
- 117, 118. На міліні баржа з будівельними матеріалами.
119. Гей, раз!
120. Гей, два!
121. Гей, три!
122. »
123. »
124. »
- 125, 126. В цьому ж ритмі: чортило на березі уп'явся дугою в кілок, пришвартовуючи плота.
127. Другий на плоті одпихається од берега.
128. Третій.
129. Четвертий.
130. П'ятий.
131. Крик на плоті. Понесло.
- 132, 133. Понесло.
- 134, 135. Поперло з ревом і реготом по порогах.
- 136, 137. Чорт їх видумав!
138. Їхню силу, по якій несеться баржа «Більшовицька весна».
140. Нічого не чути.
141. Як заскиглять пили.
- 142, 143. Каменедробарки.
- 144, 145. Супермолоти.
- 146, 147. Ультравибухи.
148. Один.
149. Другий.
150. Третій.
151. Четвертий.
152. П'ятий: «ЩО РОБИТЬСЯ!»

- 153, 154. Говорить жінка у старій сільській хаті своїй сестрі, чи сусідці, чорт її знає: «БЕРУТЬ, І БЕРУТЬ, І БЕРУТЬ...»
155. Говорить вона: «А ЗАРАЗ І ЛЮДЕЙ ПОЧИНАЮТЬ БРАТИ».
156. Постояла перед глядачами у кінозалі: «СКАЖІТЬ ЖЕ МЕНІ, ЛЮДИ ДОБРИ...»
157. «СКАЖІТЬ МЕНІ, ТОВАРИШІ, ДЛЯ ЧОГО ВАШОМУ КОЛЕКТИВУ, ТАКОМУ МІЦНОМУ Й ЗДОРОВОМУ...»
158. Маса колгоспників слухають свого голову.
159. Голова: «З ТАКИМИ МАШИНАМИ Й ОРГАНІЗАЦІЯМИ...»
- 160, 161. Таки дійсно машини.
162. Голова: «ДЛЯ ЧОГО Й ДОКИ, ПИТАЮ Я ВАС, ТРИМАТИ НАМ ЗАЙВУ РОБОЧУ СИЛУ НА СЕЛІ, КОЛИ ПРОЛЕТАРІАТ У БОРОТЬБІ ЗА П'ЯТИРІЧКУ ВИМАГАЄ ПОПОВНЕННЯ СВОІХ ЛАВ МІЛЬЙОНАМИ НОВИХ РОБІТНИКІВ?»
- 163, 164. Слухають.
- 165, 166. Гомін пішов.
167. Дядечко з натовпу: «ЗНОВ ПРО МІЛЬЙОНИ! ПРО ЩО Б НЕ ПОЧАВ ГОВОРИТИ, ЗАРАЗ НАЙДЕ ЯКІСЬ МІЛЬЙОНИ».
- 168, 169. Гомін.
- 170, 171. Гомін.
172. Дядечко: «МІЛЬЙОНЩИК!»
173. Дядько, що на трибуні: «ТОВАРИЩИ!»
174. Дядько з натовпу: «НЕМА ТАКОГО ЗАКОНУ, ЩОБ НАСИЛЬНО ВИСИЛАТИ З СЕЛА».
- 175, 176. Замовкли дядьки.

177. Тихо стало.
- 178, 179. Підноситься угору велетенська споруда Дніпровської греблі. Стала.
180. Пауза.
181. Дядько з трибуни: «ОТ Я Й КАЖУ, ХЛОПЦІ, ТУТ ДІЛО НЕ В ЗАКОНІ. А ОТ ДАМО МИ СТО ЛЮДЕЙ ТА ІНШІ КОЛГОСПИ. А ТАМ І ЗАКОН ВИЙДЕ Й ПОКРИЄ ВСЕ».
- 182, 183. Слухають.
- 184, 185. Замислились.
- 186, 187. Великий загальний план.
188. Напливом переходить у шлях на околиці села.
- 189, 190. По шляху у поле йдуть сто людей з торбинами, одежею. «ОСЬ ВОНИ — СТО!»
191. Дядьків.
192. Парубків.
193. І дівчат.
- 194—196. Край села колгоспники з прапорами мовчки дивляться услід. Видно, що проводи закінчено.
- 197—199. Парубоцька група, ідучи: «ОЙ НЕ ЖАЛЬКО МЕНІ, ТА Й НІ НА КОГО...»
- 200, 201. Жінка прощається з порожньою хатою: «ОЙ ХАТОНЬКО Ж МОЯ, ГОЛУБОНЬКО...».
- 202, 203. Хлопці: «ТІЛЬКИ ЖАЛЬКО НА ОТЦЯ СВОГО».
204. Жінка у хаті: «ОЙ ПОКИДАЄМО ТЕБЕ НА ВІКИ ВІЧНІ».
- 205, 206. Вривається в хату дядько, хапає жінку в оберемок.
207. Заводить трактора колгоспник.
208. Вилітають підводою дядько й тітка.
209. Посипали люди з-за рогу.

210. Понеслася підвода у поле.
- 211, 212. Хлопці: «ОЖЕНИЛИ МЕНЕ МАЛО-ЛІТНЬО...».
213. «ГО-О-О»,— виводить в тон пила на дніпрельстанівській лісопилці.
- 214, 215. Хлопці: «МАЛОЛІТНЬОГО, НЕРО-ЗУМНО...».
216. «ГО-О-О»,— виводить пила.
- 217, 218. Хлопці: «ТА Й УЗЯ...».
219. «ГАВ!» — гекнув молот.
- 220, 221. Хлопці: «ЖІНКУ...».
222. «У-у-у»,— заводський гудок.
- 223, 224. Хлопці: «НЕ ДО ЛЮБОВІ».
225. «І-І-І»,— камнедробарки або пили.
226. Різні кадри індустріальні, що мусять у монтажу дати точну звукову мелодію кінця пісні.
- 241—243. Край села. Голова й тракторист дивля-ться у поле услід тим, що пішли далеко, що видніються вже на обрії маленькою точечкою.
244. Голова: «ТРУДНО, СТО ЧОРТІВ, СЕ-ЛЯНСЬКУ ПУПОВИНУ ОДРІЗАТИ!»
245. Тракторист.
246. Дорога у поле, десь далеко пішли.
- 247, 248. Пейзаж.
- 249, 250. Другий.
- 251, 252. Третій. Темніє. По пейзажам увесь час чути довгий, тонкий теноровий звук, що буває у полі, коли тихо.
253. Вечір на Дніпрельстані. Береги — пра-вий і лівий. Посьолки. Гребля. Дніпро. Вода. Все загальні плани.
287. Видно, що йде робота. Сума звуків утво-рює своєрідну будівельну мелодію, ха-рактерну для вечора. Часом в цю мело-дію вриваються металічні скрипи або високі гудки маленьких паровозів.

- 288, 289. Квартира робітника. Одчинене вікно. Мелодія долітає до кімнати.
- 290, 291. Робітник Максим, старий, років 55, і його дружина.
- 292, 293. Вона збирається кудись іти, очевидно, на вечірні курси.
294. А він одягає робочу одержу.
295. У кімнату входить Панас (Іванів батько), Іван, мати й дід.
296. Мати: «ДРАСТУЙТЕ, СЕСТРО!»
297. Панас: «ЗДОРОВ, БРАТЕ!»
298. Мати: «ОТ І МИ ДО ВАС ВЖЕ ЗОВСІМ. ТАМ НА СЕЛІ ТАКЕ РОБИТЬСЯ, ЩО БОЖЕ...»
299. Панас і Максим. Панас: «ОДНЕ СЛОВО, НА ПІДМОГУ ПРИІХАЛИ».
300. Максим: «А ЦЕ ХТО, ІВАН?»
301. Панас: «ІВАН».
302. Стоїть Іван, здоровий парубійко. Чути у кадрі голос Панаса: «ШАПКУ ЗНІМИ, ЩО ЗА МОДА ПІШЛА, ЧОРТ ІІ ЗНАЄ!» Іван знімає шапку.
303. Панас і Максим. Максим: «НУ, РОЗТАШОВУЙТЕСЬ І ОДПОЧИВАЙТЕ. МИ ЙДЕМО НА РОБОТУ, А ЗАВТРА Я ВАС ОБОХ ЗАБЕРУ У СВОЮ БРИГАДУ».
304. Повертаючись до Івана: «А БРИГАДА У МЕНЕ УДАРНА. УДАРІМ, ІВАНЕ?»
305. Іван: «УДАРІМ».
306. Мати: «ТА ВІН У НАС І В СЕЛІ ВСЕ УДАРЯВ».
307. Панас.
308. Загальний план кімнати. У кімнаті Іван, мати з батьком і дід. Панас підходить до вікна.

309. Іван біля вікна. За вікном огні, звуки.
310—315. Дніпрельстан уночі.
316, 317. Іван у вікні. Потемнення.
318—326. З потемнення — поле. Працюють кол-
госпники.
327. Колгоспник говорить другому: «ЧЕТ-
ВЕРТИЙ МІСЯЦЬ УЖЕ ПІШОВ, ЯК-
ТО ТАМ ІВАН?»
328. Дівчина-колгоспниця, що біля них: «АХ,
ІВАН!»
329. Робочі на Дніпрельстані. Дивлячись на-
бік, захоплено: «ОХ, ІВАН!»
330. Другий робочий: «ЕХ, І ПАРЕНЬ!»
331. Третій: «УХ, І М'ЯЗИ!»
332. Четвертий: «ОХ, І ХВАТКА!»
333. П'ятий: «ОХ, І РОЗМАХ!»
334. Шостий. Робітник Хведір: «МОЖЕ Б,
ТИ, ІВАНЕ, ЩЕ В ШКОЛІ ПІДКВАЛІ-
ФІКУВАВСЯ».
- 335, 336. Іван забиває костилі на прокладці під'-
їзних шляхів.
- 337, 338. Хведір. Панас. Хведір: «МОЖЕ Б, ІВА-
НА...»
339. Панас, припиняючи роботу: «КОГО?
ІВАНА?» (Мовляв, та йому й так у
кадрі тісно).
340. Іван: «МЕНЕ? ВИКЛИКАЮ ВАС,
ДЯДЬКУ, НА СОЦЗМАГАННЯ».
341. Гудок: «Ту-ту-ту-ту». (Ух ти, сукин син!).
342—346. Обідають. Повна їдальня робітників.
347, 348. Ість Іван. Ість дядько. Батько.
349. Ість Іван.
350. »
351. »
352. Робочий за мискою: «ОХ, І ІСТЬ!»
353. Ість Іван.

354. Другий робочий: «ОХ, І П'Є!»
355. Іван п'є воду. Гуде гудок. Затих гудок. Перестав Іван пити.
356. Гудок.
357. Іван. Витер рота. Наплив або затемнення.
- 358—387. Робота на різних ділянках Дніпрельстану.
- 388—391. Працює Іван, дядько, хлопці. Бригада.
392. Працює Іванів батько.
393. Іванова мати.
394. Дніпрові пороги.
- 395, 396. Рвуть скелі.
- 397—426. Заводи. Нафта. Уголь.
- 427—436. Колгоспи.
- 437—466. Молодь. Учоба.
- 467, 468. Працює Іван і дядько. Вони змагаються над прокладкою під'їзних шляхів. Забивають костилі.
469. Іван.
470. Дядько.
- 471—476. Цікаві.
- 477—480. »
481. Бетonomішалки. Працюють жінки. Мішають бетон. Іванова мати: «МЕНІ ДО ТЕБЕ В ХАТУ ГИДКО ЗАЙТИ, ТИ У НОВІЙ ХАТІ СВИНЮШНИК ЗАВЕЛА».
482. Бетонщиця: «І НЕ ХОДИ, ХАЙ ТОБІ НОГИ ПОВСИХАЮТЬ! ЧИСТЬОХА! ДЕ ЧИСТО, ТАМ І ПУСТО».
483. Мати: «НЕХАЙ ТОБІ ГОЛОВА СПУСТІЄ! ХТО П'ЯТИЙ МІСЯЦЬ НЕ НАВЧИВСЯ СВОЮ ФАМІЛІЮ ПІДПИСАТИ?»

484. Бетонщиця: «ДАРМА. НАУЧУСЯ. ЗАТЕ МОЯ ФАМІЛІЯ НЕ НОСИТЬ ПАСХИ ДО ЦЕРКВИ СВЯТИТИ».
485. Мати: «ЯКОЇ ПАСХИ, ПРОГУЛЬНИЦЕ?»
486. Бетонщиця: «ЗНАЄМ, ЯКОЇ, УДАРНИЦЕ!»
487. Мати: «І ВДАРНИЦЯ, ЩОБ ТЕБЕ ГОЛОВОЮ ОБ ЗЕМЛЮ УДАРИЛО РАЗОМ ІЗ ТВОЇМ ПРОГУЛЬНИКОМ!»
488. Бетонщиця: «ЯКИМ ПРОГУЛЬНИКОМ? АХ ТИ Ж, СТАРА ТУРБИНА! ТА ТВІЙ ЖЕ ЧОЛОВІК КОСТИЛЯ ЗАБИТИ НЕ ВМІЄ!
489. Мати: «ЗАТЕ СИН УМІЄ».
- 490—492. Зареготали дівчата.
493. Дядько, стомлений, виснажений: «СТІЙ, ІВАНЕ!»
- 494—496. Цікаві: «БРАВО, ІВАН!»
- 497—499. Сидить дядько. Тремтять руки. Чути у кадрі: «БРАВО». Стоїть Хведір. Чути: «БРАВО, ІВАН, КРОЙ СТАРИКОВ!»
- 500—502. Панас і група робочих.
503. Іван. (Чути: «КРОЙ, ВАНЯ, СТАРИКОВ». Регіт).
- 504—507. Лаються баби.
508. Підходить Бігун. Він табельщик: «УЖАС!»
509. До баб: «ПРИПИНІТЬ ДИСПУТ! РОБОТА СТОІТЬ».
510. Бетонщиця: «КІНЧИЛИ РОБОТУ НА 118%. КУДИ ТІЛЬКИ ВАШІ ОЧІ ДИВЛЯТЬСЯ?»
- 511, 512. Бігун: «УЖАС. ВИКОНАЛИ... ЭТО, ЭТО ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ НОНСЕНС. УЖАС. УЖАС».

513. Сидить дядько. Чути у кадрі регіт.
514. Хведір: «РАНО СМІЄТЕСЯ».
515. До Івана: «СТАРОГО РОБОЧОГО ПОВАЖАТИ ТРЕБА».
516—518. Подивився Хведір на Іванову роботу: багато. Кивнув: іди, мовляв, за мною. Наплив.
519. Стоять Іван і Хведір. Іван показує на рельс: «ДИВИСЬ».
520, 521. Поїзд з бетоном.
522—531. Під'їжджає. Сходить з рельсів. Перекидається.
532. Стає другий поїзд.
533. Третій.
534. Четвертий.
535. П'ятий.
536. Шостий.
537—542. Стає бетонний цех.
543—547. Стає другий цех.
548—553. «БЕТОНУ!» — кричать.
554. Гудуть потяги.
555. Гудуть.
556, 557. Гудуть.
558—560. Тривога у медпункті.
561—564. У будкомі.
565—569. Лежить паровоз, люди. Поспішають робітники на місце катастрофи.
570—584. Піднімають паровоз.
585—587. Лежить убитий машиніст, а біля нього стоїть Іван.
588—594. Ідуть обурені робочі.
595—597. Підходять до Івана.
598—601. Стоїть Іван.
602. Один з робочих довго дивиться на Івана: «ДОБРЕ. НУ, ПРОСТОЙ НА СТО ТИСЯЧ ҚАРБОВАНЦІВ, НУ, ЗРИВ

ПРОМФІНПЛАНУ. А ЖИТТЯ ПРОЛЕ-
ТАРЯ ТИ НАМ ВЕРНЕСЬ?»

603. Иван. Наплив.
604, 605. Реготуни (веселі, але не сміються).
606—609. Хведір і Иван. Хведір: «НУ ДОБРЕ.
ЦЬОГО СПРАВДІ НЕ БУЛО, АЛЕ Ж
ЦЕ МОГЛО БУТИ».
610. Звертаючись до аудиторії: «АДЖЕ ЦЕ,
ТОВАРИШІ, МОГЛО БУТИ!»
611. Вліво: «СМІЙТЕСЯ, ХЛОПЦІ».
612. Мовчать хлопці.
613. Мовчить Иван.
614. Хведір. «ЦЕ Ж ТІЛЬКИ КОСТИЛИ, А
ДАЛЬШЕ? А ВИЩЕ? А СКЛАД-
НІШЕ?»
615. Хведір до хлопців: «У СОЦІАЛІСТИЧ-
НОМУ ЗМАГАННІ НЕМА ГОЛОВНО-
ГО І НЕМА ДРІВНИЦЬ, А Є ЯКІСТЬ—
ХОРОША Й ПОГАНА».
616. Стоїть Иван.
617. Хведір: «ЗАВТРА ЗМАГАЄШСЯ ЗІ
МНОЮ».
618. Стоїть Иван. Затемнення.
619. Вечір. Квартира Івана.
620. Иван.
621. Батько. Наплив.
622. Ніч. Иван спить.
623. Спить батько. Оdkриває очі: «ТИ НЕ
СПИШ, ІВАНЕ, СПИ...».
624. Иван. Розплющив очі, закрив. Наплив.
625. Снідають. Батько: «ТИ ІСИ, ІВАНЕ?
ІЖ!» Наплив.
626. На під'їзних шляхах. Хведір: «ТИ ГО-
ТОВ, ІВАНЕ? ХОДУ...»
- 627—629. Заганяє Иван костиля. Страшно у Іва-
нових кадрах.

- 630, 631. Хведір. Просто. Ясно й спокійно.
632. Іван.
- 633—635. Інші робітники.
636. Хведір.
637. Іван. Зламав, загнув костилом.
638. Хведір.
639—642. Тягне костиля Іван. Лізуть очі на лоб.
643, 644. Хведір. Спокійно прикурює цигарку й далі.
- 645—647. Заходив ходором Іван.
648—653. Дніпрові пороги.
654—658. Рве зігнутого костиля Іван. Криє молодом.
659. Сирена. (Довга пауза).
660. Витирає руки й поправляє зачіску Хведір.
- 661, 662. Група робочих: Один: «ЧОРТ ЙОГО ЗНАЄ! ЗДОРОВО ЭТО, ХВЕДІР, У ТЕБЕ ВИХОДИТЬ!»
663. Хведір: «СЕКРЕТ ЗНАЮ».
664. Підхопився Іван. Зло: «СЕКРЕТНИЦТВО ЗАВЕЛИ. НА СЕКРЕТАХ ВИІЖДЖАЄТЕ».
665. Хведір: «СЕКРЕТУ, ВАНЯ, НЕ ТАЮ. ДІЛО ЗНАЮ. СТРУМЕНТ ПРАВИЛЬНО РОЗКЛАДАЮ. І, КРІМ ТОГО, МІНІМУМ РОЗУМНИХ ДОЦІЛЬНИХ РУК. ОТ І ВВЕСЬ СЕКРЕТ!»
666. Один з групи: «ГОВОРИ, ХВЕДІР!»
667. Хведір: «ЗАБИВ КРИВО КОСТИЛЬ — ЗАБИВ КРИВОГО КОСТИЛЯ В СПИНУ ВСІЙ П'ЯТИРІЧЦІ!»
668. Бетонщик: «ЗАМІСИВ ВАГОНЕТКУ ПОГАНОВО БЕТОНУ — ЗАМІСИВ ПІЛЮЛЮ ЯДУ ДЛЯ ОРГАНІЗМУ ЦІЛОЇ КРАЇНИ».

669. Шахтар: «МАЛЕНЬКЕ ДІЛО. КРЕПИШ ТОЛЬКО. ТЯП-ЛЯП... ЗАВАЛИВ... ЗАКУПОРИВ АРТЕРІЮ РЕВОЛЮЦІЇ».
670. Проектувальник: «ПІДСУНУВ ПОГАННИЙ ЧЕРТЬОЖ — ПРОЕКТ ЗАВОДУ — ПІДСУНУВ ФАЛЬШИВУ ЛАПУ НАЧАЛЬНИКУ ШТАБУ АРМІЇ ПРОЛЕТАРИАТУ».
671. Хведір: «ЯК НАШІ БРАТЦІ З КРАЩИХ УДАРНИКІВ ВИЙШЛИ НА ПЕРЕДОВІ ПОЗИЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СТРОЙКИ? ЧИМ? ТИМ, ЩО ВОНИ ОВОЛОДИЛИ ТЕХНІКОЮ СВОГО ВИРОБНИЦТВА,— ОСЬ В ЧОМУ КОСТИЛІ. ВОНИ СПРАВЖНІ ХАЗЯЇНИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ДІЛА».
672. Хведір: (ім'я, по батькові, прізвище, професія, стаж. Герой такого-то ордена).
673. Робочий (оригінал). Ім'ярек. Стаж, завод, ознаки).
674. Портрет робочого. (Ім'ярек).
675. Портрет. (Ім'ярек. Його жінка й діти).
676. Робочий з родиною.
677. Фігура у кадрі: «А Я ПРОГУЛЬНИК. ОСЬ МІЙ ПРОФІЛЬ».
678. Стоїть прогульник у профіль: «ОСЬ МОЯ ПОТИЛИЦЯ».
679. Стоїть прогульник спиною до апарата: «ОСЬ МОЯ ПОХОДОЧКА».
- 680, 681. Походжає прогульник по кадру. Став: «ДОВОЛЬНО НАРОД МУЧИТЬ, ОБ'ЯВЛЯЮ П'ЯТИЛЕТКУ В ОДИН ГОД».
- 682, 683. Стоїть прогульник у позі своєрідного прогумільницького кокетства.
- 684—687. Різні: «БРАВО!».

ІВАН
1932

У. Довженко, С. Шайра
і П. Лавровський
в ролі Івана
у фільмі «Іван»
режисера
«Лавро» з Довженком

Так, іншу красу принесла з собою в кінематографію наша сучасність: не красу герас, не красу декораций, не красу й пишність обстановки у фільмі, а красу людських вчинків, красу людського подвигу, красу прагнень людини. Ось що несла наша кінематографія на своєму прапорі, ось з чим прийшла вона в сьогоднішній день...

Попович Д.В.ЖЕЛІЗНО

П. Лавровський — Іван

С. Шайра —
прогуляв Губа

Іван

Фотореклама до кінофільму «Іван».

688. Стоїть прогульник. Свист у залі.
- 689—697. На заводі «Сімеиса й Шуккерта» у Берліні збори робітників Червоної профспілки. Робітники виносять догану прогульнику, що стоїть у нас у кадрі, як несвідомому агенту інтервентів капіталу й церкви.
- 698, 699. Стоїть прогульник. Свист у залі. Зникає прогульник.
- 700, 701. Не дають прогульнику грошей у касі. Одсилають його до «чорної» каси.
702. »
- 703—705. Показ трьох героїв праці.
- 706, 707. Іде прогульник до «чорної» каси.
708. «Чорна» каса. Біля «чорної» каси плакати, між ними плакат папи римського.
- 709—714. Стукає прогульник у віконце «чорної» каси. Одчиняється віконце. Висовується рука, дає прогульнику гроші. Друга рука хватає прогульника за руку, вітаючи його. Смикнув прогульник руку.
- 715—718. У касі. Сидить у касі папа римський у повному папиримському облаченні й радо тисне руку прогульнику.
719. Виривається прогульник.
720. Тисне папа.
- 721—725. Показ героїв праці.
- 726—730. Благословляє папа прогульника. Благословляє папа його путь.
- 731—733. Іде прогульник. Ховається прогульник. Став прогульник.
- 734—736. У Івановій квартирі. Робочий, Іван, батько. Хведір: «Є ЯКЕСЬ СПОРІДНЕННЯ МІЖ ПОГАНЮЮ ПРОДУКЦІЄЮ Й ПРОГУЛОМ. СТРАШНО ПОДУМАТИ».
737. Іван.

738. Батько.
739. Дід, що увесь час слухав, говорить: «ЕХ, Я ОТО, БУВАЛО, ПАРУБКОМ ЯК ПІДУ ВНОЧІ ТАНЦЮВАТИ, АЖ ЗЕМЛЯ ДРИЖИТЬ».
740. Сміх у хаті. Іван оскаженіло кричить на діда й тікає з хати.
- 741, 742. Іде прогульник.
- 743—745. Щось замість пивнушки. Чайна, припустім. Сидять, отже, робітники, п'ють чай.
- 746, 747. Можливо, що їм хочеться пива чи горілки. Та нема.
- 748, 749. Насмішка, та й годі.
- 750, 751. А тут ще музика допікає. Грає точнісінько як у пивній, жалібно-жалібно, ніжно-ніжно та так голосно, що нічого не чути.
- 752, 753. Притихла. Зразу стало чути, як Бігун говорить робочим за столиком: «...УЖАС: ДИАЛЕКТИЧЕСКИ ВЕДЬ ЭТО УЖАС. ВИ ПОГЛЯНЬТЕ, ЩО РОБИТЬСЯ, МАСЛО ДВАНАДЦЯТЬ ҚАРБОВАНЦІВ, САЛО ДЕСЯТЬ. УЖАС. ЧЕЛОВЕКА НЕТ».
- 754, 755. І од того, що гнусна музика ушкварила знову й заглушила голос Бігуна, стає жалько робочих і взагалі всіх людей. Хочеться припинити музику, аби хоч трошки ще послухати оті дивні Бігунові слова:
«ЧИТАЛИ СТАТЬЮ РОМЕНА РОЛЛАНА? ПОДИВИВСЯ Б ВІН НА НАШІ ЧЕРГИ, ДУРЕНЬ. УЖАС. ЛИЧНОСТЬ ЗАДАВИЛИ. ВЕДЬ, ТОВАРИЩИ, ВЕДЬ Я ДИАЛЕКТИЧЕСКИ НЕПОВТОРИМАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ».
757. Робочий: «ПРАВИЛЬНО, ВІРНО!»

758. Оркестр. «ПІДСТИГАЮТЬ... ВЕДЬ ДИАЛЕКТИЧЕСКИ...»
759. Глушить оркестр.
- 760—764. Слухають, піддакують.
765. «ЧЕЛОВЕКА НЕТ». І притих. Притих Бігун. Музика. Пауза.
766. Робітник, що увесь час піддакував Бігунові, довго дивиться на нього й каже: «ОХ, Й ХИТРАЯ Ж ТИ СВОЛОЧ».
767. Бігун.
768. Робочий: «ЧЕЛОВЕКА НЕТ? А Я?»
769. Бігун легенько змивається.
- 770, 771. Виходить на вулицю, прикриває двері. Музика стихла. Стоїть Бігун, дивиться.
772. Стоїть Порхун (наш прогульник). Киває пальцем Бігунові. Бігун підходить. Порхун: «ТАК ТИ ГОВОРИВ, ЩО Я НЕПОВТОРИМАЯ ЛІЧНОСТЬ. ЗНАЄШ, ХТО Я ТАКИЙ? Я ПАПА. ГІВНО Я».
773. Бігун бігом.
774. Іде по вулиці сильно п'яний Іван.
775. Іде. Став: «ЗЕМЛЯ ДРИЖИТЬ. УХ, СТАРИЙ ШАРАБАН».
776. Гудок гуде.
777. Іван п'яно прислухається.
- 778, 779. Виходить з-за рогу Бігун. Він хотів іти наліво. Побачив Івана — пішов направо. Услід йому чути голос Івана: «СТОЙ! СТОЙ! РЕДКАЯ ПТИЦА».
780. Іван кричить: «ТИ РОЗУМНОЄ ДВИЖЕНІЄ УМІЄШ РОБИТЬ? ОТВІЧАЙ, Я ТЕБЕ СПРАШУЮ? УБ'Ю!»
781. Бігун побіг.
782. Іван за ним.
783. Робочі переймають Івана.

784. Перейняли.
785. Вирвавсь Іван. Побіг далі.
786. Побіг Бігун.
- 787—847. Зупинивсь Іван. Постояв. Підійшов до
рампи й каже: «ТОВАРИШІ, ПРО-
СТІТЬ МЕНЕ. В ПЕРШИЙ І ОСТАН-
НІЙ РАЗ. ОД ЧОГО ЧАСОМ ЛЮДИ-
НА МОЖЕ БУТИ П'ЯНОЮ? ОД ТО-
ГО, ЩО ДІД ТАНЦЮВАВ ГАРНО? Я,
ТОВАРИШІ, РАБОТАТЬ НЕ УМІЮ».
- 848—850. »
851. Є згода робочих Союзу.
- 852—854. Кімната. Робочий кидає телефонну
трубку. Хватає другу трубку. Потім знов
першу.
- 855—857 Друга кімната. Те ж саме.
858. Робочий кричить у трубку. Робочий ки-
дає трубку. Побіг.
- 859—862. Зал засідання. Президія. Секретар. Вбі-
гає секретар.
- 863, 864. Зал. Музика.
865. Підбігає другий. Шепче на вухо.
- 866, 867. Підбігає третій, четвертий, п'ятий.
868. Секретар сидить. Встає: «ТОВАРИШІ
УДАРНИКИ, МИ ЗАРАЗ ДЕКЛАРУ-
ВАЛИ ПЕРЕД РОБОЧИМИ СОЮЗУ
СВОЮ ПРОЛЕТАРСЬКУ ГОТОВ-
НІСТЬ ДО БОРотьБИ ЗА НАШУ
ВСЕБІЧНУ ПЕРЕМОГУ. І ОТ ЧЕРЕЗ
П'ЯТЬ ХВИЛИН ВАМ ДОВЕДЕТЬСЯ
ДОКАЗАТЬ НА ДІЛІ СИЛУ ПРОЛЕ-
ТАРСЬКОЇ ГОТОВНОСТІ ЕНТУЗИ-
АЗМУ».
- 869, 870. Притих зал.
871. Сидить Іван.

872. Секретар: «ЧЕТВЕРТИЙ КОТЛОВАН
ПРОРВАВ ДНІПРО Й ЗАТОПЛЮЄ
ЙОГО. ТОВАРИШІ ЗАПОРОЖЦІ,
ОГОНЬ!»
- 873—877. Рвонувся зал. Ураган в залі.
- 878—882. Рвонувся вестибюль.
- 883—894. Рвонулася вулиця.
- 895, 896. Поле. З-за бугра вискакує велика лава
кавалерії.
- 897—902. Друга.
- 903—908. Третя.
- 909—919. Лава назустріч.
- 920—924. Друга назустріч.
- 925, 926. Порожній зал засідань. Біля апарата
старий одноногий інвалід, робочий. Кри-
чить у залі: «Я ТЕЖ БУВ НА КОНІ
СВІЙ ЧОЛОВІК!»
- 927—948. Злилися лави, й почалася рубка.
- 949, 950. У телеграфного апарата: «Та-та-та».
951. У кулемета.
952. У телеграфу.
953. У кулемета.
954. У телеграфу.
955. У кулемета.
- 956—960. Вибігає на бугор, лава ворога падає.
- 961—964. Падає друга.
- 965—968. Падає третя.
- 969—972. Падає четверта.
973. У кулемета слюсар.
974. У телеграфу телеграфіст.
- 975—980. Рвуться снаряди на землі.
- 981—986. Рвуться у воді.
987. »
- 988—990. Лава кавалерії зникає за бугром.
- 991—1000. Танки.
- 1001—1006. Вибігає фігурка. Упала. Встала. Упала.
Встала. Упала.

- 1007—1010. Вибухи.
1011. Кулеметник другому: «ГРИЦЬКО!»
1012. Другий: «АСЬ!»
1013. Кулеметник: «ТА НЕ АСЬ, А ЩО? ТОЖЕ — ЗАПОРОЖЕЦЬ».
1014. Троє, в тім числі й секретар ячейки. Не чути їхнього крику.
1015. Чути їхній крик: «ПЕРЕМОЖЕ ТОЙ...»
1016. Не чути їхнього крику.
1017. Чути їхній крик: «МІЦНІШЕ НЕРВИ!»
1018. Не чути голосу польового телефоніста.
- 1019, 1020. Телефони. Телефоністи.
- 1021, 1022. Посипала кавалерія у воду.
- 1023—1030. Кулемети.
- 1031—1035. Вибухи у воді.
- 1036, 1037. Потоки води.
1038. »
- 1039, 1040. Бурлить вода. Тихне. Стихає.
1041. Стоїть Іван увесь мокрий з лопатою. Тремтить Іван. Радіє Іван.
1042. Ідуть робітники-переможці.
1043. Робітниці.
1044. Підлітки.
1045. Завком.
- 1046—1050. Ідуть. Наплив.
1051. Заповнюють зал засідань.
1052. З напливу. Повний зал.
1053. На трибуні Хведір.
1054. Зал. Шум.
1055. Хведір: «ТОВАРИШІ!»
- 1056, 1057. Зал плеще.
1058. Хведір: «ТОВАРИШІ!»
1059. Зал плеще.
1060. Хведір: «ХЛОПЦІ!»
1061. Зал плеще.

1062. Хведір ще кілька раз пробує говорити. Махнув рукою (мовляв, ану вас).
1063. На трибуні секретар ячейки: «ТОВАРИШІ УДАРНИКИ!»
- 1064, 1065. Зал: «УДАРИМ! УДАРИМ! УДАРИМ!»
- 1066—1068. Секретар: «ХТО ЗАПАЛИВ ЦЕЙ ПОЖАР? ЦЕЙ ТРИДЦЯТИП'ЯТИГОДИННИЙ ТРУДОВИЙ ПОРИВ? ПАРТКОМ?»
1069. Зал: «НІ».
- 1070, 1071. Секретар: «БУДКОМ?»
1072. Зал: «НІ!»
1073. Секретар: «РОБІТНИКИ?»
1074. Зал: «НІ!»
1075. Секретар у кінозал: «ТАК ХТО Ж? ХТО?»
1076. Зал: «ПАРТКОМ. БУДКОМ І РОБОЧА МАСА... РОБОЧИЙ КЛАС!»
1077. Секретар: «ТОВАРИШІ УДАРНИКИ!»
1078. Зал: «УДАРИМ!»
- 1079—1081. Загальний план Дніпрельстану. По загальному плану чути: «УДАРИМ!»
- 1082—1085. Загальний план іншого будівництва.
- 1086—1095. І іншого.
- 1096—1100. Загальний план. По всіх загальних планах проноситься грізно: «УДАРИМ!»
- 1101—1105. Поле.
- 1106, 1107. Аероплани.
- 1108, 1109. Автотранспорт хліба.
- 1110, 1111. Нове село.
- 1112, 1113. Дніпрельстан. Готова станція. Заводи.
1114. Іван і Хведір.
1115. Хведір, дивлячись на Дніпро: «ОТ ТЕПЕР ВІН ДИВНИЙ ВЖЕ ПРИ ВСЯКІЙ ПОГОДІ».
1116. Іван: «А ПРИГАДУЄШ, ЯК МИ ЗМА-

ГАЛИСЯ З ТОБОЮ У ТРИДЦЯТЬ П'Я-
ТОМУ, ЗДАЄТЬСЯ, РОЦІ?»

1117. Іван. Чути голос Хведора: «ЗАРАЗ ВЖЕ
І Я, І ТИ, І ДНІПРО З ВИЩОЮ ОСВІ-
ТОЮ».

1118. Хведір: «МОЖНА УЖЕ Й ПО АНГАРІ
УДАРИТЬ. УДАРИМО, ІВАН?»

1119. Іван: «УДАРИМ!»

Кінець

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. О. П. Довженко. 1935 р.	4—5
2. Кадр із кінофільму «Арсенал». 1929 р.	16— 17
3. Кадр із кінофільму «Земля». 1930 р.	48— 49
4. Кадр із кінофільму «Аероград». 1939 р. .	80— 81
5. О. П. Довженко на зйомках кінофільму «Щорс». 1939 р.	160—161
6. О. П. Довженко. 1929 р.	224—225
7. Фотореклама до кінофільму «Іван»	400—401

З М І С Т

	Стор.
К І Н О П О В І С Т І	
«Арсенал»	7
Земля	37
Аероград	71
Щорс . .	101
Тарас Бульба	181
Антарктида	241

Д О Д А Т О К

Ягідка кохання	327
Вася-реформатор	341
Іван	385
Список ілюстрацій	409

АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ ДОВЖЕНКО

СОЧИНЕНИЯ В ПЯТИ ТОМАХ

Том второй

(На украинском языке)

Відповідальна за випуск *Н. П. ЛІСОВЕНКО*

Редактор *Л. Г. Чубасова*

Художник *К. К. Калугін*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректори *Л. Г. Зіневич, В. Г. Коваль*

БФ 34443. Здано на виробництво 31/III 1964 р.
Підписано до друку 23/VI 1964 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 12,875.
Умовн. друк. арк. 21,115+7 вкл. Обліково-видавн. арк. 19,369.
Ціна 1 крб. Замовлення 1649. Тираж 5 000.
Т.П.— 1964 — поз. 154.

•
Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

•
Книжкова ф-ка «Жовтень» Державного комітету
Ради Міністрів Української РСР по пресі,
Київ, Артема, 23 а.

